FREYTAGS SCHULAUSGABEN
GRIECHISCHER & RÖMISCHER
KLASSIKER

C. IULII CAESARIS COMMENTARII DE BELLO GALLICO

NA HRVATSKI PREVEO

Š. URLIĆ

22292

Niko Malešević
Učenik IV. a raz.
C. K. Vel. Gimnazije

G. Julije Cezar.
Golemi idealizovani kip u konservatorskoj polači u Rimu.

C. IULII CAESARIS
COMMENTARII DE BELLO GALLICO

ZA ŠKOLSKU PORABU IZDAO
I. PRAMMER

S DODATKOM
ERNESTA KALINKE:
RIMSKO VOJNIŠTVO U CEZAROVU GALSKOM RATU

PO DESETOM NJEMAČKOM IZDANJU PRERAĐENOM OD
A. KAPPELMACHERA

NA HRVATSKI PREVEO
Š. URLIĆ.

SA 47 SLIKA U TEKSTU I 1 BOJADISANOM KARTOM.

CIJENA JE KNJIZI UKORIČENOJ 2 K 80 h.

LAJPCIG.
G. FREYTAG. G.M.B.H.

BEČ.
F. TEMPSKY.

1908.

Štampano u R. M. Rohrera u Brnu.

Popis slika u dodatku.

Sl. 1. (Centurion) po Lindenschmitu, Tracht und Bewaffnung des römischen Heeres 1882 tabl. 1 6.

Sl. 2. (Orlonoša) po Lindenschmitu, Tracht und Bewaffnung tabl. II 2.

Sl. 3. (Znakonoša) po Lindenschmitu, Tracht und Bewaffnung tabl. III 2.

Sl. 4. (Vexillum) po Wiener Vorlegebl. B VI 15.

Sl. 5. (Trubači i svirači; legijski orao, bojni znakovi manipula, zastavica) iz Cichorija, Die Trojanssäule tabl. X.

Sl. 6. (Legionaš) po fotografiji A. pl. Domaszewskoga, isp. Lindenschmita, Tracht und Bewaffnung tabl. IV 1.

Sl. 7. (Vojnik u ogrtaču) po Lindenschmitu, Tracht und Bewaffnung tabl. V 1.

Sl. 8. (Sandale klincima potkovane) iz Altertümer unserer heidnischen Vorzeit IV tabl. 37 br. 1 i 11.

Sl. 9. (Kacige) iz Altertümer unserer heidnischen Vorzeit IV tabl. 8 br. 1 i V tabl. 22 br. 369.

Sl. 10. (Komadi odore nekog centuriona) po Archäol.-epigr. Mitt. V tabl. V.

Sl. 11. (Mač i korice) po Lindenschmitu, Tracht und Bewaffnung tabl. XI 1 i 2.

Sl. 12. (Koplje za metanje) po podacima O. Dahma (Bonner Jahrbücher 1895 XCVI).

Sl. 13. (Praćari u borbi) iz Fröhnera, La colonne Trajane II 91.

Sl. 14. (Praćarsko olovno zrnje, glandes) iz Ephemeris epigr. VI 81 br. 109, tabl. III 16, tabl. VIII 6.

Sl. 15. (Konjaništvo) iz Fröhnera, La colonne Trajane II 61.

Sl. 16. (Naves longae) iz Fröhnera, La colonne Trajane II 59.

Sl. 17. (Navis longa cum turri) iz Baumeistera, Denkmäler sl. 1695.

Sl. 18. (Brod na jedro) iz Baumeistera, Denkmäler sl. 1687.

Sl. 19. (Brod na jedro sa krmilom i sidrom) iz Fröhnera, La colonne Trajane III 117.

Sl. 20. (Oružana vojska na putu korača preko lađenog mosta) iz Cichorija, Die Trajanssäule tabl. VII.

Sl. 21. (Most preko Rajne) rekonstrukcija Cohausenova (Kampen, Descriptiones I 6) preudešena po podacima Kalinkinim.

Sl. 22. (Nacrt okola) po podacima Kalinkinim.

Sl. 23. (Saalburg kod Homburga) iz Woltze-Schulza, Die Saalburg tabl. I/II.

Sl. 24. (Oko sa šatorima jako utvrđen) po Kampenu, Descriptiones I 14 i po podacima Kalinkinim.

Sl. 25. (Utvrđivanje zemljišta pred Alesijom) po Kampenu, Descriptiones I 13 i po podacima Kalinkinim.

Sl. 26. (Vojnici kod gradnje zida i tabor s prednjim stražarima) iz Cichorija, Die Trajanssäule tabl. XCVI.

Sl. 27. (Legija u bojnom redu) po podacima Kalinkinim.

Sl. 28. (Kornjača od štitova, testudo) iz Fröhnera, La colonne Trajane II 97.

Sl. 29. (Legijski vojnici jurišaju naprijed) iz Altertümer unserer heidnischen Vorzeit V tabl. 16 br. 289.

Sl. 30. (Branik) iz Woltze-Schulza, Die Saalburg tabl. IV.

Sl. 31. (Castella cum ignibus) iz Fröhnera, La colonne Trajane II 28.

Sl. 32. (Zaštitna ograda, pluteus) po Marquardt-Domaszewskom, Staatsverwaltung 530 i po podacima Kalinkinim.

Sl. 33. (Zid sa zupcima i hodnikom) iz Fröhnera, La colonne Trajane III 147.

Sl. 34. (Daščara, vinea, testudo) po Wescheru, Poliorcétique des Grecs 211 i po podacima Kalinkinim.

Sl. 35. (Zaštitni krov, testudo) po Wescheru, Poliorcétique 218 i po podacima Kalinkinim.

Sl. 36. (Katapulta) po Köchly-Rüstowu, Griechische Kriegsschriftsteller I tabl. 2, sl. 2.

Sl. 37. (Funda librilis) po Schrammu (Wildermanns Jahrb. der Naturwissenschaften 1904 XIX sl. 41) i po podacima Kalinkinim.

Sl. 38. (Aries in testudine) po Wescheru, Poliorcétique 228 i po podacima Kalinkinim.

Sl. 39. (Trajanov stup) iz Cichorija, Die Trajanssäule tabl. I.

---

1 Bojadisanom Kartom: „Gallia Caesaris aetate".

Popis skratica.

A. = Aulus
C. = Gaius
Cn. = Gnaeus
D. = Decimus
L. = Lucius.
M. = Marcus
M'. = Manius
P. = Publius
Q. = Quintus
S. = Sextius.
Serv. = Servius.
T. = Titus.
Ti. = Tiberius

Uvod.

I. Borbe Rimljana s Galima prije Cezara.

U šestome se vijeku prije Kr. iseliše Gali u gomilama (Insubrani, Cenomanjani, Bojani, Senonci) iz postojbine svoje (Francuske) u Italiju te zapremiše krajeve na lijevome brijegu Pada, gdje su jednom nastavali Etruštani. Odatle prodriješe (396. pr. K.) dalje prema jugu, i to najprije u Etruriju. **396 pr. K.**

Tu se sukobiše s Rimljanima.

Kad su Gali stali podsjedati grad Klusij (Chiusi), Etruštani se utekoše Rimljanima za pomoć. Oni im poslaše poslanike, koji protiv međunarodnoga prava učestvovaše u boju protiv Gala. Gali zaiskaše od Rimljana zadovoljštinu, koju kad im ukratiše, krene 70.000 Gala pod Brenom (t. j. vojničkim kraljem) na Rim, razbije vojsku rimsku na Aliji (386.), zauze grad i spali ga osim Kapitolija. **386** Novcem ih napokon Rimljani, kako se predaje, skloniše te se udalje.

Potonje su nasrtaje galske (360.—348.) na Lacij Rimljani **360 do 348** uvijek sretno odbili. Senonske su Gale kao saveznike Samnićana pobijedili kod Sentina (295.), isto su tako u više navrataka nadbili **295** Bojane kao saveznike Etruštana. Malo prije nego je buknuo drugi punski rat, Rimljani pokoriše cisalpinsku Galiju (Gallia Cispina), i da osiguraju svoje gospodstvo, podigoše u njoj tvrđave Placenciju (Piacenza) i Kremonu.

Kada bahnu Hanibal u Italiju (218.), prijeđoše Gali na nje- **218** govu stranu. Na istu ruku jedanaest godina kasnije pojačaše kartašku vojsku, koja bijaše provalila u Italiju pod Hasdrubalom, bratom Hanibalovim; suviše su poduprli kod Genue (205.) Magona, **205** drugoga brata Hanibalova. Ipak Rimljani poslije drugoga punskoga rata u brzo opet podvrgoše otpale Gale.

Godine 121. osvojiše jugoistočni dio transalpinske Galije **121** (Gallia Transalpina) i učiniše od njega (118.) pokrajinu rimsku **118** (provincia Romana). Na taj su način dobile Italija i Hispanija potrebnu svezu po suhu. Cezaru je pak bilo dosuđeno, da potpuno pokori Galiju.

II. Život i djela Cezarova.

G. Julije Cezar se rodi mjeseca kvintila (stoga se kasnije
100 prozvao julij), godine 100. pr. K. u Rimu. On potječe od plemenita roda, koji je izvodio svoju lozu od Jula, sina Enejina. Brižljivo je bio odgojen. Mladost mu pada u vrijeme građanskoga rata između pučanina Marija i velikaškoga poglavice Sule. Dvostruki ga je rodbinski vez vezao uza pučku stranku: očina mu je sestra bila udana za Marija, a sam se je vjenčao s kćerju Kornelija Cine, Marijeva pristaše. Radi ovih rodbinskih sveza bio je sumnjiv svemožnome Suli, pa ga je stoga progonio.

80 Prvi je put mladi Cezar služio u vojsci g. 80. u Aziji, odakle
78 se vrati po Sulinoj smrti (78.) u Rim, gdje nastajne godine optuži s glo bljenja prokonzula Kornelija Dolabelu, revnoga zatočnika senatske stranke, eda tako steče naklonost pučke stranke. Tom se prigodom svak divio njegovu razgovijetnomu i lijepo raspoređenom
76 govoru. Zimi se godine 76. zaputi na Rod, da se bolje uvježti u vještini govorničkoj kod Molona, glasovitoga učitelja govorništva. Na putu ga blizu Mileta snađe čuvena neprilika s gusarima. S pomoću svojega govorničkoga dara i rada pope se i do viših državnih
68 službi. G. 68. postane kvestor u onostranskoj Hispaniji, a tri godine iza toga kurulski edil. Za svoga edilstva uz prkos velikašima iznese srčano svijetu na vidik kod tetkina sprovoda odavno neviđena poprsja Marijevih pređa, a njegov kip i pobjedne znakove postavi iznova na Kapitolij. Tim činom, kao što i velikim građevinama, sjajnim igrama i obilnim novčanim darovima omilje puku, koji ga
63 izabere g. 63. za pontifika (pontifex maximus), a za narednu godinu odredi (designova) ga za pretora. On je tada gledao spasti pozatvorane u Rimu Katilinine drugove, pa se stoga o njemu sumnjalo, da je i sam zapleten u urotu.

62 Godine 62. bio je gradski pretor (praetor urbanus), a godinu kasnije namjesnik u onostranskoj Hispaniji, pošto se je bio ujamčio bogati M. Kraso za njegove velike dugove, u koje su ga bile turile osobito sjajne igre za njegova edilstva. Na povratku svome iz Hispanije, gdje je već uspješno ratovao na Lusitance, izmiri Krasa s proslavljenim vojskovođom Gn. Pompejem i uglavi s obojicom

tajni ugovor,[1]) tako zvani prvi triumvirat (60.). Tim se je savezom 60
on, i ako najmlađi između trojice, najviše okoristio, budući da je daleko od njih bio odvojio pronicavošću i radljivošću. To se je dokazalo već za njegova konzulovanja (59.), jer je tada dobio od 59
puka Galiju s ovu stranu Alapa s Ilirikom zajedno kao pokrajinu na pet godina, što je bilo sasvim protiv zakona i običaja. Senat pak zabrinut, što se poseglo u njegovo pravo, da umakne daljemu poniženju, pridoda mu kud i kamo znamenitiju Galiju s onu stranu Alapa. Kao prokonzul pokori mačem od godine 58.—51. cijelu Galiju. Milijun Gala pade u zatornim bojevima 58 do
kroz ovo osam godina, a milijun ih bi rasprodano u roblje. Ratne 51
zgode i nezgode svake pojedine godine pripovijeda Cezar u svojem „Galskom ratu“ (commentarii de bello Gallico).

Uspjesi Cezarovi na bojnome polju otkriše ga saveznicima kao opasna takmaca. Po smrti M. Krasa, koji zaglavi u ratu protiv Parta godine 53., brzo se raskrsti Cezar s Pompejem, koji se pri- 53
druži velikašima. Raspre između Cezara i senatske stranke urodiše građanskim ratom, koji Cezar prešavši Rubikon započe u siječnju 49. 49

Budući da su bili njegovi protivnici slabo spremni, zauze u nekoliko sedmica cijelu Italiju i prisili generale Pompejeve u Hispaniji na predaju. Ali Cezarov legat G. Kurion izgubi bitku i život u Africi protiv numidskoga kralja Jube, koji se bijaše združio s Pompejevcima, a nije sretnije vojevao ni G. Antonije u Dalmaciji. Druge godine građanskoga rata (48.) preveze se Cezar iz Italije u 48
Grčku. Kod Dirahija (Drača) potuče ga Pompej, kojega Cezar bijaše opkolio. Ali Cezar sasvim nadbije Pompeja mjeseca kolovoza kod Farsala (Pharsa ili Fersāla) u Tesaliji. Pompej pobježe u Epigat, gdje ga pogubiše. Cezar pođe za njim u potjeru te se zaplete u aleksandrinski rat, koji potraja sve do godine 47. Napokon nad- 47
vlada kralja Ptolomeja Dionisa na Nilu, zatim pohiti u Aziju i porazi nakon vojne od pet dana (odatle poznati izvještaj: veni, vidi, vici) pontskoga kralja Farnaka kod Zele. Kroz to se vrijeme okupiše Pompejevci u Africi, ali ih Cezar nadjača u travnju 46. 46
kod Tapsa. Ipak umakoše oba sina Pompejeva i T. Labijen u

[1]) Ne quid ageretur in re publica, quod displicuisset ulli e tribus.

45 Hispaniju, gdje potakoše novi rat, koji Cezar dokonča u ožujku 45. pobjedom kod Munde.

Iza toga pripoznaše posvuda njegovu samovladu te je to bio u istinu završetak republike. On preuze diktaturu dogod je živ, zadobije naslov imperator, pa je djelom bio kralj i ako nije imenom. Svojom blagošću i pomirljivošću predobije za se mnogo protivnika. Ipak pade žrtvom velikaške zavjere. Pogubiše ga u Rimu na 15
44 ožujka godine 44. (na ožujske ide) u vijećnici, što je Pompej sagradio.

Cezar je bio, kako povijeda historik Svetonije, visoka stasa, crnih i živahnih očiju. Slabu je građu svojega tijela ojačao još kao dječak, pa zatim kao mladić revnim vježbanjem tjelesnim: trkanjem, plivanjem, mačevanjem i jahanjem, kaošto i umjerenim življenjem. Stoga je kao čovjek bio na oko jak i krepak te je mogao lako podnijeti svaki napor u ratu. U tomu je bio svojim vojnicima uvijek za izgled. Njegove nam velike duševne vrline, njegovo bistro oko i junačko srce objašnjuju njegove uspjehe. Mi poznajemo ovoga velikana i iz njegovih spisa.

On je napisao, kaošto je naprijed napomenuto, Galski rat (commentarii debello Gallico), i to prije nego se je zaratio s Pompejem. U tomu djelu, koje ima sedam knjiga, opisuje svaku ratnu godinu u posebnoj knjizi. Njegov je legat A. Hircije dodao po
51 njegovoj smrti osmu knjigu, u kojoj prikazuje ratovanje g. 51. i
50 događaje g. 50., koji su doveli do građanskoga rata. Osim toga napisao je Cezar Građanski rat (commentarii de bello civili) u tri
49 knjige, od kojih prve dvije obuhvataju godinu 49. Cezar naime opisuje u prvoj knjizi brzi posvoj Italije i rat u Hispaniji, a u drugoj uzeće Masilije (Marseille) i nesretnu vojnu Kurionovu u
48 Africi, u trećoj pak bavi se ratom od godine 48. I ovo je djelo nastavio Hircije i druga dva časnika Cezarova. A. Hircije opisa Aleksandrinski rat (bellum Alexandrinum), a druga dvojica, kojih su nam imena nepoznata, Afrički rat (bellum Africanum) i Hispanski (bellum Hispaniense).

Cezarova su djela napisana bez nakita, ali živahno. Te se osobine naročito ističu u prvom njegovu djelu o galskom ratu. Svrha je bila njegovu književnome radu, da prikaže u pravome svijetlu svoja sjajna djela u Galiji, Germaniji i Britaniji, suviše da puk u

Rimu predobije za se i da svoje protivnike učini neopasnim po se. Napokon su ga sklonili i događaji građanskoga rata, da ih sebi u prilog prikaže i da svali krivicu na svoje protivnike, što je rat buknuo i što su tolika grdila počinjena.

Ali se Cezar nije samo bavio oko pisanja povijesti, već je u svojemu književnom radu zahvatio i u neka druga područja. U mladosti ispjeva nekolika omanja pjesnička djela. Suviše ispravi odveć pobrkani rimski koledar, koji se unaprijed po njemu prozva Julijev koledar.

Bio je također i kao govornik odveć znamenit, te je umio zanijeti svojom besjedom i narod i vojnike. Njegov je rad kao govornika bio bez sumnje najznatniji dio njegova javnoga djelovanja prije nego je pošao u Galiju. Istom tada pretegnu njegov državnički i vojnički rad. Ali se njegovi govori nijesu sačuvali. Njegova je pjesnička djela zatomio njegov praunuk, cesar August.

Kratki sadržaj pojedinih knjiga.

Knjiga I. (Ratna godina 58.)

Uvod: etnografički i geografički opis Galije gl. 1.

A. Rat s Helvećanima gl. 2—29. (Urota i smrt Orgetorigova gl. 2—4. Pletke Heduanca Dumnoriga gl. 9. 16—18.)

B. Rat s Ariovistom gl. 30—54).

Knjiga II. (Ratna godina 57.)

A. Rat s Belgijancima gl. 1—33. (Cezar na Aksoni gl. 5—11. Bitka s Nervljanima gl. 16—28. Uzeće grada atuatučkoga gl. 29—33.)

B. Primorske se državice predaju P. Krasu; rimski zimovnici gl. 34 i 35.

Knjiga III. (Ratna godina 56.)

A. Bojevi Galbini s alpinskim narodima gl. 1—6.

B. Rat na kopnu i na moru s Venetima gl. 7—16.

C. Pokorenje Veneljana gl. 17—19.

D. P. Kraso diže vojnu na Akvitaniju i pokori je gl. 20—27.

E. Cezar polazi prvi put na Morince i Menapljane gl. 28 i 29.

Knjiga IV. (Ratna godina 55.)

A. Rat s Usipetima i Tenkteranima gl. 1—15. (Običaji svepski gl. 1—3.)

B. Cezarov prvi prijelaz preko Rajne gl. 16—19.

C. Prva vojna Cezarova na Britaniju gl. 20—36.

D. Druga vojna na Morince i Menapljane gl. 37 i 38.

Knjiga V. (Ratna godina 54.)

A. Druga vojna Cezarova na Britaniju gl. 1—23. (Induciomar gl. 3 s. Pletke i smrt Heduanca Dumnoriga gl. 6 i 7. Opis Britanije i njezinih stanovnika gl. 12—14.)

B. Rat s eburonskim knezom Ambiorigom gl. 24—52 (Posječeno 15 rimskih kohorata gl. 26—37. Uzaludan napadaj Eburonaca i njihovih saveznika na oko Ciceronov gl. 39—51.)

C. Nemiri kod Senonaca i Treverana gl. 53—58. (Induciomar Treveranin pogubljen gl. 58.)

Knjiga VI. (Ratna godina 53.)

A. Cezar pokorava Nervljane, Senonce, Karnućane i Menapljane, a Labijen Treverane gl. 1—8.

B. Cezar prelazi drugi put preko Rajne protiv Sveba, ali ne opravi ništa gl. 9—28. (Uredbe i običaji galski gl. 11—20; uredbe i običaji germanski gl. 21—24. Opis hercinske šume i njezine divljači gl. 25—28.)

C. Zemlja eburonska nemilo opustošena gl. 29—44. (Sugambranski konjanici napadaju oko Ciceronov gl. 35—41. Ambiorig uteče gl. 30 i 43; Akon pogubljen gl. 44.)

Knjiga VII. (Ratna godina 52.)

A. Gali se spremaju na opći ustanak, a prednjači im Vercingetorig gl. 1—14. (Cezar osujeti pokušaj Gala, da ga rastave od vojske njegove gl. 6—8.)

B. Podsjedanje i uzeće Avarika gl. 15—28. Rat se nastavlja; Heduanci se glože među sobom; rimska se vojska dijeli na dvoje gl. 28—35.

C. Cezar poražen kod podsjedanja Gergovije gl. 36—53. Heduanci se odmeću gl. 54 i 55.

D. Labijen se sretno bije sa Senoncima i Parižanima; združi se s Cezarom gl. 57—62. Ustanak se širi gl. 63—67.

E. Vercingetorig zatvoren u Alesiji; tri puta potučena vojska, što priticaše u pomoć; grad se predaje gl. 68—90.

Knjiga VIII. (Ratna godina 51.)

A. Biturižani pokoreni, Karnućani svladani gl. 1—5.

B. Rat s Belovačanima gl. 6—23.

C. Zemlja eburonska opustošena; bojevi s Treveranima i Andima; Karnućani pokoreni i primorske državice gl. 24—31.

D. Ukselodun s mukom podsjednut i uzet gl. 32—44.

E. Treverani pobijeđeni; Cezar polazi u Akvitaniju; Komije se Atrebat pokorava gl. 45—48.

F. Razdor Cezarov s Pompejem i senatskom strankom; početak građanskoga rata gl. 49—55.

C. JULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS PRIMUS.

Galija i njezini stanovnici.

I. Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garunna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit.

Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt.

Ea pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano, continetur Garunna flumine, Oceano, finibus Belgarum, attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad septemtriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septemtriones et orientem solem. Aquitania a Garunna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septemtriones.

Prva ratna godina 58. pr. K.

I. Rat s Helvećanima. (cap. 2—29).

II. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et divissimus
61 Orgetorix. is M. Messala, M. Pisone consulibus regni cupiditate
. K.
pr.K.

inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri.

Id hoc facilius iis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit, altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios, tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit.

His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam maximum numerum coëmere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem lege confirmant. Orgetorix dux deligitur: is legationem ad civitates suscipit.

In eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerit; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Diviciaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique filiam suam in matrimonium dat. perfacile factu esse illis probat conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. hac oratione adducti inter se fidem et ius iurandum dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae imperio sese potiri posse sperant.

IV. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coëgerunt. damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia X, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit; per eos, ne causam diceret, se eripuit.

Cum civitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conaretur multitudinemque hominum exagris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad XII, vicos ad CCCC, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent, trium mensum molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent.

Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi asciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci iter prohibere possent; alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod inter
60 fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rho-
r. K. danus fluit isque nonnullis locis vado transitur. extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genava. ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur.

Omnibus rebus ad profectionem comparatis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus. 58

VII. Caesari cum id nuntiatum esset eos per provinciam pr. K.
nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et, quam maximis potest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit. provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat — erat omnino in Gallia ulteriore legio una —; pontem, qui erat ad Genavam, iubet rescindi.

Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat.

Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum 107
exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, pr. K.
concedendum non putabat; neque homines inimico animo data facultate per provinciam itineris faciendi temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit diem se ad deliberandum sumpturum: si quid vellent, ad Id. April. reverterentur.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum XIX murum in altitudinem pedum XVI fossamque perducit. eo opere perfecto praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere posset.

Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit et legati ad eum reverterunt, negat se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit.

Helvetii ea spe deiecti, alii navibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent,

conati operis munitione et militum concursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. his cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Haeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas volebat. itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

X. Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Haeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in provincia. id si fieret, intellegebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet.

Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praeficit, ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his V legionibus ire contendit.

Ibi Ceutrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus occupatis itinere exercitum prohibere conantur. compluribus his proeliis pulsis ab Ocelo, quod est oppidum citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die VII. pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias traduxerant et in Haeduorum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Haedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano meritos esse,

ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint.

Eodem tempore, quo Haedui, Ambarri, necessarii et consanguinei Haeduorum, Caesarem certiorem faciunt sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim hostium prohibere. item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant sibi praeter agri solum nihil esse reliqui.

Quibus rebus adductus Caesar non exspectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santones Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Haeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. ubi per exploratores Caesar certior factus est tres iam partes copiarum Helvetios id flumen traduxisse, IV. fere partem citra flumen Ararim reliquam esse, de III. vigilia cum legionibus tribus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat, eos impeditos et inopinantes aggressus magnam partem eorum concidit; reliqui sese fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt.

Is pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis civitas Helvetia in IV pagos divisa est. hic pagus unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat, ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant. 107 pr. K.

XIII. Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus XX aegerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat.

Is ita cum Caesare egit: si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos despiceret. se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute contenderent quam dolo aut insidiis niterentur. quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internecione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.

XIV. His Caesar ita respondit; eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret.

Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim temptassent, quod Haeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? quod sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu se impune iniurias intulisse admirarentur, eodem pertinere. consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere.

Cum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat, et si Haeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum.

Divico respondit: ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consuerint; eius rei populum Romanum esse testem. hoc responso dato discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Haeduis atque eorum sociis coactum habebat,

praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. qui cupidius novissimum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt.

Quo proelio sublati Helvetii, quod D equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere nonnumquam et a novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapinis populationibusque prohibere. ita dies circiter XV iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

XVI. Interim cotidie Caesar Haeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare. nam propter frigora, quod Gallia sub septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arari Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat.

Diem ex die ducere Haedui: conferri, comportari, iam adesse dicere. ubi se diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Diviciaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem vergobretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat, quod, cum frumentum neque emi neque ex agris sumi possit, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur, praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint quam ipsi magistratus: hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant, quod debeant; praestare, si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia perferre; neque dubitare, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Haeduis

libertatem sint erepturi. ab iisdem nostra consilia, quaeque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos a se coërceri non posse. quin etiam, quod necessariam rem coactus Caesari enuntiarit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quamdiu potuerit, tacuisse.

XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Diviciaci fratrem, designari sentiebat, sed quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet. quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. dicit liberius atque audacius.

Eadem secreto ab aliis quaerit, reperit esse vera: ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum. complures annos portoria reliquaque omnia Haeduorum vectigalia parvo pretio redempta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. his rebus et suam rem familiarem auxisse et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse, favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem, odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta et Diviciacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare.

Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam equitatui, quem auxilio Caesari Haedui miserant, Dumnorix praeerat); eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

XIX. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea

omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Haeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret aut civitatem animadvertere iuberet.

His omnibus rebus unum repugnabat, quod Diviciaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Diviciaci animum offenderet, verebatur. itaque priusquam quicquam conaretur, Diviciacum ad se vocari iubet et cotidianis interpretibus remotis per C. Valerium Troucillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur; simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit; petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuat vel civitatem statuere iubeat.

XX. Diviciacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adulescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur. sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri, quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum loco [illegible] amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum: qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur.

Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et rei publicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae ille in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Diviciaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes

sub monte consedisse milia passuum ab ipsius castris VIII, qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. renuntiatum est facilem esse.

De III. vigilia T. Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. ipse de IV. vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

XXII. Prima luce, cum summus mons a Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et D passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Considius equo admisso ad eum accurrit, dicit montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse.

Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat.

Multo denique die per exploratores Caesar cognovit et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasse. eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Haeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: itaque iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. ea res per fugitivos M. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato

consilio atque itinere converso nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subduxit equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit, ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum IV veteranarum; in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocavit ac totum montem hominibus complevit; sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi reiecto nostro equitatu phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. milites e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem perfregerunt. ea disiecta gladiis destrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi ut diu iactato bracchio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. tandem vulneribus defessi et pedem referre et, quod mons subesset circiter mille passuum spatio, eo se recipere coeperunt.

Capto monte et succedentibus nostris Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros ab latere aperto aggressi circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipertito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac submotis resisteret, tertia, ut venientes sustineret.

XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. nam hoc toto proelio, cum ab hora VII. ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est,

propterea quod pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela coniciebant et nonnulli inter carros raedasque mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant. diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus est.

Ex eo proelio circiter hominum milia CXXX superfuerunt eaque tota nocte continenter ierunt; in fines Lingonum die IV. pervenerunt, cum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. ipse triduo intermisso cum omnibus copiis eos sequi coepit.

XXVII. Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de deditione ad eum miserunt. qui cum eum in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset, paruerunt. eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit.

Dum ea conquiruntur et conferuntur, circiter hominum milia VI eius pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Caesar resciit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero habuit, reliquos omnes obsidibus, armis, perfugis traditis in deditionem accepit.

Helvetios, Tulingos, Latobrigos, Rauracos in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et quod omnibus frugibus amissis domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent; ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, ex suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios petentibus Haeduis,

quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt quosque postea in parem iuris libertatisque condicionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim quot pueri, senes mulieresque. quorum omnium summa erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latobrigorum XIV, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his, qui arma ferre possent, ad milia XCII; summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

II. Rat s Ariovistom. (cap. 30—54).

XXX. Bello Helvetiorum confecto totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum iniuriis populus Romanus ab his poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque domicilio deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent.

Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. ea re permissa diem concilio constituerunt et iure iurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso iidem principes civitatum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque, ut sibi secreto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. ea re impetrata sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam

uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.

Locutus est pro his Diviciacus Haeduus: Galliae totius factiones esse duas; harum alterius principatum tenere Haeduos, alterius Arvernos. hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequanisque
71 pr. K. Germani mercede arcesserentur. horum primo circiter milia XV Rhenum transisse; posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures; nunc esse in Gallia ad C et XX milium numerum.

Cum his Haeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis et iure iurando civitatem obstringere sese neque obsides repetituros neque auxilium a populo Romano imploraturos neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum dicione atque imperio essent. unum se esse ex omni civitate Haeduorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret. ob eam rem se ex civitate
61 pr. K. profugisse et Romam ad senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque iure iurando neque obsidibus teneretur.

Sed peius victoribus Sequanis quam Haeduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam.

61 pr. K. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobrigam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut

ad voluntatem eius facta sit. hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustineri. nisi quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat, experiantur.

Haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Diviciaco habita omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. animadvertit Caesar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes capite demisso terram intueri, eius rei quae causa esset, miratus ex ipsis quaesiit. nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere.

Cum ab his saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Diviciacus Haeduus respondit: hoc esse miseriorem et graviorem fortunam Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis Caesar Gallorum animos verbis confirmavit pollicitusque est sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. hac oratione habita concilium dimisit.

Secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, in primis quod Haeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque dicione videbat Germanorum teneri eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelle-

gebat; quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et rei publicae esse arbitrabatur. paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire et in Galliam magnam eorum multitudinem venire populo Romano periculosum videbat neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum
113 omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique
do 101 fecissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam contenpr. K. derent; quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret: velle sese de re publica et summis utriusque rebus cum eo agere. ei legationi Ariovistus respondit: si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque molimento in unum locum contrahere posse. sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino populo Romano negotii esset.

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: quoniam tanto suo populique Romani beneficio affectus, cum in consulatu suo rex atque
59 amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi populoque Romano
pr. K. gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret, haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam traduceret; deinde obsides, quos haberet ab Haeduis, redderet Sequanisque permitteret, ut, quos ipsi haberent, voluntate eius reddere illis liceret; neve Haeduos iniuria lacesseret neve his sociisque eorum bellum inferret. si ita fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret,
61 sese, quoniam M. Messala, M. Pisone consulibus senatus cen-
pr. K. suisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo rei publicae facere posset, Haeduos ceterosque amicos

populi Romani defenderet, se Haeduorum iniurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: ius esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent. item populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur, non oportere sese a populo Romano in suo iure impediri.

Haeduos sibi, quoniam belli fortunam temptassent et armis congressi superati essent, stipendiarios esse factos. magnam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Haeduis se obsides redditurum non esse neque iis neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent; si id non fecisent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum.

Quod sibi Caesar denuntiaret se Haeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. cum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV tectum non subissent, virtute possent.

XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Haeduis et a Treveris veniebant: Haedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse; Treveri autem pagos C Sueborum ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres.

Quibus rebus Caesar vehementer commotus maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. itaque re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere. id ne accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existimabat.

Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa

erat in eo oppido facultas idemque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis ut circino circumductum paene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit. huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant — saepenumero sese cum his congressos, ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse — tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret.

Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum in re militari usum habebant: quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. vulgo totis castris testamenta obsignabantur.

Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque quique equitatui praeerant, perturbabantur. qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. nonnulli etiam Caesari nuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.

XL. Haec cum animadvertisset, convocato consilio omnium-

que ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidissime populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? sibi quidem persuaderi cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. 59 pr. K.

Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritus videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarent. ex quo iudicari posse, quantum haberet in se boni constantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. denique hos esse eosdem Germanos, quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse diuturnitate belli defatigatis Gallis Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum magis ratione et consilio quam virtute vicisse. cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. 102 i 101 73—71 pr. K.

Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare aut praescribere viderentur. haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos.

Quod non fore dicto audientes milites neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam

defuisse aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam.

Itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesentaturum et proxima nocte de IV. vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium an timor plus valeret. quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola X. legione iturum, de qua non dubitet, sibique eam praetoriam cohortem futuram. huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita mirum in modum conversae sunt omnium mentes summaque alacritas et cupiditas belli gerendi illata est, princepsque X. legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. deinde reliquae legiones cum tribunis militum et primorum ordinum centurionibus egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse existimavisse.

Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Diviciacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius L circuitu locis apertis exercitum duceret, de IV. vigilia, ut dixerat, profectus est. VII. die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est Ariovisti copias a nostris milia passuum IV et XX abesse.

XLII. Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset seque id sine periculo facere posse existimaret. non respuit condicionem Caesar iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis cognitis suis postulatis fore, uti pertinacia desisteret. dies colloquio dictus est ex eo die quintus.

Interim saepe cum legati ultro citroque inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur; uterque

cum equitatu veniret; alia ratione sese non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit omnibus equis Gallis equitibus detractis eo legionarios milites legionis X. imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus X. legionis dixit: plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum se in cohortis praetoriae loco X. legionem habiturum, ad equum rescribere.

XLIII. Planicies erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. hic locus aequum fere spatium a castris utriusque aberat. eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus CC ab eo tumulo constituit. item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ad colloquium adducerent, postulavit.

Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat; illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. docebat etiam, quam veteres quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Haeduis intercederent, quae senatus consulta, quotiens quamque honorifica in eos facta essent, ut omni tempore totius Galliae principatum Haedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores vellet esse; quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset?

Postulavit eadem, quae legatis in mandatis dederat: ne aut Haeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: transisse Rhenum sese non sua

sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint. non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas esse. si iterum experiri velint, se iterum paratum esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint.

Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere ideoque se eam appetisse. si per populum Romanum stipendium remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. quod multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui muniendi, non Galliae oppugnandae causa facere: eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit et quod bellum non intulerit, sed defenderit.

Se prius in Galliam venisse quam populum Romanum. numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae finibus egressum. quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item nos esse iniquos, quod in suo iure se interpellaremus. quod fratres a senatu Haeduos appellatos diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret neque bello Allobrogum proximo Haeduos Romanis auxilium tulisse neque ipsos in his contentionibus, quas secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse.

Debere se suspicari simulata Caesarem amicitia, quem exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum. quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. quod si decessisset et liberam possessionem Galliae sibi

tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum.

XLV. Multa a Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset: neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani. bello superatos esse Arvernos et Rutenos a Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi finem fecit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reicerent. nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsis hostibus dici posset eos ab se per fidem in colloquio circumventos.

Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque ut in nostros eius equites fecissent eaque res colloquium diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos misit: velle se de iis rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret, aut si id minus vellet, ex suis legatum aliquem ad se mitteret.

Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conicerent. legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. commodissimum visum est C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adulescentem, cuius pater

61 r. K. 121 pr. K.

83 pr. K. a C. Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et una M. Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. his mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent.

Quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: quid ad se venirent? an speculandi causa? conantes dicere prohibuit et in catenas coniecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit et milibus passuum VI a Caesaris castris sub monte consedit. postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Haeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. ex eo die dies continuos V Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset.

Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit, equestri proelio cotidie contendit.

Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant: equitum milia erant VI, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant. cum his in proeliis versabantur; ad hos se equites recipiebant; hi, si quid erat durius, concurrebant; si qui graviore vulnere accepto equo deciderat, circumsistebant; si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis sublevati equorum cursum adaequarent.

XLIX. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus DC ab iis, castris idoneum locum delegit acieque triplici instructa ad eum locum venit. primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. hic locus ab hoste circiter passus DC, uti dictum est, aberat. eo circiter hominum XVI milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros terrerent et munitione prohiberent. nihilo setius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. munitis castris duas

ibi legiones reliquit et partem auxiliorum, IV reliquas in castra maiora reduxit.

L. Proximo die instituto suo Caesar ex castris utrisque copias suas eduxit paulumque a maioribus castris progressus aciem instruxit, hostibus pugnandi potestatem fecit. ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridie exercitum in castra reduxit. tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. solis occasu suas copias Ariovistus multis et illatis et acceptis vulneribus in castra reduxit.

Cum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset necne; eas ita dicere: non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

LI. Postridie eius diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad castra hostium accessit. 14. sept. 58 pr. K.

Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt generatimque constituerunt paribus intervallis Harudes, Marcomanos, Tribocos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos omnemque aciem suam raedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis manibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, proelium commisit. ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniciendi non daretur. reiectis pilis comminus gladiis pugnatum est. at Germani celeriter ex consuetudine sua phalange facta impetus gladiorum exceperunt.

reperti sunt complures nostri milites, qui in phalanga insilirent et scuta manibus revellerent et desuper vulnerarent.

Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam coniecta esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. id cum animadvertisset P. Crassus adulescens, qui equitatui praeerat, quod expeditior erat quam ii, qui in acie versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt nec prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter V pervenerunt.

Ibi perpauci aut viribus confisi tranare contenderunt aut lintribus inventis sibi salutem reppererunt. in his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus ea profugit; reliquos omnes equitatu consecuti nostri interfecerunt. duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam domo secum duxerat, altera Norica, regis Voccionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque in ea fuga periit; duae filiae: harum altera occisa, altera capta est.

C. Valerius Procillus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem hostes equitatu persequentem incidit. quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum Galliae provinciae, suum familiarem et hospitem, ereptum ex manibus hostium sibi restitutum videbat neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat. is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. item M. Metius repertus et ad eum reductus est.

LIV. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos ubi ii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos senserunt, insecuti magnum ex iis numerum occiderunt.

Caesar una aestate duobus maximis bellis confectis maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SECUNDUS.

Druga ratna godina 57 pr. K.

Rat s Belgijancima.

I. Cum esset Caesar in citeriore Gallia, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare obsidesque inter se dare.

Coniurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur: partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant; ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur; qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. His nuntiis litterisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit et inita aestate, in ulteriorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorem faciant. hi constanter omnes nuntiaverunt manus cogi, exercitum in unum locum conduci. tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos proficisceretur. re frumentaria comparata castra movet diebusque circiter XV ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo cum de improviso celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Andocumborium, primos civitatis, miserunt, qui

dicerent se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse neque contra populum Romanum coniurasse paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare: reliquos omnes Belgas in armis esse Germanosque, qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et isdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Cum ab iis quaereret, quae civitates quantaeque in armis essent et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos a Germanis Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertilitatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse solosque esse, qui patrum nostrorum memoria omni Gallia vexata Teutonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint: qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent.

De numero eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata milia centum; pollicitos ex eo numero electa LX totius belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos; fines latissimos feracissimosque agros possidere. apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Deviciacum, totius Galliae potentissimum, qui cum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit; nunc esse regem Galbam; ad hunc propter iustitiam prudentiamque summam totius belli omnium voluntate deferri; oppida habere numero XII, polliceri milia armata L; totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint; XV milia Atrebates, Ambianos X milia, Morinos XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia, Veliocasses et Viromanduos totidem, Atuatucos XIX milia; Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari sese posse conficere ad XL milia.

I. Borba u južnoj Belgiji; bitka na Aksoni. (cap. 5—15).

V. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione prosecutus omnem senatum ad se convenire principumque liberos obsides ad se adduci iussit. quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. ipse Diviciacum Haeduum magnopere cohortatus docet, quanto opere rei publicae communisque salutis intersit manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. id fieri posse, si suas copias Haedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint. His datis mandatis eum a se dimittit.

Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire neque iam longe abesse ab iis, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum traducere maturavit atque ibi castra posuit. quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat et, post eum quae erant, tuta ab hostibus reddebat et, commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum supportari possent, efficiebat. in eo flumine pons erat. ibi praesidium ponit et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum VI cohortibus relinquit; castra in altitudinem pedum XII vallo fossaque XVIII pedum muniri iubet.

VI. Ab his castris oppidum Remorum nomine Bibrax aberat milia passuum VIII. id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. aegre eo die sustentatum est.

Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec: ubi circumiecta multitudine hominum totis moenibus undique in murum lapides iaci coepti sunt murusque defensoribus nudatus est, testudine facta portas succendunt murumve subruunt. quod tum facile fiebat. nam cum tanta multitudo lapides ac tela coniceret, in muro consistendi potestas erat nulli.

Cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praeerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuntios ad eum mittit, nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non posse.

VII. Eo de media nocte Caesar iisdem ducibus usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit; quorum adventu et Remis cum spe defensionis studium propugnandi accessit et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. itaque paulisper apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati omnibus vicis aedificiisque, quo adire potuerant, incensis ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt et a milibus passuum minus duobus castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius milibus passuum VIII in latitudinem patebant.

VIII. Caesar primo et propter multitudinem hostium et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis virtute posset et quid nostri auderent, periclitabatur.

Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planicie editus tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiectus habebat et in fronte leniter fastigatus paulatim ad planiciem redibat, ab utroque latere eius collis transversam fossam obduxit circiter passuum CCCC et ad extremas fossas castella constituit ibique tormenta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent.

Hoc facto duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas VI legiones pro castris in acie constituit. hostes item suas copias ex castris eductas instruxerunt.

IX. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. hanc si nostri transirent, hostes exspectabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris Caesar suos in castra reduxit.

Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. ibi vadis repertis partem suarum copiarum traducere conati sunt eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, expugnarent pontemque interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

X. Caesar certior factus ab Titurio omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque ponte traducit atque ad eos contendit. acriter in eo loco pugnatum est. hostes impeditos nostri in flumine aggressi magnum eorum numerum occiderunt; per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes multitudine telorum reppulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt.

Hostes, ubi et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt atque ipsos res frumentaria deficere coepit, concilio convocato constituerunt optimum esse domum suam quemque reverti et, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire, ut potius in suis quam in alienis finibus decertarent et domesticis copiis rei frumentariae uterentur.

Ad eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos deduxit, quod Diviciacum atque Haeduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. his persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. hac re statim Caesar per speculatores cognita insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit.

Prima luce confirmata re ab exploratoribus omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. his Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam legatos praefecit; T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. hi novissimos adorti et multa

milia passuum prosecuti magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent, priores, quod abesse a periculo viderentur neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore perturbatis ordinibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium; sub occasum solis sequi destiterunt seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum contendit. id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem paucis defendentibus expugnare non potuit. castris munitis vineas agere quaeque ad oppugnandum usui erant, comparare coepit.

Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto turribusque constitutis magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli neque audierant, et celeritate Romanorum permoti legatos ad Caesarem de deditione mittunt et petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

XIII. Caesar obsidibus acceptis primis civitatis atque ipsius Galbae regis duobus filiis armisque omnibus ex oppido traditis in deditionem Suessiones accipit exercitumque in Bellovacos ducit.

Qui cum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia passuum V abesset, omnes maiores natu ex oppido egressi manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt sese in eius fidem ac potestatem venire neque contra populum Romanum armis contendere. item, cum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.

XIV. Pro his Diviciacus — nam post discessum Belgarum dimissis Haeduorum copiis ad eum reverterat — facit verba:

Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Haeduae fuisse; impulsos ab suis principibus, qui dicerent Haeduos a Caesare in servitutem redactos omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Haeduis defecisse et populo Romano bellum intulisse. qui eius consilii principes fuissent, quod intellegerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Haeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. quod si fecerit, Haeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum, quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

XV. Caesar honoris Diviciaci atque Haeduorum causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit; quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate atque hominum multitudine praestabat, DC obsides poposcit. his traditis omnibusque armis ex oppido collatis ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt.

II. Borba u sjevernoj Belgiji, Nervljani poraženi. (cap. 15—28).

Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Caesar cum quaereret, sic reperiebat: nullum aditum esse ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod his rebus relanguescere animos virorum et remitti virtutem existimarent; esse homines feros magnaeque virtutis; increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent; confirmare sese neque legatos missuros neque ullam condicionem pacis accepturos.

XVI. Cum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis Sabim flumen a castris suis non amplius milia passuum X abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatibus et Viromanduis, finitimis suis — nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur — exspectari etiam ab iis Atuatucorum copias atque iam esse in itinere:

mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. cum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta nocte ad Nervios pervenerunt atque his demonstrarunt inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere neque esse quicquam negotii, cum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri; qua pulsa impedimentisque direptis futurum, ut reliquae contra consistere non auderent.

Adiuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent — neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed quicquid possunt, pedestribus valent copiis — quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis crebrisque in latitudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae saepes munimentum praeberent, quo non modo non intrari, sed ne perspici quidem posset. his rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum consilium Nervii existimaverunt.

XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. collis ab summo aequaliter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic et contrarius, passus circiter CC infimus apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspici posset. intra eas silvas hostes in occulto sese continebant; in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

XIX. Caesar equitatu praemisso subsequebatur omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. nam quod hostibus appropinquabat, consuetudine sua Caesar VI legiones expeditas ducebat; post eas totius exercitus impedimenta collocaverat; inde duae

legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant praesidioque impedimentis erant.

Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi cum hostium equitatu proelium commiserunt. cum se illi identidem in silvas ad suos reciperent ac rursus ex silva in nostros impetum facerent neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent, interim legiones VI, quae primae venerant, opere dimenso castra munire coeperunt.

Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi proelii convenerat, ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt impetumque in nostros equites fecerunt. his facile pulsis ac proturbatis incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et iam in manibus nostris hostes viderentur. eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, signum tuba dandum, ab opere revocandi milites, qui paulo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi, acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum. quarum rerum magnam partem temporis brevitas et successus hostium impediebat.

His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris vetuerat. hi propter propinquitatem et celeritatem hostium nihil iam Caesaris imperium exspectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar necessariis rebus imperatis ad cohortandos milites, quam partem fors obtulit, decucurrit et ad legionem X. devenit. milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent neu perturbarentur animo

hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adigi posset, proelii committendi signum dedit. atque in alteram partem item cohortandi causa profectus pugnantibus occurrit.

Temporis tanta fuit exiguitas hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas scutisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. quam quisque ab opere in partem casu devenit quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversae legiones aliae alia in parte hostibus resisterent saepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis prospectus impediretur, neque certa subsidia collocari neque, quid in quaque parte opus esset, provideri neque ab uno omnia imperia administrari poterant. itaque in tanta rerum iniquitate fortunae quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis IX. et X. milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates — nam his ea pars obvenerat — celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. ipsi transire flumen non dubitaverunt et in locum iniquum progressi rursus resistentes hostes redintegrato proelio in fugam coniecerunt. item alia in parte diversae duae legiones, XI. et VIII., profligatis Viromanduis, quibuscum erant congressae, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur.

At totis fere castris a fronte et a sinistra parte nudatis, cum in dextro cornu legio XII. et non magno ab ea intervallo VII. constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt; quorum pars ab aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere coepit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos

dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant; et calones, qui ab decumana porta ac summo iugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, cum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur.

Quibus omnibus rebus permoti equites Treveri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa a civitate missi ad Caesarem venerant, cum multitudine hostium castra compleri, legiones premi et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas dispersos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos civitati renuntiaverunt.

XXV. Caesar ab X. legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in unum locum collatis XII. legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento vidit, IV. cohortis omnibus centurionibus occisis signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores et nonnullos ab novissimis deserto loco proelio excedere ac tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes impetum intermittere et ab utroque latere instare et rem esse in angusto vidit neque ullum esse subsidium, quod submitti posset: scuto militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit centurionibusque nominatim appellatis reliquos cohortatus milites signa inferre et manipulos laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. cuius adventu spe illata militibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Caesar, cum VII. legionem, quae iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut

paulatim sese legiones coniungerent et conversa signa in hostes inferrent. quo facto cum alii aliis subsidium ferrent neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt.

Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato cursu incitato in summo colle ab hostibus conspiciebantur, et T. Labienus castris hostium potitus et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus X. legionem subsidio nostris misit. qui cum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostrorum etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent, calones perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis occurrerent, equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnantes se legionariis militibus praeferrent.

At hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent, his deiectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros conicerent et pila intercepta remitterent: ut non nequiquam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes coniectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda civitatis calamitate ex DC ad tres senatores, ex hominum milibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit et finitimis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

III. Rat s Atuatučanima. (cap. 29—33).

XXIX. Atuatuci, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt. quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes deiectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus in latitudinem non amplius CC pedum relinquebatur; quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in muro collocabant.

Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati, qui, cum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis custodiae ac praesidio VI milia hominum una reliquerant. hi post eorum abitum multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta hunc sibi domicilio locum delegerant.

XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis cum nostris contendebant; postea vallo pedum XII in circuitu XV milium crebrisque castellis circummuniti oppido sese continebant. ubi vineis actis, aggere exstructo turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare vocibus, quod tanta machinatio a tanto spatio instrueretur: quibusnam manibus aut quibus viribus praesertim homines tantulae staturae — nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemptui est — tanti oneris turrim in muro sese posse collocare confiderent?

XXXI. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti, non existimare se Romanos sine ope divina bellum gerere, quia tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere possent, se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. unum petere ac deprecari: si forte

pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Atuatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere: a quibus se defendere traditis armis non possent. sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

XXXII. Ad haec Caesar respondit: se magis consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent; sed deditionis nullam esse condicionem nisi armis traditis. se id, quod in Nerviis fecisset, facturum finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis populi Romani iniuriam inferrent.

Re nuntiata suos, quae imperarentur, facere dixerunt. armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent, et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta portis patefactis eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani a militibus iniuriam acciperent. illi ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros aut praesidia deducturos aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum iis, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus contextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, III. vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt.

Celeriter, ut ante Caesar imperaverat, ignibus significatione facta ex proximis castellis eo concursum est pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. occisis ad hominum milibus IV reliqui in oppidum reiecti sunt.

Postridie eius diei refractis portis, cum iam defenderet nemo,

atque intromissis militibus nostris sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit. ab iis, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est milium LIII.

IV. Primorske se državice predaju.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Coriosolitas, Esuvios, Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est omnes eas civitates in dicionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis nationibus, quae trans Rhenum incolerent, legati ad Caesarem mitterentur, qui se obsides daturas, imperata facturas pollicerentur. quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti iussit.

Ipse in Carnutes, Andes, Turonos, quaeque civitates propinquae iis locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis in Italiam profectus est. ob easque res ex litteris Caesaris in dies XV supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS TERTIUS.

I. Bojevi Galbini s alpinskim narodima (cap. 1—6). (Konac 57 pr. K.)

I. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Ser. Galbam cum legione XII. et parte equitatus in Nantuates, Veragros Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri volebat. huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his locis legionem hiemandi causa collocaret.

Galba secundis aliquot proeliis factis castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle non magna adiecta planicie altissimis montibus undique continetur. cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis concessit, alteram vacuam ab his relictam cohortibus ad hiemandum attribuit. eum locum vallo fossaque munivit.

II. Cum dies hibernorum complures transissent frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri.

Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem neque eam plenissimam detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant et Romanos non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis culmina Alpium occupare conari et ea loca finitima provinciae adiungere sibi persuasum habebant.

III. His nuntiis acceptis Galba, cum neque opus hibernorum munitionesque plane essent perfectae neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod deditione facta obsidibusque acceptis nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato sententias exquirere coepit.

Quo in consilio, cum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset ac iam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur neque subsidio veniri neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope iam desperata salute nonnullae eius modi sententiae dicebantur, ut impedimentis relictis eruptione facta isdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. maiori tamen parti placuit hoc reservato ad extremum casum consilio interim rei eventum experiri et castra defendere.

IV. Brevi spatio interiecto, vix ut iis rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato decurrere, lapides gaesaque in vallum conicere. nostri primo integris viribus fortiter repugnare neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere; ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre, sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi si proelio excedebant, alii integris viribus succedebant; quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Cum iam amplius horis VI continenter pugnaretur ac non solum vires, sed etiam tela nostros deficerent atque hostes acrius instarent languidioribusque nostris vallum scindere et fossas complere coepissent resque esset iam ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus, primi pili centurio, quem Ner-

vico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt atque unam esse spem salutis docent, si eruptione facta extremum auxilium experirentur.

Itaque convocatis centurionibus celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent proelium ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore reficerent, post dato signo ex castris erumperent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod iussi sunt, faciunt ac subito omnibus portis eruptione facta neque cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. ita commutata fortuna eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus amplius XXX, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta reliquos perterritos in fugam coniciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. sic omnibus hostium copiis fusis armisque exutis se intra munitiones suas recipiunt.

Quo proelio facto, quod saepius fortunam temptare Galba nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus videbat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius vici aedificiis incensis in provinciam reverti contendit ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobroges perduxit ibique hiemavit.

Treća ratna godina 56 pr. K.

I. Bojevi s Venetima. (cap. 7—16).

VII. His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est.

Eius belli haec fuit causa: P. Crassus adulescens cum legione VII. proximus mare Oceanum in Andibus hiemabat. is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates frumenti causa dimisit;

quo in numero est T. Terrasidius missus in Esuvios, M. Trebius Gallus in Coriosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

VIII. Huius est civitatis longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt et in magno impetu maris vasti atque aperti paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales.

Ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, reciperaturos existimabant. horum auctoritate finitimi adducti, ut sunt Gallorum subita et repentina consilia, eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent et celeriter missis legatis per suos principes inter se coniurant nihil nisi communi consilio acturos eundemque omnes fortunae exitum esse laturos, reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maioribus acceperint, permanere quam Romanorum servitutem perferre malint.

Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta communem legationem ad P. Crassum mittunt, si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

IX. Quibus de rebus Caesar a Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari iubet. his rebus celeriter administratis ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit.

Veneti reliquaeque item civitates cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intellegebant, legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula coniectos, pro magnitudine periculi bellum parare et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt, hoc maiore spe, quod multum natura loci confidebant. pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse confidebant; ac

iam ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se quam plurimum navibus posse, Romanos neque ullam facultatem habere navium neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse; ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano perspiciebant.

His initis consiliis oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. socios sibi ad id bellum Osismos, Lexovios, Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios asciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

X. Erant eae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: iniuria retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum coniuratio, in primis ne hac parte neglecta reliquae nationes sibi idem licere arbitrarentur.

Itaque cum intellegeret omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et condicionem servitutis odisse, priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treveros, qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat Germanosque, qui auxilio a Gallis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nationes coniungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Venellos, Coriosolitas Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adulescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et, cum primum possit, in Venetos proficisci iubet. ipse eodem pedestribus copiis contendit.

XII. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis promunturiisque neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XXIV spatio, neque navibus, quod rursus se minuente aestu naves in vadis afflictarentur. ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando, magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus atque his oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia neque in proxima oppida recipiebant; ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant: carinae aliquanto planiores quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere possent; prorae admodum erectae atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae; naves totae factae ex robore ad quamvis vim et contumeliam perferendam; transtra ex pedalibus in altitudinem trabibus confixa clavis ferreis digiti pollicis crassitudine; ancorae pro funibus ferreis catenis revinctae: pelles pro velis alutaeque tenuiter confectae, sive propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, sive eo — quod est magis veri simile — quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri ac tanta onera navium regi velis non satis commode posse arbitrabantur.

Cum his navibus nostrae classi eius modi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum illis essent aptiora et accommodatiora. neque enim iis nostrae rostro nocere poterant — tanta in iis erat firmitudo — neque propter altitudinem facile telum adigebatur et eadem de causa minus commode copulis continebantur. accedebat, ut, cum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius et in vadis consisterent tutius et ab aestu relictae nihil saxa et cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus casus erat extimescendus.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis Caesar, ubi intellexit frustra tantum laborem consumi neque hostium fugam captis oppidis reprimi neque iis noceri posse, statuit exspectandam classem. quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae profectae ex portu nostris adversae constiterunt; neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat, quid agerent aut quam rationem pugnae insisterent. rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adigi possent et missa a Gallis gravius acciderent.

Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae insertae affixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium. his cum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato praerumpebantur. quibus abscisis antemnae necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus navium uno tempore eriperetur.

Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paulo fortius factum latere posset; omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Deiectis, ut diximus, antemnis, cum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. ac iam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco movere non possent. quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna; nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero noctis interventu ad terram pervenerint, cum ab hora fere IV. usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est. nam cum omnis iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant, tum, navium quod ubique fuerat, in unum locum coëgerant; quibus amissis reliqui neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. itaque se suaque omnia Caesari dediderunt. in quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur. itaque omni senatu necato reliquos sub corona vendidit.

II. Rat s Veneljanima. (cap. 17—19).

XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Venellorum pervenit. his praeerat Viridovix ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat; atque paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat et quos spes praedandi studiumque bellandi ab agri cultura et cotidiano labore sevocabat.

Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum duorum milium spatio consedisset cotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut iam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus non nihil carperetur; tantamque opinionem timoris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua data legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinione timoris idoneum quendam hominem et callidum deligit, Gallum ex iis, quos auxilii causa secum habebat. huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat, et, quid fieri velit, edocet. qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit; quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet neque longius

abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur. quod ubi auditum est, conclamant omnes occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere.

Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. his rebus adducti non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab iis sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. qua re concessa laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus et paulatim ab imo acclivis circiter passus mille. huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus signum dat. impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera subito duabus portis eruptionem fieri iubet. factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne primum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. quos integris viribus milites nostri consecuti magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt.

Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar est certior factus, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

III. P. Kraso u Akvitaniji. (cap. 20—27).

XX. Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quae, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum est tertia pars Galliae aestimanda, cum intellegeret in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus legatus exercitu pulso

78 pr. K.

interfectus esset atque unde L. Manlius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam censebat.

Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae his regionibus, nominatim evocatis in Sotiatium fines exercitum introduxit. cuius adventu cognito Sotiates magnis copiis coactis equitatu, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt, deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt; his nostros disiectos adorti proelium renovarunt.

XXI. Pugnatum est diu atque acriter, cum Sotiates superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus adulescentulo duce efficere possent, perspici cuperent; tandem confecti vulneribus hostes terga verterunt.

Quorum magno numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare coepit; quibus fortiter resistentibus vineas turresque egit. illi alias eruptione temptata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis — cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt — ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. qua re impetrata arma tradere iussi faciunt.

XXII. Atque in eam rem omnium nostrorum intentis animis alia ex parte oppidi Adietuanus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi soldurios appellant — quorum haec est condicio, ut omnibus in vita commodis una cum iis fruantur, quorum se amicitiae dediderint; si quid his per vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae devovisset, mortem recusaret: — cum his Adietuanus eruptionem facere conatus clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent

vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum tamen, uti eadem deditionis condicione uteretur, a Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoqueversus dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. quorum adventu magna cum auctoritate et magna hominum multitudine bellum gerere conantur. duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt.

Quod ubi Crassus animadvertit suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari et vias obsidere et castris satis praesidii relinquere, ob eam causam minus commode frumentum commeatumque sibi supportari, in dies hostium numerum augeri, non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem collectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur obsessis viis commeatu intercluso sine ullo vulnere victoria potiri et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis infirmiores animo adoriri cogitabant. hoc consilio probato ab ducibus productis Romanorum copiis sese castris tenebant.

Hac re perspecta Crassus, cum sua cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent atque omnium voces audirentur exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi cum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem caespitibus comportandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent, cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri vellet, ostendit. illi, ut erat imperatum, eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictae intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri aut, quid rei gereretur, cognosci posset.

Tum vero clamore ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. hostes undique circumventi desperatis omnibus rebus se per munitiones deicere et fuga salutem petere contenderunt. quos equitatus apertissimis campis consectatus ex milium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix IV. parte relicta multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit; quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates, Elusates, Gates, Ausci, Garunni, Sibusates, Cocosates; paucae ultimae nationes anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

IV. Cezarova vojna na Morince i Menapljane; udarac Rimljanima. (cap. 28—29).

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique soli supererant, qui in armis essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum celeriter

confici posse eo exercitum adduxit. qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt. nam quod intellegebant maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt.

Ad quarum initium silvarum cum Caesar pervenisset castraque munire instituisset neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas reppulerunt et compluribus interfectis longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta a nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eius modi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent.

Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS QUARTUS.

Četvrta ratna godina 55 pr. K.

I. Rat s Germanima. (cap. 1—19).

I. Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna multitudine hominum flumen Rhenum transierunt non longe a mari, quo Rhenus influit. causa transeundi fuit, quod ab Suebis complures annos exagitati bello premebantur et agri cultura prohibebantur.

Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt; hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. sic neque agri cultura nec ratio atque usus belli intermittitur. sed privati ac separati agri apud eos nihil est neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet.

Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus; quae res et cibi genere et cotidiana exercitatione et libertate vitae, quod a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciunt, et vires alit et immani corporum magnitudine homines efficit. atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pelles haberent quicquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

II. Mercatoribus est aditus magis eo, ut quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent. quin etiam iumentis, quibus maxime Galli delectantur quaeque impenso parant pretio, importatis non utuntur, sed quae sunt apud eos nata, parva atque deformia, haec cotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt.

Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur equosque eodem remanere vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt; neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius habetur quam ephippiis uti. itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire audent.

Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. itaque una ex parte a Suebis circiter milia passuum sescenta agri vacare dicuntur. ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum; ei paulo sunt quam eiusdem generis ceteri, humaniores, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. hos cum Suebi multis saepe bellis experti propter amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tencteri, quos supra diximus; qui complures annos Sueborum vim sustinuerunt, ad extremum tamen agris expulsi et multis locis Germaniae triennium vagati ad Rhenum pervenerunt. quas regiones Menapii incolebant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitudinis aditu perterriti ex iis aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverant et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire prohibebant. illi omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant.

59 pr. K.

His interfectis navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menaporium, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen

transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. est enim hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos consistere cogant et, quid quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant et mercatores in oppidis vulgus circumsistat quibusque ex regionibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronuntiare cogat. his rebus atque auditionibus permoti de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos in vestigio paenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. eo cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germanos invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omnia, quae postulassent, ab se fore parata. qua spe adducti Germani latius iam vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant.

Principibus Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata equitibusque delectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. a quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum haec fuit oratio: Germanos neque priores populo Romano bellum inferre neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant, quod Germanorum consuetudo sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere neque deprecari. haec tamen dicere: venisse se invitos, eiectos domo; si suam gratiam Romani velint, posse iis utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant vel patiantur eos tenere, quos armis possederint; sese unis Suebis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint; reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad haec, quae visum est, Caesar respondit; sed exitus fuit orationis: sibi nullam cum iis amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare; neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine iniuria possint; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se et de Sueborum iniuriis querantur et a se auxilium petant: hoc se Ubiis imperaturum.

IX. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt et re deliberata post diem III. ad Caesarem reversuros: interea ne propius se castra moveret, petierunt. ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit. cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam: hos exspectari equites atque eius rei causa moram interponi arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum neque longius ab eo loco milibus passuum LXXX in Oceanum influit.

Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricum, Tribocorum, Treverorum citatus fertur et, ubi Oceano appropinquavit, in plures diffluit partes ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur — ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur — multis capitibus in Oceanum influit.

XI. Caesar cum ab hoste non amplius passuum XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur; qui in itinere congressi magnopere, ne longius progrederetur, orabant. cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet, sibique ut potestatem faceret in Ubios legatos mittendi; quorum si principes ac senatus sibi iure iurando fidem fecisset, ea condicione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant; ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret.

Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita equites eorum, qui abessent, reverterentur;

tamen sese non longius milibus passuum IV aquationis causa processurum eo die dixit; huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret.

Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V milium numerus, cum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies indutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter nostros perturbaverunt; rursus his resistentibus consuetudine sua ad pedes desiluerunt suffossisque equis compluribusque nostris deiectis reliquos in fugam coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent.

In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur IV et LXX, in his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat amicus a senatu nostro appellatus. hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime restitit; cum circumventus multis vulneribus acceptis cecidisset atque id frater, qui iam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque ipse interfectus est.

XIII. Hoc facto proelio Caesar neque iam sibi legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petita pace ultro bellum intulissent; exspectare vero, dum hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iudicabat, et cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat; quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat.

His constitutis rebus et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani frequentes omnibus principibus maiori-

busque natu adhibitis ad eum in castra venerunt, simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent, simul ut, si quid possent, de indutiis fallendo impetrarent. quos sibi Caesar oblatos gavisus illos retineri iussit, ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.

XIV. Acie triplici instituta et celeriter VIII milium itinere confecto prius ad hostium castra pervenit, quam quid ageretur, Germani sentire possent. qui omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato perturbantur, copiasne adversus hostem ducere an castra defendere an fuga salutem petere praestaret.

Quorum timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri pristini diei perfidia incitati in castra irruperunt. quo loco, qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt atque inter carros impedimentaque proelium commiserunt; at reliqua multitudo puerorum mulierumque — nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant — passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

XV. Germani post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis abiectis signisque militaribus relictis se ex castris eiecerunt et, cum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt.

Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus capitum CCCCXXX milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

II. Prvi prijelaz preko Rajne. (cap. 16—19).

XVI. Germanico bello confecto multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima,

quod, cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intellegerent et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire.

Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam transisse neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: populi Romani imperium Rhenum finire: si se invito Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?

Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere occupationibus rei publicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum. tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possent. navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non traducendum exercitum existimabat. rationem pontis hanc instituit.

Tigna bina sesquipedalia paulum ab imo praeacuta dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum duorum inter se iungebat. haec cum machinationibus immissa in flumen defixerat festucisque adegerat, non sublicae modo derecte ad perpendiculum, sed prone ac fastigate, ut secundum naturam fluminis procumberent, his item contraria duo ad eundem modum iuncta intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. haec utraque insuper bipedalibus

trabibus immissis, quantum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset, hoc artius illigata tenerentur. haec derecta materia iniecta contexebantur ac longuriis cratibusque consternebantur; ac nihilo setius sublicae et ad inferiorem partem flumini oblique agebantur, quae pro ariete subiectae et cum omni opere coniunctae vim fluminis exciperent, et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves deiciendi operis causa essent a barbaris immissae, his defensoribus earum rerum vis minueretur neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus X, quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto exercitus traducitur. Caesar ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto in fines Sugambrorum contendit. interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt; quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondet obsidesque ad se adduci iubet. at Sugambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata hortantibus iis, quos ex Tencteris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant suaque omnia exportaverant seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Caesar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis se in fines Ubiorum recepit atque iis auxilium suum pollicitus, si a Suebis premerentur, haec ab iis cognovit: Suebos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaque omnia in silvis deponerent atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suebi obtinerent; hic Romanorum adventum exspectare atque ibidem decertare constituisse.

Quod ubi Caesar comperit, omnibus iis rebus confectis, quarum rerum causa traducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino XVIII trans Rhenum consumptis satis et ad laudem et ad utilitatem populi Romani profectum arbitratus se in Galliam recepit pontemque rescidit.

III. Prva vojna na Britaniju. (cap. 20—36).

XX. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septemtriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat et, si tempus ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant incognita.

Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque his ipsis quicquam praeter oram maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Galliam, notum est, itaque vocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum cum navi longa praemittit. huic mandat, ut exploratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur. ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. huc naves undique ex finitimis regionibus et, quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem iubet convenire.

Interim consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos a compluribus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare; quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit. huic imperat, quas possit, adeat civitates horteturque, ut populi Romani fidem sequantur, seque celeriter eo venturum nuntiet.

Volusenus perspectis regionibus omnibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, V. die ad Caesarem revertitur, quaeque ibi perspexisset, renuntiat.

XXII. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. hoc sibi Caesar satis opportune accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat neque has tantularum rerum occupationes Britanniae anteponendas iudicabat, magnum iis numerum obsidum imperat. quibus adductis eos in fidem recipit.

Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque tot longis, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco a milibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum venire possent: has equitibus distribuit. reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos pagos Morinorum, a quibus ad eum legati non venerant, ducendum dedit; P. Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

XXIII. His constitutis rebus nactus idoneam ad navigandum tempestatem III. fere vigilia solvit equitesque in ulteriorem portum progredi et naves conscendere et se sequi iussit. a quibus cum paulo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter IV. cum primis navibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. cuius loci haec erat natura atque ita montibus anguste mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adigi posset. hunc ad egrediendum nequaquam idoneum locum arbitratus, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam IX. in ancoris exspectavit.

Interim legatis tribunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognovisset et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res postularent, quae celerem atque instabilem motum haberent, ut ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. his dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum dato signo et sublatis

ancoris circiter milia passuum VII ab eo loco progressus aperto ac plano litore naves constituit.

XXIV. At barbari consilio Romanorum cognito praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti nostros navibus egredi prohibebant. erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus autem ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi onere armorum oppressis simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum, cum illi aut ex arido aut paulum in aquam progressi omnibus membris expeditis, notissimis locis audacter tela conicerent et equos insuefactos incitarent. quibus rebus nostri perterriti atque huius omnino generis pugnae imperiti non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consuerant, utebantur.

XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior et motus ad usum expeditior, paulum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis hostes propelli ac submoveri iussit; quae res magno usui nostris fuit. nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt ac paulum modo pedem rettulerunt.

Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui X. legionis aquilam ferebat, obtestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: „desilite, inquit, milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum rei publicae atque imperatori officium praestitero.“ hoc cum voce magna dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes aquilam ferre coepit. tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt. hos item ex proximis navibus cum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquaverunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. nostri tamen, quod neque ordines servare neque firmiter insistere neque signa subsequi poterant atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur; hostes vero notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi

egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii ab latere aperto in universos tela coniciebant.

Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos laborantes conspexerat, his subsidia submittebat. nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt; obsides daturos, quaeque imperasset, sese facturos polliciti sunt.

IV 21 Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum. hunc illi e navi egressum, cum ad eos oratoris modo Caesaris mandata deferret, comprehenderant atque in vincula coniecerant; tum proelio facto remiserunt. in petenda pace eius rei culpam in multitudinem contulerunt et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar questus, quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit obsidesque imperavit; quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus locis arcessitam paucis diebus sese daturos dixerunt. interea suos remigrare in agros iusserunt, principesque undique convenire et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata post diem IV., quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. quae cum appropinquarent Britanniae et iam ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno suo cum periculo deicerentur; quae tamen ancoris iactis cum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies

maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit, nostrisque id erat incognitum. ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat quasque in aridum subduxerat, aestus complebat, et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat neque ulla nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur.

Compluribus navibus fractis reliquae cum essent funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est. neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas naves erant usui, et, quod omnibus constabat hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis principes Britanniae, qui post proelium ad Caesarem convenerant, inter se collocuti, cum et equites et naves et frumentum Romanis deesse intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt rebellione facta frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem perducere, quod his superatis aut reditu interclusis neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant. itaque rursus coniuratione facta paulatim ex castris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt.

XXXI. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. itaque ad omnes casus subsidia comparabat. nam et frumentum ex agris cotidie in castra conferebat et, quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari iubebat. itaque cum summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari satis commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae appellabatur VII., neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris

remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renuntiaverunt pulverem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, ex reliquis duas in stationem succedere, reliquas armari et confestim sese subsequi iussit.

Cum paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere et in confertam legionem ex omnibus partibus tela conici animadvertit. nam quod omni ex reliquis partibus demesso frumento pars una erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse venturos noctu in silvis delituerant; tum dispersos depositis armis in metendo occupatos subito adorti paucis interfectis reliquos incertis ordinibus perturbaverant, simul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae. primo per omnes partes perequitant et tela coniciunt atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant, et cum se inter equitum turmas insinuaverunt, ex essedis desiliunt et pedibus proeliantur. aurigae interim paulatim ex proelio excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant, ac tantum usu cotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in iugo insistere et se inde in currus citissime recipere consuerint.

XXXIV. Quibus rebus perturbatis nostris novitate pugnae tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. quo facto ad lacessendum hostem et committendum proelium alienum esse tempus arbitratus suo se loco continuit et brevi tempore intermisso in castra legiones reduxit. dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt.

Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent.

interim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. his rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt.

XXXV. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter XXX, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. commisso proelio diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt. quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt, deinde omnibus longe lateque aedificiis incensis se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. his Caesar numerum obsidum, quem ante imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod propinqua die aequinoctii infirmis navibus hiemi navigationem subiciendam non existimabat. ipse idoneam tempestatem nactus paulo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex iis onerariae duae eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt et paulo infra delatae sunt.

IV. Druga vojna na Morince i Menapljane. (cap. 37, 38).

XXXVII. Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter CCC atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae adducti primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. cum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia VI convenerunt.

Qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque amplius horis IV fortissime pugnaverunt et paucis vulneri-

bus acceptis complures ex his occiderunt. postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo superiore anno perfugio erant usi, omnes fere in potestatem Labieni pervenerunt.

At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt.

Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. his rebus gestis ex litteris Caesaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS QUINTUS.

Peta ratna godina 54 pr. K.

I. Druga vojna na Britaniju. (cap. 1—23).

I. L. Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quam plurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque reficiendas curarent: earum modum formamque demonstrat. ad celeritatem onerandi subductionisque paulo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus, atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad onera ac multitudinem iumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat. ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari iubet. 54 pr. K.

Ipse conventibus Galliae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. eo cum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. qua re nuntiata Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio seseque paratos esse demonstrent omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. percepta oratione eorum Caesar obsides imperat eosque ad certam diem adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant.

II. His confectis rebus conventibusque peractis in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. eo cum venisset, circumitis omnibus hibernis singulari militum studio in summa omnium rerum inopia circiter DC eius generis, cuius supra demonstravimus, naves et longas

XXVIII invenit instructas neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possint. collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX a continenti; huic rei, quod satis esse visum est militum, relinquit.

Ipse cum legionibus expeditis IV et equitibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant neque imperio parebant Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. in ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix; ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit, quaeque in Treveris gererentur, ostendit. at Indutiomarus equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit.

Sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad Caesarem venerunt et de suis privatis rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent, veritus, ne ab omnibus desereretur, Indutiomarus legatos ad Caesarem mittit: sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur; itaque esse civitatem in sua potestate seseque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, suas civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

IV. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dicerentur quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treveris consumere cogeretur omnibus rebus ad Britannicum bellum comparatis, Indutiomarum ad se cum CC obsidibus venire iussit.

His adductis, in iis filio propinquisque eius omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti in officio maneret; nihilo tamen setius principibus Treverorum ad se convocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit, quod cum merito eius a se fieri intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur eius auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset. id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. His rebus constitutis Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. ibi cognoscit LX naves, quae in Meldis factae erant, tempestate reiectas cursum tenere non potuisse atque eodem, unde erant profectae, revertisse; reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit. eodem equitatus totius Galliae convenit, numero milia IV, principesque ex omnibus civitatibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Haeduus, de quo ante a nobis dictum est. hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis cognoverat. accedebat huc, quod in concilio Haeduorum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum civitatis deferri; quod dictum Haedui graviter ferebant neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat.

Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur, partim quod insuetus navigandi mare timeret, partim quod religionibus impediri sese diceret. posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam traductos necaret; fidem reliquis interponere, ius iurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent,

communi consilio administrarent. haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

VII. Qua re cognita Caesar, quod tantum civitati Haeduae dignitatis tribuebat, coërcendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat et, quod longius eius amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac rei publicae nocere posset. itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Chorus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen setius omnia eius consilia cognosceret; tandem idoneam nactus tempestatem milites equitesque conscendere naves iubet. at omnium impeditis animis Dumnorix cum equitibus Haeduorum a castris insciente Caesare domum discedere coepit.

Qua re nuntiata Caesar intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat; si vim faciat neque pareat, interfici iubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. ille autem revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans liberum se liberaeque esse civitatis. illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque interficiunt; at equites Haedui ad Caesarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continenti cum tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut portus tueretur et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur, cognosceret consiliumque pro tempore et pro re caperet, ipse cum V legionibus et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, ad solis occasum naves solvit; at leni Africo provectus media circiter nocte vento intermisso cursum non tenuit et longius delatus aestu orta luce sub sinistra Britanniam relictam conspexit. tum rursus aestus commutationem secutus remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis non intermisso remigandi labore longarum navium cursum adaequaverunt.

Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore neque in eo loco hostis est visus; sed, ut postea Caesar ex captivis cognovit, cum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius DCCC uno erant visae tempore, a litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Caesar exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus X ad mare relictis et equitibus CCC, qui praesidio navibus essent, de III. vigilia ad hostes contendit eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad ancoras relinquebat. ei praesidio navibusque Q. Atrium praefecit.

Ipse noctu progressus milia passuum circiter XII hostium copias conspicatus est. illi equitatu atque essedis ad flumen progressi ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere coeperunt. repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt locum nacti egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, causa iam ante praeparaverant; nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant praeclusi. ipsi ex silvis rari propugnabant nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. at milites legionis VII. testudine facta et aggere ad munitiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt paucis vulneribus acceptis. sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat et quod magna parte diei consumpta munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie eius diei mane tripertito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. his aliquantum itineris progressis, cum iam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent superiore nocte maxima coorta tempestate prope omnes naves afflictas atque in litus eiectas esse, quod neque ancorae funesque sustinerent neque nautae gubernatoresque vim tempestatis pati possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis Caesar legiones equitatumque revocari

atque in itinere resistere iubet, ipse ad naves revertitur; eadem fere, quae ex nuntiis cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL navibus reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. itaque ex legionibus fabros deligit et ex continenti alios arcessi iubet; Labieno scribit, ut quam plurimas possit, iis legionibus, quae sint apud eum, naves instituat. ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit omnes naves subduci et cum castris una munitione coniungi. in his rebus circiter dies X consumit ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. subductis navibus castrisque egregie munitis easdem copias, quas ante, praesidio navibus relinquit, ipse eodem, unde redierat, proficiscitur.

Eo cum venisset, maiores iam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt, maritima pars ab iis, qui praedandi ac belli inferendi causa ex Belgio transierunt — qui omnes fere isdem nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt — et bello illato ibi remanserunt atque agros colere coeperunt. hominum est infinita multitudo creberrimaque aedificia fere Gallicis consimilia, pecoris magnus numerus. utuntur aut nummo aureo aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo.

Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed eius exigua est copia; aere utuntur importato. materia cuiusque generis ut in Gallia est praeter fagum atque abietem. leporem et gallinam et anserem gustare fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa. loca sunt temperatiora quam in Gallia remissioribus frigoribus.

XIII. Insula natura triquetra, cuius unum latus est contra Galliam. huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem,

inferior ad meridiem spectat. hoc pertinet circiter milia passuum D.

Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem; qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut existimatur, quam Britannia, sed pari spatio transmissus atque ex Gallia est in Britanniam. in hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona; complures praeterea minores obiectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt dies continuos XXX sub brumam esse noctem. nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse quam in continenti noctes videbamus. huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC milium.

Tertium est contra septemtriones; cui parti nulla est obiecta terra, sed eius angulus alter maxime ad Germaniam spectat. hoc milium passuum DCCC in longitudinem esse existimatur. ita omnis insula est in circuitu vicies centenum milium passuum.

XIV. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiores sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso atque omni parte corporis rasa praeter caput et labrum superius. uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

XV. Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, ita tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas collesque compulerint; sed compluribus interfectis cupidius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. at illi intermisso spatio imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum subito se ex silvis eiecerunt impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt, duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare atque his primis legionum duarum, cum eae perexiguo intermisso loci spatio inter se constitissent,

novo genere pugnae perterritis nostris per medios audacissime perruperunt seque inde incolumes receperunt. eo die Q. Laberius Durus tribunus militum interficitur. illi pluribus submissis cohortibus repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem, equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paulum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio contenderent.

Accedebat huc, ut numquam conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent integrique et recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius quam pridie nostros equites proelio lacessere coeperunt. sed meridie, cum Caesar pabulandi causa tres legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic uti ab signis legionibusque non abstinerent. nostri acriter in eos impetu facto reppulerunt neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt magnoque eorum numero interfecto neque sui colligendi neque consistendi aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt.

Ex hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt, neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Caesar cognito consilio eorum ad flumen Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest. eo cum venisset, animadvertit ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. ripa autem erat acutis sudibus praefixisque munita, eiusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. his rebus cognitis a captivis perfugisque Caesar praemisso equitatu confestim legiones subsequi iussit. sed ea celeritate atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis dimissis amplioribus copiis, milibus circiter IV essedariorum relictis itinera nostra servabat paulumque ex via excedebat locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat et, cum equitatus noster liberius praedandi vastandique causa se in agros effuderat, omnibus viis semitisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo nostrorum equitum cum iis confligebat atque hoc metu latius vagari prohibebat. relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur et tantum agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinovantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubracius adulescens Caesaris fidem secutus ad eum in continentem venerat (cuius pater in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat) legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque sese ei dedituros atque imperata facturos; petunt, ut Mandubracium ab iniuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. his Caesar imperat obsides XL frumentumque exercitui Mandubraciumque ad eos mittit. illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentumque miserunt.

XXI. Trinovantibus defensis atque ab omni militum iniuria prohibitis Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Caesari dedunt. ab his cognoscit non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt.

Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. hostes paulisper morati militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. magnus ibi numerus pecoris repertus multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios mittit atque his imperat, uti coactis omnibus copiis castra navalia de improviso adoriantur atque oppugnent. ii cum ad castra venissent, nostri eruptione facta multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige suos incolumes reduxerunt.

Cassivellaunus hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, cum constituisset hiemare in continenti propter repentinos Galliae motus neque multum aestatis superesset atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat et quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit; interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubracio neu Trinovantibus noceat.

XXIII. Obsidibus acceptis exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. his deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. ac sic accidit, uti ex tanto navium numero tot navigationibus neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur, at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur prioris commeatus expositis militibus et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquae fere omnes reicerentur.

Quas cum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnesque incolumes naves perduxit.

II. Legije razdijeljene u zimovnike. (cap. 24—25).

XXIV. Subductis navibus concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis collocare legionesque in plures civitates distribuere. ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit, alteram in Nervios Q. Ciceroni, tertiam in Esuvios L. Roscio quaestori; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Treverorum hiemare iussit; tres in Bellovacis collocavit; his M. Crassum quaestorem et L. Munatium Plancum et C. Trebonium legatos praefecit. unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit. his militibus Q. Titurium Sabinum et L. Aurunculeium Cottam legatos praeesse iussit.

Ad hunc modum distributis legionibus facillime inopiae rei frumentariae sese mederi posse existimabat. atque harum tamen omnium legionum hiberna praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat, milibus passuum centum continebantur. ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant. huic Caesar pro eius virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. tertium iam hunc annum regnantem inimici multis palam ex civitate auctoribus interfecerunt. defertur ea res ad Caesarem; ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare, quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones tradiderat, certior factus est in hiberna perventum locumque esse munitum.

III. Ustanak eburonski pod Ambiorigom i Katuvolkom. (cap. 26—53).

XXVI. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; qui cum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsi suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus magna manu ad castra oppugnanda venerunt. cum celeriter nostri arma cepissent vallumque ascendissent atque una ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio superiores fuissent, desperata re hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodiret: habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpineius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consuerat; apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est:

Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Atuatucis, finitimis suis, pendere consuesset, quodque ei et filius et fratris filius a Caesare remissi essent, quos Atuatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent; neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis, suaque esse eius modi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo quam ipse in multitudinem.

Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit. id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum superari posse confidat. sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteri legioni subsidio venire posset. non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de reciperanda communi libertate consilium initum videretur.

Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se

rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat. magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse: hanc affore biduo ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter L, alter paulo amplius ab iis absit. illud se polliceri et iure iurando confirmare tutum iter per fines daturum. quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. hac oratione habita discedit Ambiorix.

XXVIII. Arpineius et Iunius, quae audierant, ad legatos deferunt. illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant, maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam vix erat credendum. itaque ad consilium rem deferunt magnaque inter eos exsistit controversia.

L. Aurunculeius compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones nihil temere agendum neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum existimabant; quantasvis copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum multis ultro vulneribus illatis fortissime sustinuerint; re frumentaria non premi; interea et ex proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia; postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?

XXIX. Contra ea Titurius sero facturos clamitabat, cum maiores manus hostium adiunctis Germanis convenissent aut cum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. brevem consulendi esse occasionem. Caesarem se arbitrari profectum in Italiam; neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos neque Eburones, si ille adesset, tanta contemptione nostri ad castra venturos. sese non hostem auctorem, sed rem spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias; ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris exstincta. postremo quis

hoc sibi persuaderet sine certa spe Ambiorigem ad eius modi consilium descendisse?

Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nihil esset durius, nullo cum periculo ad proximam legionem omnes perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiret, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset timenda.

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur: „vincite, inquit, si ita vultis", Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret; „neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear. hi sapient; si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti communem cum reliquis belli casum sustineant, non réiecti et relegati longe a ceteris aut ferro aut fame intereant."

XXXI. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. res disputatione ad mediam noctem perducitur. tandem dat Cotta permotus manus: superat sententia Sabini. pronuntiatur prima luce ituros.

Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur et languore militum et vigiliis periculum augeatur. prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum non ab hoste, sed ab homine amicissimo consilium datum, longissimo agmine maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipertito in silvis opportuno atque occulto loco a milibus passuum circiter duobus Romanorum adventum exspectabant; et cum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque

parte eius vallis subito se ostenderunt novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, qui nihil ante providisset, trepidare et concursare cohortesque disponere, haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. at Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere accidere atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat et in appellandis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis officia praestabat. cum propter longitudinem agminis minus facile omnia per se obire et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent, iusserunt pronuntiari, ut impedimenta relinquerent atque in orbem consisterent.

Quod consilium, etsi in eius modi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad pugnandum alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent, quaeque quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque arripere properaret, clamore et fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit. nam duces eorum tota acie pronuntiari iusserunt, ne quis ab loco discederet: illorum esse praedam atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. erant et virtute et studio pugnandi pares nostri: tametsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant, et quotiens quaeque cohors procurrerat, ab ea parte magnus numerus hostium cadebat.

Qua re animadversa Ambiorix pronuntiari iubet, ut procul tela coniciant neu propius accedant et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant — levitate armorum et cotidiana exercitatione nihil iis noceri posse —, rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat,

hostes velocissime refugiebant. interim eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipere. rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. tamen tot incommodis conflictati multis vulneribus acceptis resistebant et magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam VIII. pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant.

Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula traicitur; Q. Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur; L. Cotta legatus omnes cohortes ordinisque adhortans in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit rogatum, ut sibi militibusque parcat. ille appellatus respondet: si velit secum colloqui, licere; sperare a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri inque eam rem se suam fidem interponere. ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una colloquantur; sperare se ab eo de sua ac militum salute impetrari posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo perseverat.

XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat, et primorum ordinum centuriones se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abicere imperatum facit suisque, ut idem faciant, imperat. interim, dum de condicionibus inter se agunt longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus interficitur. tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt impetuque in nostros facto ordines perturbant. ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum proicit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent; nocte ad unum omnes desperata salute

se ipsi interficiunt. pauci ex proelio elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in Atuatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem iter intermittit peditatumque sese subsequi iubet. re demonstrata Atuatucisque concitatis postero die in Nervios pervenit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, iniuriis occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem profitetur adiutorem. facile hac oratione Nerviis persuadet.

XXXIX. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. hic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur.

His circumventis magna manu Eburones, Nervii, Atuatuci atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adeptos victoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

XL. Mittuntur ad Caesarem confestim a Cicerone litterae nuntiique magnis propositis praemiis, si pertulissent; obsessis omnibus viis missi intercipiuntur. noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate; quae deesse operi videbantur, perficiuntur.

Hostes postero die multo maioribus coactis copiis castra oppugnant, fossam complent. eadem ratione, qua pridie, a nostris resistitur. hoc idem reliquis deinceps fit diebus. nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur; non aegris, non vul-

neratis facultas quietis datur. quaecumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur; multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur.

Ipse Cicero, cum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. facta potestate eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: omnem esse in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. addunt etiam de Sabini morte; Ambiorigem ostentant fidei faciendae causa. errare eos dicunt, si quicquam ab iis praesidii sperent, qui ipsi suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint; licere illis per se incolumibus ex hibernis discedere et, quascumque in partes velint, sine metu proficisci.

Cicero ad haec unum modo respondet: non esse consuetudinem populi Romani accipere ab hoste armato condicionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant; sperare se pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos.

XLII. Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum IX et fossa pedum XV hiberna cingunt. haec et superiorum annorum consuetudine a nobis cognoverant et, quos de exercitu habebant captivos, ab his docebantur; sed nulla ferramentorum copia, quae essent ad hunc usum idonea, gladiis caespites circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire videbantur. qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus milium passuum XV in circuitu munitionem perfecerunt; reliquis diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die maximo coorto vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis et fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, iacere coeperunt. hae celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in omnem locum castrorum distulerunt. hostes maximo clamore sicuti parta iam atque explorata victoria turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. at tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, cum undique flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellegerent, non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent.

Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant recessumque primis ultimi non dabant. paulum quidem intermissa flamma et quodam loco turri adacta et contingente vallum tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt, nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt; quorum progredi ausus est nemo. tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri, centuriones, qui iam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulio et L. Vorenus. hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam alteri anteferretur, omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant.

Ex his Pulio, cum acerrime ad munitiones pugnaretur: „quid dubitas, inquit, Vorene? aut quem locum tuae probandae virtutis exspectas? hic dies de nostris controversiis iudicabit.“ haec cum dixisset, procedit extra munitiones, quaeque pars hostium confertissima est visa, in eam irrumpit. ne Vorenus quidem sese vallo continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. tum mediocri spatio relicto Pulio pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine procurrentem traicit; quo percusso et exanimato hunc scutis protegunt hostes, in illum universi tela coniciunt neque dant regrediendi facultatem. transfigitur scutum Pulioni et verutum in balteo defigitur. avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum impeditumque hostes circumsistunt. succurrit inimicus illi Vorenus et laboranti

subvenit. ad hunc se confestim a Pulione omnis multitudo convertit. gladio comminus rem gerit Vorenus atque uno interfecto reliquos paulum propellit; dum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. huic rursus circumvento fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra munitiones recipiunt.

Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio et maxime quod magna parte militum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur; quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur.

Erat unus intus Nervius nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat summamque ei fidem praestiterat. hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. has ille in iaculo illigatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem pervenit. ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

XLVI. Caesar acceptis litteris hora circiter XI. diei statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV; iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. exit cum nuntio Crassus. alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatum fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. scribit Labieno, si rei publicae commodo facere possit, cum legione ad fines Nerviorum veniat; reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat exspectandam. equites circiter CCCC ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus eo die milia passuum XX procedit. Crassum Samarobrivae praeficit legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus in itinere cum legione occurrit.

Labienus interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum omnes ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus perscribit, docet omnes peditatus equitatusque copias Treverorum III milia passuum longe ab suis castris consedisse.

XLVIII. Caesar consilio eius probato, etsi opinione trium legionum deiectus ad duas reciderat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. venit magnis itineribus in Nerviorum fines. ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur quantoque in periculo res sit.

Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistulam deferat. hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta epistula nostra ab hostibus consilia cognoscantur. si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistula ad amentum deligata intra munitiones castrorum abiciat. in litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter affore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat.

Gallus periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. haec casu ad turrim adhaerescit neque a nostris biduo animadversa tertio die a quodam milite conspicitur, dempta ad Ciceronem defertur. ille perlectam in conventu militum recitat maximaque omnes laetitia afficit. tum fumi incendiorum procul videbantur, quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

XLIX. Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. haec erant armata circiter milia LX. Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat; perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. quibus litteris circiter media nocte allatis Caesar suos facit certiores eosque ad dimicandum animo confirmat.

Postero die luce prima movet castra et circiter milia passuum IV progressus trans vallem et rivum multitudinem

hostium conspicatur. erat magni periculi res tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate existimabat; considit et, quam aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium VII, praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat. interim speculatoribus in omnes partes dimissis explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant, Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut exploratis itineribus minore cum periculo vallem rivumque transiret.

Prima luce hostium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione agi timoris iubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniciunt praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Romanus velit ante horam III. ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem.

Ac sic nostros contempserunt, ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus caespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. tum Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex iis numerum occidit atque omnes armis exuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus eodem die ad Ciceronem pervenit. institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur; legione producta cognoscit non decimum quemque esse reliquum militem sine vulnere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta virtute res sint administratae. Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. de casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit.

Postero die contione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus diutina laetitia neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oreretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. hac fama ad Treveros perlata Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treveros reducit.

Caesar Fabium cum sua legione remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. nam illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret, explorabant nocturnaque in locis desertis concilia habebant.

Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. in his ab L. Roscio quaestore, quem legioni XIII. praefecerat, certior factus est magnas Gallorum copias earum

civitatum, quae Aremoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse neque longius milibus passuum VIII ab hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

IV. Nemiri kod Senonaca i Treverana (cap. 54—58).

LIV. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad se evocatis alias territando, cum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae in officio tenuit.

Tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti regno domoque expulerunt et missis ad Caesarem satisfaciendi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt.

Ac tantum apud homines barbaros valuit esse aliquos repertos principes inferendi belli tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos in praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. idque adeo haud scio mirandumne sit cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut populi Romani imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu; non sese amplius fortunam temptaturos.

Hac spe lapsus Indutiomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. ac tantam sibi iam his

rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Atuatucosque bellum Romanis parare neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium indicit. hoc more Gallorum est initium belli; quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus convenit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur.

In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. his rebus confectis in concilio pronuntiat arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc iturum per fines Remorum eorumque agros populaturum ac, priusquam id faciat, castra Labieni oppugnaturum. quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus, cum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas civitates equitesque undique evocat; his certam diem conveniendi dicit.

Interim prope cotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa; equites plerumque omnes tela intra vallum coniciebant. Labienus suos intra munitionem continebat timorisque opinionem, quisbuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Cum maiore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treveros perferri posset.

Interim ex consuetudine cotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela

coniciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, perterritis hostibus atque in fugam coniectis — quod fore, sicut accidit, videbat — unum omnes petant Indutiomarum, neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, praemia; submittit cohortes equitibus subsidio. comprobat hominis consilium fortuna, et, cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur caputque eius refertur in castra; redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt.

Hac re cognita omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEXTUS.

Šesta ratna godina 53 pr. K.

I. Bojevi u sjevernoj Galiji (cap. 1—8).

I. Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum exspectans per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium legatos dilectum habere instituit; simul ab Cn. Pompeio proconsule petiit, quoniam ipse ad urbem cum imperio rei publicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consul sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci iuberet, magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam maioribus augeri copiis posset.

Quod cum Pompeius et rei publicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treveris imperium defertur. illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt. cum a proximis impetrare non possent, ulteriores temptant. inventis nonnullis civitatibus iure iurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent; Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt.

Quibus rebus cognitis Caesar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Atuatucos, Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque nondum hieme confecta proximis IV coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum contendit et, prius-

quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit. eo celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones reduxit.

Concilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui praeter Senones, Carnutes Treverosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Luteciam Parisiorum transfert. confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant, sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. hac re pro suggestu pronuntiata eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito eius adventu Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire. conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur. necessario sententia desistunt legatosque deprecandi causa ad Caesarem mittunt; adeunt per Haeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. libenter Caesar petentibus Haeduis dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitrabatur. obsidibus imperatis C hos Haeduis custodiendos tradit.

Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela; eadem ferunt responsa. peragit concilium Caesar equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata totus et mente et animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis motus exsistat. his rebus constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem proelio non esse contenturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat. erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. cum his esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Treveros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne desperata salute aut se in Menapios abderet aut cum Transrhenanis congredi cogeretur.

Hoc inito consilio totius exercitus impedimenta ad Labienum

in Treveros mittit duasque legiones ad eum proficisci iubet; ipse cum legionibus expeditis V in Menapios proficiscitur. illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

VI. Caesar partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. quibus rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. ille obsidibus acceptis hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus suis recepissent. his confirmatis rebus Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit, ipse in Treveros proficiscitur.

VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant iamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. positis castris a milibus passuum XV auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus hostium cognito consilio sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem praesidio V cohortium impedimentis relicto cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et mille passuum intermisso spatio castra communit. erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis. hoc neque ipse transire habebat in animo neque hostes transituros existimabat. augebatur auxiliorum cotidie spes. loquitur consulto palam, quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum. celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat.

Labienus nocte tribunis militum primisque ordinibus convocatis, quid sui sit consilii, proponit et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri iubet. his rebus fugae similem profectionem efficit. haec quoque per exploratores ante lucem in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat,

cum Galli cohortati inter se, ne speratam praedam ex manibus dimitterent — longum esse perterritis Romanis Germanorum auxilium exspectare neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem atque impeditam adoriri non audeant — flumen transire et iniquo loco committere proelium non dubitant.

Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris placide progrediebatur. tum praemissis paulum impedimentis atque in tumulo quodam collocatis: „habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem; hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis, atque illum adesse et haec coram cernere existimate.“ simul signa ad hostem converti aciemque derigi iubet et paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis reliquos equites ad latera disponit. celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum nostrorum ferre non potuerunt ac primo concursu in fugam coniecti proximas silvas petierunt. quos Labienus equitatu consectatus magno numero interfecto, compluribus captis paucis post diebus civitatem recepit.

Nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Treverorum fuga sese domum receperunt. cum his propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, ex civitate excesserunt. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

II. Drugi prijelaz preko Rajne. Običaji galski i germanski. (cap. 9—29).

IX. Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit; quarum una erat, quod Germani auxilia contra se Treveris miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet.

His constitutis rebus paulo supra eum locum, quo ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit. nota atque instituta ratione magno militum studio paucis diebus opus efficitur.

firmo in Treveris ad pontem praesidio relicto, ne quis ab his subito motus oreretur, reliquas copias equitatumque traducit.

Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant neque auxilia ex sua civitate in Treveros missa neque ab se fidem laesam; petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas pendant; si amplius obsidum velit dari, pollicentur. cognita Caesar causa reperit ab Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accipit, aditus viasque in Suebos perquirit.

X. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior Suebos omnes in unum locum copias cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare, ut auxilia peditatus equitatusque mittant. his cognitis rebus rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans barbaros atque imperitos homines inopia cibariorum adductos ad iniquam pugnandi condicionem posse deduci; mandat, ut crebros exploratores in Suebos mittant, quaeque apud eos gerantur, cognoscant.

Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt: Suebos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines se recepisse; silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appelletur Bacenis; hanc longe introrsus pertinere et pro nativo muro obiectam Cheruscos ab Sueborum Suebosque ab Cheruscorum iniuriis incursionibusque prohibere; ad eius initium silvae Suebos adventum Romanorum exspectare constituisse.

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus et, quo differant hae nationes inter sese, proponere.

In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis, sed paene etiam in singulis domibus factiones sunt, earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat; idque eius

rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur neque, aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. haec eadem ratio est in summa totius Galliae; namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

XII. Cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Haedui, alterius Sequani. hi cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Haeduis magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. proeliis vero compluribus factis secundis atque omni nobilitate Haeduorum interfecta tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Haeduis ad se traducerent obsidesque ab his principum filios acciperent et publice iurare cogerent nihil se contra Sequanos consilii inituros et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. qua necessitate adductus Diviciacus auxilii
61 petendi causa Romam ad senatum profectus infecta re redierat.
pr. K. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Haeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod ii, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore condicione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificata Sequani principatum dimiserant: in eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare Haeduos apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Haeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. hos illi diligenter tuebantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. eo tamen statu res erat, ut longe principes haberentur Haedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nulli adhibetur consilio. plerique, cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus, quibus in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum.

Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: magnoque sunt apud eos honore. nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt, et si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, de finibus controversia est, iidem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. haec poena apud eos est gravissima. quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius redditur neque honos ullus communicatur. his autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. hoc mortuo aut, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis pendunt. tantis excitati praemiis et sua sponte multi in disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. itaque annos nonnulli XX in disciplina permanent. neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis litteris utantur. id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque in vulgus disciplinam efferri velint neque eos, qui discant, litteris confisos minus memoriae studere; quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant.

In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant metu mortis neglecto. multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de

rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

XV. Alterum genus est equitum. hi, cum est usus atque aliquod bellum incidit — quod fere ante Caesaris adventum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent aut illatas propulsarent — omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia.

Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines. supplicia eorum, qui in furto aut latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitrantur; sed cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deorum maxime Mercurium colunt. huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Minervam. de his eandem fere quam reliquae gentes habent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere.

Huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent; cum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet; neque saepe accidit, ut neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque ab druidibus proditum dicunt. ob eam causam spatia omnia temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensum et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. in reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris assistere turpe ducunt.

XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta cum dotibus communicant. huius omnis pecuniae coniunctim ratio habetur fructusque servantur; uter eorum vita superavit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. viri in uxores sicuti in liberos vitae necisque habent potestatem; et cum pater familiae illustriore loco natus decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt.

Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funebribus confectis una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo alio communicet, quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. magistratus, quae visa sunt, occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt, multitudini produnt. de re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine differunt. nam neque druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt.

Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit; a parvulis labori ac duritiae student. qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali vires nervosque confirmari putant. intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis renonum tegimentis utuntur magna corporis parte nuda.

XXII. Agri culturae non student, maiorque pars eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum quique una coierunt, quantum et quo loco visum est agri, attribuunt atque anno post alio transire cogunt.

Eius rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agri cultura commutent; ne latos fines parare studeant potentiores atque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est quam latissime circum se vastatis finibus solitudines habere. hoc proprium virtutis existimant expulsos agris finitimos cedere neque quemquam prope se audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae incursionis timore sublato.

Cum bellum civitas aut infert aut illatum defendit, magistratus, qui ei bello praesint et vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. in pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidiae minuendae causa fieri praedicant. atque ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur atque a multitudine collaudantur; qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque his rerum postea fides derogatur.

Hospitem violare fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent sanctosque habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur.

XXIV. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt loca, circum Hercyniam silvam — quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant — Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem.

Nunc quod in eadem inopia, egestate, patientia, qua ante, Germani permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur, Gallis autem provinciarum propinquitas et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque usus largitur, paulatim assuefacti superari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo IX dierum iter expedito patet; non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus rectaque fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis a flumine regionibus multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui se aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit; multaque in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex quibus quae maxime differant a ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

XXVI. Est bos cervi figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu exsistit excelsius magisque derectum his, quae nobis nota sunt, cornibus; ab eo summo sicut palmae ramique late diffunduntur. eadem est feminae marisque statura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quae appellantur alces. harum est consimilis capris figura et varietas pellium, sed magnitudine paulo antecedunt mutilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque habent neque quietis causa procumbunt neque si quo afflictae casu conciderunt, erigere sese aut sublevare possunt. his sunt arbores pro cubilibus; ad eas se applicant atque ita paulum modo reclinatae quietem capiunt.

Quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radicibus subruunt aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. huc cum se consuetudine reclinaverunt, infirmas arbores pondere affligunt atque una ipsae concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri appellantur. hi sunt magnitudine paulo infra elephantos, specie et colore et figura tauri. magna vis eorum est et magna velocitas, neque homini neque ferae, quam conspexerunt, parcunt. hos studiose foveis captos interficiunt. hoc se labore durant adulescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. sed assuescere ad homines et mansuefieri ne parvuli quidem excepti possunt. amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXIX. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit Suebos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime homines Germani agri culturae student, constituit non progredi longius; sed ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit atque in extremo ponte turrim tabulatorum IV constituit praesidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. ei loco praesidioque C. Volcacium Tullum adulescentem praeficit.

III. Cezar pustoši zemlju eburonsku. Smrt Akonova. (cap. 29—44).

Ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet milibusque amplius D in longitudinem patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes in castris fieri prohibeat, ne qua eius adventus procul significatio fiat; sese confestim subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit. celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur.

Multum cum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna; nam ut magno accidit casu, ut in ipsum incautum etiam atque imparatum incideret, priusque eius adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nuntius afferretur, sic magnae fuit fortunae omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, raedis equisque comprehensis ipsum effugere mortem. sed hoc quoque factum est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates, comites familiaresque eius angusto in loco paulisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. his pugnantibus illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. sic et ad subeundum periculum et ad vitandum multum fortuna valuit.

XXXI. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimaret, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est. sed certe dimissis per agros nuntiis sibi quemque consulere iussit. quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceano fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt; multi ex suis finibus egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt.

Catuvolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus cum laborem belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque, legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hostium numero duceret neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret: nihil se de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit; si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit.

Tum copiis in tres partes distributis impedimenta omnium legionum Atuatucam contulit. id castelli nomen est. hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant. hunc cum reliquis rebus locum probabat, tum quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. praesidio impedimentis legionem XIV. reliquit, unam ex his tribus, quas proxime conscriptas ex Italia traduxerat. ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praefecit ducentosque equites ei attribuit.

XXXIII. Partito exercitu T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci iubet; C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Atuatucis adiacet, depopulandam mittit; ipse cum reliquis tribus ad flumen Sabim, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat.

Discedens post diem VII. sese reversurum confirmat, quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si rei publicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur, ut rursus communicato consilio exploratisque hostium rationibus aliud initium belli capere possint.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla,

non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo. ubi cuique aut vallis abdita aut locus silvestris aut palus impedita spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat.

Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda — nullum enim poterat universis a perterritis ac dispersis periculum accidere — sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. nam et praedae cupiditas multos longius sevocabat et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellent, dimittendae plures manus diducendique erant milites; si continere ad signa manipulos vellent, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. ut in eius modi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur, ut potius in nocendo aliquid praetermitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur.

Dimittit ad finitimas civitates nuntios Caesar: omnes ad se evocat spe praedae, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur diesque appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. hic, quantum in bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci potuit. dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo causam timoris afferret. trans Rhenum ad Germanos pervenit fama diripi Eburones atque ultro omnes ad praedam evocari. cogunt equitum duo milia Sugambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes supra docuimus. transeunt Rhenum navibus ratibusque XXX milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque a Caesare relictum; primos Eburonum IV. 16

fines adeunt; multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur.

Invitati praeda longius procedunt. non hos paludes bello latrociniisque natos, non silvae morantur. quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt. atque unus ex captivis: „quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimos? tribus horis Atuatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit; praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat."

Hac oblata spe Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Atuatucam contendunt usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, VII. die diffidens de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius progressum audiebat neque ulla de reditu eius fama afferebatur, simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret, nullum eius modi casum exspectans, quo IX oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis hostibus in milibus passuum tribus offendi posset, V cohortes frumentatum in proximas segetes mittit, quas inter et castra unus omnino collis intererat.

Complures erant in castris ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC, sub vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore casu Germani equites interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra irrumpere conantur nec prius sunt visi obiectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo ut, qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum

impetum cohors in statione sustinet. circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possint. aegre portas nostri tuentur; reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit.

Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur neque quam in partem quisque conveniat, provident. alius castra iam capta pronuntiat, alius deleto exercitu atque imperatore victores barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. tali timore omnibus perterritis confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. perrumpere nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum apud Caesarem duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem iam V. cibo caruerat. hic diffisus suae atque omnium saluti inermis ex tabernaculo prodit; videt imminere hostes atque in summo rem esse discrimine; capit arma a proximis atque in porta consistit. consequuntur hunc centuriones eius cohortis, quae in statione erat; paulisper una proelium sustinent. relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus; aegre per manus traditus servatur. hoc spatio interposito reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

XXXIX. Interim confecta frumentatione milites nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites; quanto res sit in periculo, cognoscunt. hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti ad tribunum militum centurionesque ora convertunt; quid ab his praecipiatur, exspectant. nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur; barbari signa procul conspicati oppugnatione desistunt; redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant; postea dispecta paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurrunt. hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque coniciunt; eo magis timidos

perterrent milites. alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent — quoniam tam propinqua sint castra, etsi pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt —; alii, ut in iugo consistant atque eundem omnes ferant casum. hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. itaque inter se cohortati duce C. Trebonio, equite Romano, qui iis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. hos subsecuti calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur.

At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam prodesse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt, sed se in castra recipere conati iniquum in locum demiserunt.

Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant ordines huius legionis traducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. militum pars, horum virtute submotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit, pars a barbaris circumventa periit.

XLI. Germani desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, cum C. Volusenus missus cum equitatu in castra venisset, fidem non faceret adesse cum incolumi Caesarem exercitu. sic omnium animos timor occupaverat, ut paene alienata mente deletis omnibus copiis equitatum se ex fuga recepisse dicerent neque incolumi exercitu Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent. quem timorem Caesaris adventus sustulit.

XLII. Reversus ille eventus belli non ignorans unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus — ne minimum quidem casui locum relinqui debuisse — multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse iudicavit, multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut

Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerant.

XLIII. Caesar rursus ad vexandos hostes profectus equites magno coacto numero ex finitimis civitatibus in omnes partes dimittit. omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur; praeda ex omnibus locis agebatur; frumenta non solum a tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen his deducto exercitu rerum omnium inopia pereundum videretur.

Ac saepe in eum locum ventum est tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga circumspicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam a Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret non maiore equitum praesidio quam IV, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus exercitum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum deduxit, concilioque in eum locum Galliae indicto de coniuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata more maiorum supplicium sumpsit. nonnulli iudicium veriti profugerunt. quibus cum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Treverorum, duas in Lingonibus, VI reliquas in Senonum finibus Agedinci in hibernis collocavit frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. IULLI CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEPTIMUS.

Sedma ratna godina 52 pr. K.

I. Galski ustanak; Vercingetorig. (cap. 1—5).

I. Quieta Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. ibi cognoscit de Clodii caede de senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores Italiae coniurarent, dilectum tota provincia habere instituit.

Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. hac impulsi occasione, qui iam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt.

Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. in primis rationem esse habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. id esse facile, quod neque legiones audeant absente imperatore ex hibernis egredi neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit. postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint, reciperare.

II. His rebus agitatis profitentur Carnutes se nullum periculum communis salutis causa recusare principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possint, ne res efferatur, ut iure iurando ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissima caerimonia continetur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur. tum collaudatis Carnutibus, dato iure iurando ab

omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto a concilio discedit.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes Cotuato et Conconnetodumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum signo dato concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his C. Fufium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum diripiunt. celeriter ad omnes Galliae civitates ea fama perfertur. nam ubi quae maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt, ut tum accidit. nam quae Cenabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium passuum circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, quod regnum appetebat, a civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus facile incendit. cognito eius consilio ad arma concurritur. prohibetur a Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc temptandam fortunam non existimabant, expelliturque ex oppido Gergovia; non desistit tamen atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum.

Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit ex civitate. rex ab suis appellatur. dimittit quoque versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemovices, Andes reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit; omnium consensu ad eum defertur imperium.

Qua oblata potestate omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat, constituit; in primis equitatui studet. summae diligentiae summam imperii severitatem addit; magnitudine supplicii dubitantes cogit. nam maiore commisso delicto igni atque omnibus tormentis

necat, leviore de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. eius adventu Bituriges ad Haeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Haedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt.

Qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Haeduis dividit, paucos dies ibi morati neque flumen transire ausi domum revertuntur legatisque nostris renuntiant se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. id eane de causa, quam legatis pronuntiaverint, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim cum Arvernis iunguntur.

II. Cezarove osnove protiv ustanka; uzeće Velaunoduna, Cenaba i Novioduna. (cap. 6—13).

VI. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille urbanas res virtute Cn. Pompeii commodiorem in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. nam si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem eo tempore, qui quieti viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus eam civitatem Arvernis conciliat. progressus in Nitiobroges et Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna coacta manu in provinciam Narbonem versus irruptionem facere contendit. qua re nuntiata Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. eo cum venisset,

timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit, partem copiarum ex provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet.

VIII. His rebus comparatis represso iam Lucterio et remoto, quod intrare praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. etsi mons Cebenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni altissima nive iter impediebat, tamen discussa nive in altitudinem pedum VI atque ita viis patefactis summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. quibus oppressis inopinantibus, quod se Cebenna ut muro munitos existimabant ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant.

Celeriter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, ne ab hostibus diripiantur, praesertim cum videat omne ad se bellum translatum. quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX. At Caesar biduum in his locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per causam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit, Brutum adulescentem his copiis praeficit; hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo a castris absit.

His constitutis rebus suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, Viennam pervenit. ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso per fines Haeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam de sua salute ab Haeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit priusque omnes in unum locum cogit, quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset.

Hac re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges

exercitum reducit atque inde profectus Gorgobinam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Haeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat, si reliquam partem hiemis uno loco legiones contineret, ne stipendiariis Haeduorum expugnatis cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum. si maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. praestare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quam tanta contumelia accepta omnium sociorum voluntates alienare. itaque cohortatus Haeduos de supportando commeatu praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant atque hostium impetum magno animo sustineant. duabus Agedinci legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret et quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit atque biduo circumvallavit; tertio die missis ex oppido legatis de deditione arma conferri, iumenta produci, DC obsides dari iubet.

Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit; ipse, ut quam primum iter faceret, Cenabum Carnutum proficiscitur; qui tum primum allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium, Cenabi tuendi causa quod eo mitterent, comparabant. huc biduo pervenit. castris ante oppidum positis diei tempore exclusus in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat et, quod oppidum Cenabum pons fluminis Ligeris contingebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet.

Cenabenses paulo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi flumen transire coeperunt. qua re per exploratores nuntiata Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis intromittit atque oppido potitur perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. oppidum diripit

atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim traducit atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione desistit atque obviam Caesari proficiscitur. ille oppidum Biturigum positum in via Noviodunum oppugnare instituerat. quo ex oppido cum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma conferri, equos produci, obsides dari iubet. parte iam obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat.

Quem simulatque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis portas occupaverunt suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi iubet, proelium equestre committit; laborantibus iam suis Germanos equites circiter CCCC submittit, quos ab initio secum habere instituerat. eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti multis amissis se ad agmen receperunt. quibus profligatis rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt.

III. Podsjedanje i uzeće Avarika.

(cap. 13—23).

Quibus rebus confectis Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est, quod eo oppido recepto civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix tot continuis incommodis Vellaunoduni, Cenabi, Novioduni acceptis suos ad concilium convocat. docet longe alia ratione esse bellum gerendum atque

antea gestum sit. omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. id esse facile, quod equitatu ipsi abundent et quod anni tempore subleventur. pabulum secari non posse: necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes cotidie ab equitibus deleri posse.

Praeterea communis salutis causa rei familiaris commoda neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio obvia quoque versus, quo pabulandi causa adire posse videantur. harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur; Romanos aut inopiam non laturos aut magno cum periculo longius a castris processuros; neque interesse, ipsosne interficiant an impedimentis exuant, quibus amissis bellum geri non possit. praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta, ne suis sint ad detrectandam militiam receptacula neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam.

Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimari debere liberos, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

XV. Omnium consensu hac sententia probata uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. hoc idem fit in reliquis civitatibus. in omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solacii proponebant, quod se prope explorata victoria celeriter amissa recuperaturos confidebant.

Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeat an defendi. procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogantur; facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata unum habeat et perangustum aditum. datur petentibus venia dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. defensores oppido idonei deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque munitum ab Avarico longe milia passuum XVI. ibi per certos explora-

tores in singula diei tempora, quae ad Avaricum gererentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, imperabat. omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae intermissa flumine et palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit; nam circumvallare loci natura prohibebat. de re frumentaria Boios atque Haeduos adhortari non destitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvabant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt.

Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Haeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies frumento milites caruerint et pecore ex longinquioribus vicis adacto extremam famem sustentarint, nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. quin etiam Caesar cum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nusquam infecta re discederent; hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent; praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Cenabi perfidia Gallorum interissent, parentarent. haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

XVIII. Cum iam muro turres appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit Vercingetorigem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiandi causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur.

Quibus rebus cognitis media nocte silentio profectus ad hostium castra mane pervenit. illi celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito carros impedimentaque sua in

artiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco edito atque aperto instruxerunt. qua re nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat non latior pedibus L. hoc se colle interruptis pontibus Galli fiducia loci continebant generatimque distributi omnia vada ac transitus eius paludis obtinebant sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore, ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret, qui iniquitatem condicionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret.

Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes perferre possent tantulo spatio interiecto, et signum proelii exposcentes edocet, quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam; quos cum sic animo paratos videat, ut nullam pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua laude habeat cariorem. sic milites consolatus eodem die reducit in castra reliquaque, quae ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle Caesaris concessu quam ipsorum habere beneficio — tali modo accusatus haec respondit:

Quod castra movisset, factum inopia pabuli etiam ipsis hortantibus; quod propius Romanos accessisset, sibi esse persuasum loci opportunitate, qui se ipse sine munitione defenderet; equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem, quo sint profecti. summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere

omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere et virtutem despicere potuerint, qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint. imperium se a Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata; quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere quam ab se salutem accipere videantur. „haec ut intellegatis, inquit, a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites.“

Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame atque inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent; simili omnem exercitum inopia premi nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse; itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum deducere. „haec, inquit, a me beneficia habetis, quem proditionis insimulatis; cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame consumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.“

XXI. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem nec de eius fide dubitandum nec maiore ratione bellum administrari posse. statuunt, ut X milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae atque ad omnia imitanda et efficienda, quae a quoque traduntur, aptissimum. nam et laqueis falces avertebant, quas cum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum

est. totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant.

Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant aut milites occupatos in opere adoriebantur et nostrarum turrium altitudinem, quantum has cotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium alis adaequabant et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur moenibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt. trabes derectae perpetuae in longitudinem paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur. hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur; ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis efferciuntur. his collocatis et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut idem illud intervallum servetur neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissis spatiis singulae singulis saxis interiectis arte contineantur. sic deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur.

Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae perpetuis trabibus pedum quadragenum plerumque introrsus revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

XXIV. His tot rebus impedita oppugnatione milites, cum toto tempore frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX exstruxerunt.

Cum is murum hostium paene contingeret et Caesar ad opus consuetudine sua excubaret militesque hortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur, paulo ante III. vigiliam est animadversum fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant, eodemque tempore toto muro clamore sublato duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. alii faces atque aridam materiam de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo

primum occurreretur aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. tamen, quod instituto Caesaris semper duae legiones pro castris excubabant pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Cum in omnibus locis consumpta iam reliqua parte noctis pugnaretur semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoria visum praetereundum non existimavimus.

Quidam ante portam oppidi Gallus per manus sebi ac picis traditas glebas in ignem e regione turris proiciebat; scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. hunc ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis exanimato alteri successit tertius et tertio quartus, nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere atque omni ex parte submotis hostibus finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere hortante et iubente Vercingetorige. id silentio noctis conatos non magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant et palus perpetua, quae intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat.

Iamque hoc facere noctu apparabant, cum matres familiae repente in publicum procurrerunt flentesque proiectae ad pedes suorum omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Caesar promota turri derectisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbre non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit. legionibusque extra vineas in occulto expeditis cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit militibusque signum dedit. illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

XXVIII. Hostes re nova perterriti, muro turribusque deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt hoc animo, ut, si qua ex parte obviam veniretur, acie instructa depugnarent. ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt, parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus est interfecta. nec fuit quisquam, qui praedae studeret. sic et Cenabensi caede et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt.

Denique ex omni numero, qui fuit circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. quos ille multa iam nocte silentio ex fuga excepit et veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oreretur, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum disparandos deducendosque ad suos curavit, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

IV. Iznova se Gali oružaju. (cap. 29—32).

XXIX. Postero die concilio convocato consolatus suos cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent neve perturbarentur incommodo. non virtute neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti. errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus exspectent. sibi numquam placuisse Avaricum defendi,

cuius rei testes ipsos haberet, sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur.

Id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum. nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensui ne orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. interea aequum esse ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinerent.

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et maxime, quod ipse animo non defecerat tanto accepto incommodo neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat.

Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo accepto in dies augebatur. simul in spem veniebant eius affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt et sic sunt animo consternati homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capere posset. qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat; simul, ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem et quam ante diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti iubet. his rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur.

Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrogum, cuius pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

V. Podsjedanje Gergovije; Heduanci se odmeću.

(cap. 32—56).

XXXII. Caesar Avarici complures dies commoratus summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus exercitum ex labore atque inopia reficit. iam prope hieme confecta cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere sive obsidione premere posset, legati ad eum principes Haeduorum veniunt oratum, ut maxime necessario tempore civitati subveniat:.

Summo esse in periculo rem, quod, cum singuli magistratus antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. horum esse alterum Convictolitavem, florentem et illustrem adulescentem, alterum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis, cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit. civitatem esse omnem in armis; divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum clientelas. quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat; id ne accidat, positum in eius diligentia atque auctoritate.

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque arma descenderet atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit et, quod legibus Haeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Haeduos proficisci statuit senatumque omnem et quos inter controversia esset ad se Decetiam evocavit.

Cum prope omnis civitas eo convenisset docereturque Caesar paucis clam convocatis alio loco, alio tempore atque oportuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duos ex una familia vivo utroque non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent, Cotum imperium deponere coëgit, Convictolitavem, qui per sacerdotes more civitatis intermissis magistratibus esset creatus, potestatem obtinere iussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito cohortatus Haeduos, ut controversiarum ac dissensionis obliviscerentur atque omnibus omissis rebus huic bello servirent eaque, quae meruissent, praemia ab se devicta Gallia exspectarent equitatumque omnem et peditum milia X sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret, exercitum in duas partes divisit: IV legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit, VI ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. qua re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius fluminis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit.

XXXV. Cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu fereque e regione Caesaris castra ponebat dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias traducerent. erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consuerat, misit ita distractis quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur.

His, quam longissime possent, progredi iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam caperet in castra perventum, isdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. celeriter effecto opere legionibusque traductis et loco castris idoneo delecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit equestrique eo die proelio levi facto, perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnes aditus difficiles ha-

bebat, de oppugnatione desperavit, de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. at Vercingetorix castris prope oppidum in monte positis mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatum copias collocaverat, atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua dispici poterat, horribilem speciem praebebat principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce cotidie ad se convenire iubebat, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur, neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur.

Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregie munitus atque ex omni parte circumcisus; quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibituri hostes videbantur. sed is locus praesidio ab his, non nimis firmo tamen, tenebatur. silentio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus loco duas ibi legiones collocavit fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitavis Haeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia cum quibusdam adulescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litaviccus atque eius fratres, amplissima familia nati adulescentes. cum his praemium communicat hortaturque, ut se liberos et imperio natos meminerint. unam esse Haeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua traducta locum consistendi Romanis in Gallia non fore. esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. cur enim potius Haedui de suo iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem quam Romani ad Haeduos veniant?

Celeriter adulescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, cum se vel principes eius consilii fore profiterentur,

ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. placuit, ut Litaviccus X illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. reliqua qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litaviccus accepto exercitu, cum milia passuum circiter XXX a Gergovia abesset, convocatis subito militibus lacrimans: „quo proficiscimur, inquit, milites? omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis, Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditionis ab Romanis indicta causa interfecti sunt. haec ab his cognoscite, qui ex ipsa caede effugerunt; nam ego fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare". producuntur hi, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litaviccus pronuntiaverat, multitudini exponunt: omnes equites Haeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede effugisse.

Conclamant Haedui et Litaviccum obsecrant, ut sibi consulat. „quasi vero, inquit ille, consilii sit res ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet coniungere. an dubitamus, quin nefario facinore admisso Romani iam ad nos interficiendos concurrant? proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt, atque hos latrones interficiamus".

Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una ierant; continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit. nuntios tota civitate Haeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet; hortatur, ut simili ratione atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur.

XXXIX. Eporedorix Haeduus, summo loco natus adulescens et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar ab Diviciaco sibi traditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant nominatim ab eo evocati. his erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia

alter pro Convictolitave, alter pro Coto summis opibus pugnaverant.

Ex his Eporedorix cognito Litavicci consilio media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis adulescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere, quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui neglegere neque civitas levi momento aestimare possit.

XL. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, quod semper Haeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas IV equitatumque omnem ex castris educit. nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur; C. Fabium legatum cum legionibus duabus castris praesidio relinquit. fratres Litavicci cum comprehendi iussisset, paulo ante reperit ad hostes profugisse.

Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus progressus milia passuum XXV, agmen Haeduorum conspicatur; immisso equitatu iter eorum moratur atque impedit interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare iubet. his cognitis et Litavicci fraude perspecta Haedui manus tendere et voce deditionem significare et proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litaviccus cum suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

XLI. Caesar nuntiis ad civitatem Haeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis exercitui ad quietem datis castra ad Gergoviam movet.

Medio fere itinere equites a Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt. summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset isdem in vallo permanendum. multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulneratos; ad

haec sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fabium discessu eorum duabus relictis portis obstruere ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem similemque casum apparare. his rebus cognitis Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Haedui primis nuntiis ab Litavicco acceptis nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. adiuvat rem proclinatam Convictolitavis plebemque ad furorem impellit, ut facinore admisso ad sanitatem reverti pudeat.

M. Aristium tribunum militum iter ad legionem facientem fide data ex oppido Cavillono educunt; idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. hos continuo in itinere adorti omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis maiorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim nuntio allato omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri concurrunt ad Aristium, nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt, Litavicci fratrumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. haec faciunt reciperandorum suorum causa; sed contaminati facinore et capti compendio ex direptis bonis et, quod ea res ad multos pertinebat, timore poenae exterriti consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant.

Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare neque de sua in Haeduos benevolentia deminuere. ipse maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum a Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata a timore defectionis similisque fugae videretur.

XLIV. Haec cogitanti accidere visa est facultas rei bene

gerendae. nam cum in minora castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni potuerat. Miratus quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum cotidie numerus confluebat. constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed hinc silvestrem et angustum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi; vehementer huic illos loco timere nec iam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita Caesar mittit complures equitum turmas eo de media nocte imperatque, ut paulo tumultuosius omnibus locis vagarentur. prima luce magnum numerum iumentorum ex castris mulorumque produci deque his stramenta detrahi mulionesque cum cassidibus equitum specie ac simulatione collibus circumvehi iubet. his paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vagentur. longo circuitu easdem omnes iubet petere regiones. haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra, neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. legionem unam eodem iugo mittit et paulum progressam inferiore constituit loco silvisque occultat. augetur Gallis suspicio atque omnes illo ad munitionem copiae traducuntur.

Vacua castra hostium Caesar conspicatus tectis insignibus suorum occultatisque signis militaribus raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maioribus castris in minora traducit legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri velit, ostendit; in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praedae longius progrediantur; quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit; hoc una celeritate posse vitari; occasionis esse rem, non proelii. his rebus expositis signum dat et ab dextra parte alio ascensu eodem tempore Haeduos mittit.

XLVI. Oppidi murus a planicie atque initio ascensus recta regione, si nullus anfractus intercederet, MCC passus aberat; quicquid huc circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. a medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis VI pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque inferiore omni spatio vacuo relicto superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. milites dato signo celeriter ad munitionem perveniunt eamque transgressi trinis castris potiuntur; ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrogum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nuda vulnerato equo vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit legionisque X., quacum erat, continuo signa constiterunt. at reliquarum legionum milites non exaudito tubae sono, quod satis magna vallis intercedebat, tamen a tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur; sed elati spe celeris victoriae et hostium fuga et superiorum temporum secundis proeliis nihil adeo arduum sibi esse existimaverunt, quod non virtute consequi possent, neque finem prius sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent.

Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostem iam intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. matres familiae de muro vestem argentumque iactabant et pectore nudo prominentes passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent neu, sicut Avarici fecissent, ne a mulieribus quidem atque infantibus abstinerent; nonnullae de muro per manus demissae sese militibus tradebant.

L. Fabius, centurio legionis VIII., quem inter suos eo die dixisse constabat excitari se Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit; hos ipse rursus singulos exceptans in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati oppidum a Romanis teneri, praemissis equitibus magno cursu eo con-

tenderunt. eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat.

Quorum cum magna multitudo convenisset, matres familiae, quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. erat Romanis nec loco nec numero aequa contentio; simul et cursu et spatio pugnae defatigati non facile recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Caesar cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret, ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. ipse paulum ex eo loco cum legione X. progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.

L. Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Haedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio ascensu manus distinendae causa miserat. hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt, ac tametsi dextris umeris exsertis animadvertebantur, quod insigne pacatorum esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant.

Eodem tempore L. Fabius centurio quique una murum ascenderant, circumventi atque interfecti de muro praecipitabantur. M. Petronius, eiusdem legionis centurio, cum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans multis iam vulneribus acceptis manipularibus suis, qui illum secuti erant: „quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. vos data facultate vobis consulite.“ simul in medios hostes irrupit duobusque interfectis reliquos a porta paulum submovit. conantibus auxiliari suis „frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt. proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.“ ita pugnans post paulum concidit ac suis saluti fuit.

LI. Nostri cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis deiecti sunt loco. sed intolerantius Gallos insequentes legio X. tardavit, quae pro subsidio paulo aequiore loco constiterat. hanc rursus XIII. legionis cohortes exceperunt, quae ex castris minoribus eductae cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. legiones, ubi primum planiciem attigerunt, infestis contra hostem signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. eo die milites sunt paulo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Caesar contione advocata temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent.

Exposuit, quid iniquitas loci posset, quod ipse ad Avaricum sensisset, cum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque exitu rerum sentire existimarent; nec minus se a milite modestiam et continentiam quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

LIII. Hac habita contione et ad extremum confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent, eadem de profectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. cum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio atque secundo in castra exercitum reduxit. cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans in Haeduos movit castra. ne tum quidem insecutis hostibus III. die ad flumen Elaver pervenit; pontem refecit eoque exercitum traduxit.

LIV. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Haeduis appellatus discit cum omni equitatu Litaviccum ad sollicitandos

Haeduos profectum; opus esse ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. etsi multis iam rebus perfidiam Haeduorum perspectam habebat atque horum discessu maturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non constituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut daret timoris aliquam suspicionem.

Discedentibus his breviter sua in Haeduos merita exposuit; quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque in amplitudinem duxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. his datis mandatis eos ab se dimisit.

LV. Noviodunum erat oppidum Haeduorum ad ripas Ligeris opportuno loco positum. huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat; huc magnum numerum equorum huius belli causa in Italia atque Hispania coëmptum miserat.

Eo cum Eporedorix Viridomarusque venissent et de statu civitatis cognovissent Litaviccum Bibracte ab Haeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavem magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos, non praetermittendum tantum commodum existimaverunt.

Itaque interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt, navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt. ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis iniciendi timoris causa ostentare coeperunt, si re frumentaria Romanos excludere et adductos inopia in provinciam expellere possent. quam ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex

nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae, dimicaret. nam ne commutato consilio iter in provinciam converteret, ut non nemo tum quidem necessario faciendum existimabat, cum infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cebenna viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod abiuncto Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat.

Itaque admodum magnis diurnis nocturnisque itineribus confectis contra omnium opinionem ad Ligerim venit vadoque per equites invento pro rei necessitate opportuno, ut bracchia modo atque umeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo aspectu perturbatis incolumem exercitum traduxit frumentumque in agris et pecoris copiam nactus repleto his rebus exercitu iter in Senones facere instituit.

VI. Labijen vojuje na Luteciju. (cap. 57—62).

LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agedinci, ut esset impedimentis praesidio, cum IV legionibus Luteciam proficiscitur. id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. cuius adventu ab hostibus cognito magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. summa imperii traditur Camulogeno Aulerco, qui prope confectus aetate tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evectus. is cum animadvertisset perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. postquam id difficilius fieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus eodem, quo venerat, itinere Metiosedum pervenit. id est oppidum Senonum, in insula Sequanae positum, ut paulo ante de Lutecia diximus. deprehensis navibus circiter L celeriterque

coactis atque eo militibus impositis et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur.

Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum traducit et secundo flumine ad Luteciam iter facere coepit. hostes re cognita ab iis, qui Metiosedo profugerant, Luteciam incendi pontesque eius oppidi rescindi iubent; ipsi profecti a palude in ripa Sequanae e regione Luteciae contra Labieni castra considunt.

LIX. Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur, iam de Haeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur Gallique in colloquiis interclusum itinere et Ligeri Caesarem inopia frumenti coactum in provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem defectione Haeduorum cognita, qui iam ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt.

Tum Labienus tanta rerum commutatione longe aliud sibi capiendum consilium atque antea senserat, intellegebat neque iam, ut aliquid acquireret proelioque hostes lacesseret, sed ut incolumem exercitum Agedincum reduceret, cogitabat. namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant, alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum consilio convocato cohortatus suos, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas Metiosedo deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit et prima confecta vigilia IV milia passuum secundo flumine silentio progredi ibique se exspectare iubet. V cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit; V eiusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. conquirit etiam lintres; has magno sonitu remorum incitatas in eandem partem mittit. ipse post paulo silentio egressus cum tribus legionibus eum locum petit, quo naves appelli iusserat.

LXI. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, a nostris opprimuntur; exercitus equitatusque equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. uno fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari et magnum ire agmen adverso flumine sonitumque remorum in eadem parte exaudiri et paulo infra milites navibus transportari.

Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones atque omnes perturbatos defectione Haeduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. nam praesidio e regione castrorum relicto et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce et nostri omnes erant transportati et hostium acies cernebatur. Labienus milites cohortatus, ut suae pristinae virtutis et tot secundissimorum proeliorum retinerent memoriam atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent, dat signum proelii.

Primo concursu ab dextro cornu, ubi VII. legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam coniciuntur; ab sinistro, quem locum XII. legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. ipse dux hostium Camulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. at incerto etiam nunc exitu, cum VII. legionis tribunis esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. eandem fortunam tulit Camulogenus.

At ii, qui in praesidio contra castra Labieni erant relicti, cum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. sic cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti.

Hoc negotio confecto Labienus revertitur Agedincum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant; inde die III. cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

VI. Skupština u Bibraktu; Rimljani dobivaju u konjaničkoj bici. (cap. 63—67).

LXIII. Defectione Haeduorum cognita bellum augetur. legationes in omnes partes circummittunt; quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates utuntur; nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. petunt a Vercingetorige, ut ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur, et re in controversiam deducta totius Galliae concilium Bibracte indicitur. conveniunt undique frequentes. multitudinis suffragiis res permittitur; ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem.

Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treveri afuerunt, illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur, Treveri, quod aberant longius et a Germanis premebantur, quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. magno dolore Haedui ferunt se deiectos principatu, queruntur fortunae commutationem et Caesaris indulgentiam in se requirunt, neque tamen suscepto bello suum consilium ab reliquis separare audent. inviti summae spei adulescentes Eporedorix et Viridomarus Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides diemque ei rei constituit; omnes equites, XV milia numero, celeriter convenire iubet. peditatu, quem antea habuerit, se fore contentum dicit neque fortunam temptaturum aut acie dimicaturum, sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere; aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant.

His constitutis rebus Haeduis Segusiavisque, qui sunt finitimi provinciae, X milia peditum imperat; huc addit equites DCCC. his praeficit fratrem Eporedorigis bellumque inferre Allobrogibus iubet. altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat. horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium XXII, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur et C. Valerio Domnotauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis intra oppida ac muros compelluntur. Allobroges crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cum cura et diligentia suos fines tuentur.

Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat et interclusis omnibus itineribus nulla re ex provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consuerant. eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque equitibus Romanis atque evocatis equos sumit Germanisque distribuit.

LXVI. Interea dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. magno horum coacto numero, cum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium provinciae ferre posset, circiter milia passuum X ab Romanis trinis castris Vercingetorix considit convocatisque ad consilium praefectis equitum venisse tempus victoriae demonstrat:

Fugere in provinciam Romanos Galliaque excedere. id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici; maioribus enim coactis copiis reversuros neque finem bellandi facturos. proinde in agmine impeditos adoriantur. si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter facere non posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. nam de equitibus hostium,

60 pr. K.

quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum.

Conclamant equites sanctissimo iure iurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitaverit.

LXVII. Probata re atque omnibus ius iurandum adactis postero die in tres partes distributo equitatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire coepit. qua re nuntiata Caesar suum quoque equitatum tripertito divisum contra hostem ire iubet. pugnatur una omnibus in partibus. consistit agmen; impedimenta intra legiones recipiuntur. si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque constitui iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat.

Tandem Germani ab dextro latere summum iugum nacti hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. qua re animadversa reliqui, ne circumvenirentur, veriti se fugae mandant. omnibus locis fit caedes. tres nobilissimi Haedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitave proximis comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post defectionem Litavicci pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Haedui cum Sequanis bello contenderant.

VII. Vercingetorig poražen u Alesiji. (cap. 68—90).

LXVIII. Fugato omni equitatu Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit.

Caesar impedimentis in proximum collem deductis, duabus legionibus praesidio relictis secutus hostes, quantum diei tempus est passum, circiter tribus milibus ex novissimo agmine interfectis altero die ad Alesiam castra fecit. perspecto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites circumvallare instituit.

LXIX. Ipsum erat oppidum in colle summo admodum edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse videretur; cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant. ante oppidum planicies circiter milia passuum III in longitudinem patebat; reliquis ex omnibus partibus colles mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio oppidum cingebant. sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam in altitudinem VI pedum praeduxerant.

Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milia passuum tenebat. castra opportunis locis erant posita VIII castellaque XXIII facta, quibus in castellis interdiu stationes ponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto fit equestre proelium in ea planicie, quam intermissam collibus III milia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. summa vi ab utrisque contenditur. laborantibus nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito eruptio ab hostium peditatu fiat. praesidio legionum addito nostris animus augetur; hostes in fugam coniecti se ipsi multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis coacervantur.

Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. fit magna caedes; nonnulli relictis equis fossam transire et maceriam transcendere conantur. paulum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri iubet. non minus, qui intra munitiones erant, perturbantur Galli: venire ad se confestim existimantes ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne castra nudentur. multis interfectis, compluribus equis captis Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit omnem ab se equitatum noctu dimittere. discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem

adeat omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant neu se optime de communi libertate meritum hostibus in cruciatum dedant. quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una secum interitura demonstrat. ratione inita frumentum se exigue dierum XXX habere, sed paulo etiam longius tolerare posse parcendo.

His datis mandatis, qua nostrum opus erat intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit. frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cuius magna erat copia a Mandubiis compulsa, viritim distribuit; frumentum parce et paulatim metiri instituit. copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. his rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis Caesar haec genera munitionis instituit. fossam pedum XX derectis lateribus duxit, reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedibus CCCC reduxit et id hoc consilio, quoniam tantum esset necessario spatium complexus nec facile totum opus corona militum cingeretur, ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret aut interdiu tela in nostros opere distentos conicere possent.

Hoc intermisso spatio duas fossas XV pedes latas eadem altitudine perduxit; quarum interiorem campestribus ac demissis locis aqua ex flumine derivata complevit. post eas aggerem ac vallum XII pedum exstruxit. huic loricam pinnasque adiecit grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent, et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse deminutis nostris copiis, quae longius a castris progrediebantur; ac nonnumquam opera nostra Galli temptare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent.

Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscisis atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos pedes altae ducebantur. huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli posent, ab ramis eminebant. quini erant ordines coniuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. hos cippos appellabant.

Ante hos obliquis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes in altitudinem trium pedum fodiebantur paulatim angustiore ad infimum fastigio. huc teretes stipites feminis crassitudine ab summo praeacuti et praeusti demittebantur ita, ut non amplius digitis IV ex terra eminerent; simul confirmandi et stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur; reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. huius generis octoni ordines ducti ternos inter se pedes distabant. id ex similitudine floris lilium appellabant.

Ante haec taleae pedem longae ferreis hamis infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis disserebantur, quos stimulos nominabant.

LXXIV. His rebus perfectis regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura XIV milia passuum complexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine munitionum praesidia circumfundi possent. ne autem cum periculo ex castris egredi cogatur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

LXXV. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem habere possent.

Imperant Haeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bello-

vacis X; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; Andibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrogibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Veliocassibus totidem; Lemovicibus et Aulercis Eburovicibus terna; Rauracis et Boiis bina; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine Aremoricae appellantur, quo sunt in numero Coriosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, Veneti, Lexovii, Venelli.

Ex his Bellovaci suum numerum non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent neque cuiusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen a Commio pro eius hospitio duo milia miserunt.

LXXVI. Huius opera Commii, ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar; quibus pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat. tamen tanta universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis reciperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moveretur omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent.

Coactis equitum VIII milibus et peditum circiter CCL haec in Haeduorum finibus recensebantur numerusque inibatur, praefecti constituebantur. Commio Atrebati, Viridomaro et Eporedorigi Haeduis, Vercassivellauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur. his delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur, neque erat omnium quisquam, qui aspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim ancipiti proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua auxilia suorum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid in Haeduis gereretur, concilio convocato de exitu suarum fortunarum consultabant. ac variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebat, non praetereunda oratio Critognati

videtur propter eius singularem et nefariam crudelitatem. hic summo in Arvernis ortus loco et magnae habitus auctoritatis: „nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant, neque hos habendos civium loco neque ad concilium adhibendos censeo. cum his mihi res est, qui eruptionem probant; quorum in consilio omnium vestrum consensu pristinae residere virtutis memoria videtur. animi est ista mollitia, non virtus, paulisper inopiam ferre non posse. qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant.

Atque ego hanc sententiam probarem — tantum apud me dignitas potest — si nullam praeterquam vitae nostrae iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. quid hominum milibus LXXX uno loco interfectis propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac temeritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam prosternere et perpetuae servituti subicere. an, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa cotidie exerceri putatis? si illorum nuntiis confirmari non potestis omni aditu praesaepto, his utimini testibus appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur.

Quid ergo mei consilii est? facere, quod nostri maiores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi ac simili inopia subacti eorum corporibus, qui aetate ad bellum inutiles videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. nam quid illi simile bello fuit? depopulata Gallia Cimbri magnaque illata calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere atque his aeternam

iniungere servitutem? neque enim umquam alia condicione bella gesserunt. quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta perpetua premitur servitute."

LXXVIII. Sententiis dictis constituunt, ut ii, qui valetudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant, atque omnia prius experienda arbitrantur, quam ad Critognati sententiam descendant; illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam condicionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. hi cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo iuvarent; at Caesar dispositis in vallo custodibus recipi prohibebat.

LXXIX. Interea Commius reliquique duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato non longius mille passibus a nostris munitionibus considunt. postero die equitatu ex castris educto omnem eam planiciem, quam in longitudinem tria milia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paulum ab eo loco abductas in locis superioribus constituunt. erat ex oppido Alesia despectus in campum. concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. itaque productis copiis ante oppidum consistunt et proximam fossam cratibus atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX. Caesar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi iubet. erat ex omnibus castris, quae summum undique iugum tenebant, despectus atque omnes milites intenti pugnae proventum exspectabant.

Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent. ab his complures de

improviso vulnerati proelio excedebant. cum suos pugna superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii qui munitionibus continebantur, et ii qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. quod in conspectu omnium res gerebatur neque recte aut turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat.

Cum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt eosque propulerunt; quibus in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique sunt. item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. at ii, qui Alesia processerant, maesti prope victoria desperata se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto media nocte silentio ex castris egressi ad campestres munitiones accedunt. subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates proicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, parant administrare. eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit.

Nostri, ut superioribus diebus suus cuique erat locus attributus, ad munitiones accedunt; fundis librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos proterrent, complura tormentis tela coniciuntur; prospectu tenebris adempto multa utrimque vulnera accipiuntur. at M. Antonius et C. Trebonius legati, quibus hae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius a munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam propius successerunt, aut se stimulis inopinantes induebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut ex vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interibant. multis undique vulneribus acceptis nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex su-

perioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. at interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent, diutius in his rebus administrandis morati prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. ita re infecta in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ex his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. erat a septemtrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri; necessario paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. haec C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus legati cum duabus legionibus obtinebant.

Cognitis per exploratores regionibus duces hostium LX milia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. his copiis Vercassivellaunum Arvernum, unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. ille ex castris prima vigilia egressus prope confecto sub lucem itinere post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. cum iam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex oppido egreditur: crates, longurios, murales falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. pugnatur uno tempore omnibus locis atque omnia temptantur; quae minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit. multum ad terrendos nostros valet clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, cum suum praesidium in aliena vident virtute constare; omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit; laborantibus subsidium submittit. utrisque ad animum occurrit unum esse illud tempus, quo maxime contendi conveniat: Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vercassivellaunum missum demonstravimus. iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. alii tela coniciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. agger ab universis in munitionem coniectus et ascensum dat Gallis et ea, quae in terra occultaverant Romani, contegit; nec iam arma nostris nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis Caesar Labienum cum cohortibus VI subsidio laborantibus mittit; imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet; id nisi necessario ne faciat. ipse adit reliquos, cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere.

Interiores desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum loca praerupta ascensu temptant; huc ea, quae paraverant, conferunt. multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant, aggere et cratibus fossas explent, falcibus vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Mittit primum Brutum adulescentem cum cohortibus Caesar, post cum aliis C. Fabium legatum; postremo ipse, cum vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. restituto proelio ac repulsis hostibus eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes IV ex proximo castello deducit, equitum partem se sequi, partem circumire exteriores munitiones et a tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis una XI cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum existimet. accelerat Caesar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consuerat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. utrimque clamore sublato excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. nostri omissis pilis gladiis rem gerunt. repente

post tergum equitatus cernitur; cohortes aliae appropinquant. hostes terga vertunt; fugientibus equites occurrunt. fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur; signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur; pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt.

Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum desperata salute copias a munitionibus reducunt. fit protinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. de media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur; magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix concilio convocato id bellum se suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere seu vivum tradere velint. mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. iubet arma tradi, principes produci. ipse in munitione pro castris considit; eo duces producuntur.

Vercingetorix deditur, arma proiciuntur. reservatis Haeduis atque Arvernis, si per eos civitates reciperare posset, ex reliquis captivis toti exercitui capita singula praedae nomine distribuit.

XC. His rebus confectis in Haeduos proficiscitur; civitatem recipit. eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. imperat magnum numerum obsidum. legiones in hiberna mittit. captivorum circiter XX milia Haeduis Arvernisque reddit.

T. Labienum cum duabus legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet; huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium legatum et L. Minucium Basilum cum legionibus duabus in Remis collocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cavilloni et Matiscone in Haeduis ad Ararim rei frumentariae causa collocat. ipse Bibracte hiemare constituit. his rebus ex litteris Caesaris cognitis Romae dierum XX supplicatio redditur.

A. HIRTII

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS OCTAVUS.

Predgovor A. Hircija.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum non cohaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis contexui novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. constat enim inter omnes nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur. qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus desit, adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. cuius tamen rei maior nostra quam reliquorum est admiratio; ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. erat autem in Caesare cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem; quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota, tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. vale.

Osma ratna godina 51 pr. K.

I. Vojna na Biturižane i Karnućane. (cap. 1—5).

I. Omni Gallia devicta Caesar cum a superiore aestate nullum bellandi tempus intermisisset militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet, complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere. cuius rei veri similis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset neque ulla multitudine in unum locum coacta resisti posse Romanis, nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda; non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis; ipse cum equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII., quam non longe a finibus Haeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI., quae proxima fuerat. binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit, qui, cum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent coniurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris erat interdicto sublatum, ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur aut hostes incendiis terrerentur.

Multis hominum milibus captis perterriti Bituriges, qui primum adventum potuerant effugere Romanorum, in finitimas civitates aut privatis hospitiis confisi aut societate consiliorum confugerant. frustra; nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit nec dat ulli civitati spatium de aliena potius quam de domestica salute cogitandi; qua celeritate et fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad condiciones pacis adducebat. tali condicione proposita Bituriges, cum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in eius amicitiam finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus alterum tantum praedae nomine condonaturum pollicetur legionibusque in hiberna remissis ipse se recipit die XL. Bibracte. ibi cum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. qua re cognita, cum dies non amplius XVIII in hibernis esset moratus, legiones XIV. et VI. ex hibernis ab Arari educit, quas ibi collocatas explicandae rei frumentariae causa superiore commentario demonstratum est. ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum docti Carnutes desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant — nuper enim devicti complura oppida dimiserant — dispersi profugiunt.

Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Cenabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae collectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedificata, milites compegit. equites tamen et auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes; nec frustra; nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates.

II. Rat s Belovačanima. (cap. 6—23).

VI. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nesceretur,

quantumque in ratione esset, exploratum haberet sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari, C. Trebonium cum duabus legionibus, quas secum habebat, in hibernis Cenabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem, pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret nullam calamitatem socios optime de re publica meritos accipere, legionem ex hibernis evocat rursus XI., litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab Labieno arcessit. ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore in vicem legionibus expeditionum onus iniungebat.

VII. His copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur castrisque in eorum finibus positis equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. equites officio functi renuntiant paucos in aedificiis esse inventos atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent — namque esse undique diligenter demigratum — sed qui speculandi causa essent remissi. a quibus cum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat:

Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Veliocasses, Atrebates; locum castris excelsum in silva circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in ulteriores silvas contulisse. complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent. paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita.

Constituisse autem Bellovacos omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus veniret, se offerre ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea condicione cum toto exercitu decertare cogerentur; si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua, tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quae Caesar consentientibus pluribus cum cognosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostes contempta suorum paucitate prodirent in aciem. singularis enim virtutis veterrimas legiones VII., VIII., IX. habebat, summae spei delectaeque iuventutis XI., quae octavo iam stipendio tamen in collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem.

Itaque consilio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis animos multitudinis confirmat. si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legiones VII., VIII., IX. ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret XI., ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. hac ratione paene quadrato agmine instructo in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

IX. Cum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive subito adventu sive exspectatione nostri consilii copias instruunt pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa quam late patente castra castris hostium confert.

Haec imperat vallo pedum XII muniri, loriculam pro loco ac ratione eius altitudinis inaedificari, fossam duplicem pedum quinum denum lateribus deprimi derectis, turres excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur, ut

ab hostibus duplici fossa, duplici propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permitteret tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. portis fores altioresque turres imposuit.

X. Huius munitionis duplex erat consilium. namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum, et cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. interim crebro paucis utrimque procurrentibus inter bina castra palude interiecta contendebatur; quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes insequebantur, aut vicissim hostes eandem transgressi nostros longius submovebant.

Accidebat autem cotidianis pabulationibus — id quod accidere erat necesse, cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur — ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui tametsi numero non amplius erant D, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Caesar, cum animadverteret hostem complures dies castris palude et loci natura munitis se tenere neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa nec locum munitionibus claudi nisi a maiore exercitu posse, litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII., quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulatoribus mittit, qui subitas incursiones hostium sustinerent.

XII. Quod cum cotidie fieret ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci delecta manu peditum cognitis stationibus cotidianis equitum

nostrorum silvestribus locis insidias disponunt eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros, deinde circumventos aggrederentur.

Cuius mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. namque hi, cum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti a peditibus undique sunt circumdati. quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui cum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat neque dimicari sine se voluerat.

Inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto, nostrique detrimento admonentur diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittunt interim cotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. qua contentione Germani, quos propterea Caesar traduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, cum constantius universi paludem transissent paucisque resistentibus interfectis pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt nec prius finem fugae fecerunt saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent aut nonnulli pudore coacti longius profugerent. quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix iudicari posset, utrum secundis minimis rebus insolentiores an adverso mediocri casu timidiores essent.

XIV. Compluribus diebus iisdem in castris consumptis cum propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cognovissent, duces Bellovacorum veriti similem obsessionem Alesiae noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen — magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit — oppressi luce

copias armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset.

At Caesar neque resistentes aggrediendos tanto collis ascensu iudicabat neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari militibus instantibus non possent. ita, cum palude impedita a castris castra dividi videret transeundique difficultas celeritatem insequendi tardare posset atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animadverteret, pontibus palude constrata legiones traducit celeriterque in summam planiciem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. ibi legionibus instructis ad ultimum iugum pervenit aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conici possent.

XV. Barbari confisi loci natura, cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatim autem copias distributas dimittere non possent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. quorum pertinacia cognita Caesar XX cohortibus instructis castrisque eo loco metatis haec muniri iubet. absolutis operibus pro vallo legiones instructas collocat, equites frenatis equis in stationibus disponit.

Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent neque pernoctare aut diutius permanere sine periculo eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi ceperunt. fasces per manus stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, inter se traditos ante aciem collocarunt extremoque tempore diei signo pronuntiato uno tempore incenderunt. ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

XVI. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat incendiis oppositis, tamen id consilium cum fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum; ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. equites cum intrare fumum et flammam densissimam

timerent ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum, insidias veriti liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt.

Ita fuga timoris simul calliditatisque plena sine ullo detrimento milia non amplius X progressi hostes loco munitissimo castra posuerunt. inde cum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia VI peditum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum propter copiam frumenti ac pabuli Romanos missuros suspicaretur. quo cognito consilio legiones plures quam solebat educit equitatumque, quantum consuetudine pabulatoribus mittere praesidio consuerat, praemittit; huic interponit auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus quam potest maxime appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus mille, silvis undique impeditissimis aut flumine altissimo munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. explorato hostium consilio nostri ad proeliandum animo atque armis parati, cum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt.

Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. nostri constanter incursum sustinent insidiatorum neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus proeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Cum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri Correo proeliante ex silvis. fit magna contentione diversum proelium. quod cum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coëgit cedere equites. quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante

legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi constanter proeliantur. pugnatur aliquamdiu pari contentione; deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiatorum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. accedunt propius interim legiones crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuntii afferuntur imperatorem instructis copiis adesse.

Qua re cognita praesidio cohortium confisi nostri acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur; hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. victi tandem perculsique maiore parte amissa consternati profugiunt partim silvis petitis, partim flumine — qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur, — cum interim nulla calamitate victus Correus excedere proelio silvasque petere aut invitantibus nostris ad deditionem potuit adduci, quin fortissime proeliando compluresque vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se tela conicere.

XX. Tali modo re gesta recentibus proelii vestigiis ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate existimaret hostes nuntio accepto locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse passuum VIII milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu traducto progreditur. at Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, cognita calamitate, omnibus adversis, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio cantu tubarum convocato conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio Commius Atrebas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset illaturus. afflictas opes equestri proelio Bello-

vacorum esse; delectorum peditum multa milia interisse, vix refugisse nuntios caedis. tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. numquam enim senatum tantum in civitate illo vivo, quantum imperitam plebem potuisse.

XXII. Haec orantibus legatis commemorat Caesar: eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos. scire atque intellegere se causam peccati facillime mortuis delegari. neminem vero tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset; sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. concurrunt reliquarum civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum. obsides dant, imperata faciunt excepto Commio, quem timor prohibebat cuiusquam fidei suam committere salutem.

Nam superiore anno T. Labienus Caesare in Gallia citeriore ius dicente, cum Commium comperisset sollicitare civitates et coniurationem contra Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia iudicavit comprimi posse. quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne temptando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. cum in colloquium ventum esset et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset, centurio vel insueta re permotus vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii conficere hominem non potuit; graviter tamen primo ictu caput percussit. cum utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum, Gallorum, quod insidiis cognitis plura quam videbant, extimescebant. quo facto statuisse Commius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

III. Razdijeljena vojska pojedince vojuje. (cap. 24—31).

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit.

M. Antonium quaestorem cum legione XII. sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat, satis firmas duas legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat; legionem autem XV., quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu Illyriorum erant oppressi.

Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit, quorum civitas propter Germaniae vicinitatem cotidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius defecisset, ad oppidum Lemonum contendit. quo cum adventaret atque ex captivis certius cognosceret multis hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari neque infirmas legiones hostibus committere auderet, castra posuit loco munito.

Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognosset, copiis omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppugnare instituit. cum complures dies in oppugnatione consumpsisset et magno suorum detrimento nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litterisque Caninii fit certior, quae in Pictonibus gerantur. quibus rebus cognitis proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum.

At Dumnacus adventu Fabii cognito desperata salute, si tempore eodem coactus esset et externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias traduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus neque se cum Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. itaque cum copiis ad eundem pontem contendit equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi magna praeda multis interfectis potiuntur. ita re bene gesta se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites praemittit sic paratos, ut confligerent atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. cuius praeceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur agmenque hostium consecutus turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit. confligit audacius equitatus hostium succedentibus sibi peditibus; qui toto agmine subsistentes equitibus suis contra nostros ferunt auxilium.

Fit proelium acri certamine. namque nostri contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi proelii fortissime contra pedites proeliabantur, hostesque nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Cum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem praesidio. tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. quibus visis perculsae barbarorum turmae ac perterrita acies hostium perturbato impedimentorum agmine magno clamore discursuque passim fugae se mandant.

At nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati magno undique clamore sublato cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. itaque amplius milibus XII aut armatorum aut eorum, qui timore arma proiecerant, interfectis omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga cum constaret Drappetem Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum ascitis, receptis latronibus impedimenta et commeatus Romanorum interceperat, non amplius hominum milibus ex fuga V collectis provinciam petere unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore commentario prima defectione Galliae facere in provinciam voluisse impetum cognitum est, Caninius legatus cum legionibus duabus ad eos persequendos contendit, ne detrimento aut timore provinciae magna infamia perditorum hominum latrociniis caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat. non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae, dato vero spatio ac tempore eodem instigante Dumnaco possent concitari.

Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus veniunt in deditionem, ceteraeque civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Aremoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

IV. Podsjedanje i uzeće tvrđave Ukseloduna. (cap. 32—44).

XXXII. At Drappes unaque Lucterius, cum legiones Caninumque adesse cognoscerent nec se sine certa pernicie persequente exercitu putarent provinciae fines intrare posse nec iam libere vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, in finibus consistunt Cadurcorum. ibi cum Lucterius apud suos cives quondam integris rebus multum potuisset semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, egregie natura loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi coniungit.

XXXIII. Quo cum confestim C. Caninius venisset animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen armatis ascendere esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripertito cohortibus divisis trina excelsissimo loco castra fecit; a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

XXXIV. Quod cum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret frumenti rationem esse habendam, constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci.

Eo consilio probato proxima nocte duobus milibus armatorum

relictis reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt. hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant, nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. quam ob causam C. Caninius toti oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X milibus, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent. ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum resistit, Lucterius agmen iumentorum ad oppidum ducit. dispositis ibi praesidiis hora noctis circiter X. silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent exploratoresque missi, quae gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cohortibus admotis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum facit. hi repentino malo perterriti diffugiunt ad sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. profugit inde cum paucis Lucterius nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta Caninius ex captivis comperit partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non amplius XII. qua re ex compluribus cognita cum intellegeret fugato duce altero perterritos reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. sed in experiendo cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit.

Cum propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit castra eorum, ut barbarorum fere consuetudo est, relictis locis superioribus ad ripas esse fluminis demissa, at Germanos equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse proeliumque commisisse. qua re cognita legionem armatam instructamque adducit. ita repente omnibus ex partibus signo dato loca superiora capiuntur. quod ubi accidit, Germani equitesque signis legionis visis vehementissime proeliantur. confestim cohortes undique impetum faciunt omnibusque aut interfectis aut captis magna praeda potiuntur. capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius felicissime re gesta sine ullo paene militis vulnere ad obsidendos oppidanos revertitur externoque hoste deleto, cuius timore antea dividere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis relinquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. cum in Carnutes venisset, quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem timore liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium depoposcit.

Qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter omnium cura quaesitus in castra perducitur. cogitur in eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu maximo militum, qui ei omnia pericula et detrimenta belli accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent quoque in consilio permanerent oppidani. quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret neve hoc exemplo ceterae civitates locorum opportunitate fretae se vindicarent in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur.

Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus duabus reliquit,

qui iustis itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu quam potest celerrime ad Caninium contendit.

XL. Caesar cum contra exspectationem omnium Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret neque ab oppugnatione recedi videret ulla condicione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset, aqua prohibere hostem temptare coepit. flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat Uxellodunum. hoc avertere loci natura prohibebat; in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset.

Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen neque arduo se recipere possent ascensu. qua difficultate eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis aqua fluminis prohibebat oppidanos.

XLI. Quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione eius vineas agere adversus montem et aggerem exstruere coepit magno cum labore et continua dimicatione. oppidani enim loco superiore decurrunt et eminus sine periculo proeliantur multosque pertinaciter succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites nostri vineas proferre et labore atque operibus locorum vincere difficultates.

Eodem tempore cuniculos tectos ad venas agunt et caput fontis, quod genus operis sine ullo periculo, sine suspicione hostium facere licebat. exstruitur agger in altitudinem pedum LX, collocatur in eo turris X tabulatorum, non quidem quae moenibus adaequaret — id enim nullis operibus effici poterat — sed quae superare fontis fastigium posset. ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis aditum nec sine periculo possent aquari oppidani, non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani cupas sebo, pice, scandulis complent; eas ardentes in opera provolvunt eodemque tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicationis periculo deterreant Romanos. magna repente in ipsis operibus flamma exsistit. quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa comprehendebant id ipsum, quod morabatur.

Milites contra nostri, quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo sustinebant animo. res enim gerebatur excelso loco et in conspectu exercitus nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur. itaque prout quisque erat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset eius, telis hostium flammaeque se offerebat.

XLIII. Caesar cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere et simulatione moenium occupandorum clamorem undique iubet tollere. quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent suspensi, revocant ab impugnandis operibus armatos in murisque disponunt. ita nostri fine proelii facto celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt.

Cum pertinaciter resisterent oppidani, magna etiam parte amissa siti suorum in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. quo facto repente perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. itaque se necessitate coacti tradiderunt.

XLIV. Caesar, cum suam lenitatem cognitam omnibus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures consilia inissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit vitamque concessit, quo testatior esset poena improborum.

Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignitate et dolore vinculorum sive timore gravioris supplicii paucis diebus cibo se abstinuit atque ita interiit. eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, cum in potestatem venisset

Epasnacti Arverni — crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere — hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populo Romano, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

V. Posljedni okršaji. (cap. 45—48, 9).

XLV. Labienus interim in Treveris equestre proelium facit secundum compluribusque Treveris interfectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos redigit in suam potestatem, in his Surum Haeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat solusque ex Haeduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita Caesar, cum in omnibus partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque superioribus aestivis Galliam devictam subactamque esse, Aquitaniam numquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. quam rem sicuti cetera celeriter feliciterque confecit. namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem miserunt obsidesque ei dederunt. quibus rebus gestis ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: IV legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio legatis, duas legiones in Haeduos deduxit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat, duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem illam regionem coniunctam Oceano continerent, duas reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset.

Paucos dies ipse in provincia moratus, cum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognosset, bene meritis praemia tribuisset — cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque fuisset animo in totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius — his confectis rebus ad legiones in Belgium se recepit hibernavitque Nemetocennae.

XLVII. Ibi cognoscit Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. nam cum Antonius in hiberna venisset civitasque Atrebatum in officio esset, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate latrociniis se suosque alebat infestisque itineribus cum suis equitibus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio praefectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hibernaret. hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae singularis erat in eo, magnum odium Commii adiungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur.

Itaque dispositis insidiis saepius equites eius aggressus secunda proelia faciebat. novissime, cum vehementius contenderetur ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset longius, inimicus homini suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera per fidem imposita paterentur impunita, conversoque equo se incautius permittit in praefectum. faciunt hoc idem omnes eius equites paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum coniungit equo Quadrati lanceaque infesta medium femur eius magnis viribus traicit. praefecto vulnerato non dubitant nostri resistere et conversis equis hostem pellere. quod ubi accidit, complures hostium magno nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. quod malum dux equi velocitate evitavit; graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra.

Commius autem sive expiato suo dolore sive magna parte amissa suorum legatos ad Antonium mittit seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperarit, obsidibus datis firmat; unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. cuius postulationem Antonius cum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Godina 50.

Scio Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse; quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo, C. Marcello consulibus, 50 pr. K. nullas res Galliae habet magnopere gestas. ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca esse scribenda coniungendaque huic commentario statui.

XLIX. Caesar in Belgio cum hiemaret, unum illud propositum habebat continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. nihil enim minus volebat quam sub decessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. itaque honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova iniungendo defessam tot adversis proeliis Galliam condicione parendi meliore facile in pace continuit.

L. Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaverat sacerdotii petitionem. contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis gratiam convellere cupiebant.

Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent, simulque se et honorem suum insequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari poterat. cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Cum omnes regiones Galliae togatae Caesar percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae praefecit togatae, quo maior ei commendatio conciliaretur ad consulatus petitionem.

Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. ibi quamquam crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari certiorque fiebat id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, adduci potuit.

Iudicabat enim liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. nam C. Curio tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, quoniam Pompei dominatio atque arma non minorem terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret: fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam senatus consultum per discessionem facere coepit; quod ne fieret, consules amicique Pompei evicerunt atque ita rem morando discusserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi conveniensque superiori facto. nam M. Marcellus proximo anno, cum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompei et Crassi rettulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in

alia omnia transiit. quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitates, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde senatus consultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitteretur; neque obscure duae legiones uni detrahuntur. nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat confectam ex dilectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate minime dubium esset adversariorum suorum, Pompeio legionem remisit et suo nomine XV., quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatus consulto iubet tradi. in eius locum XIII. legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis XV. deducebatur.

Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus IV in Belgio collocat, C. Fabium cum totidem in Haeduos deducit. sic enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, et Haedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. ipse in Italiam profectus est.

LV. Quo cum venisset, cognoscit per C. Marcellum consulem legiones duas ab se missas, quae ex senatus consulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse. hoc facto quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur iure potius disceptandi quam belligerandi.

Imenik.[1])

Acco, *ōnis*, knez senonski, snuje rat protiv Rimljana VI 4; pogubljen VI 44; Gali se na to žale VII 1.

Adietuanus, vođa sociatski, pokuša provaliti sa 600 vjernih drugova (soldurija), ali mu ne pođe za rukom; ipak ga Kraso poštedi III 22.

L. **Aemilius,** dekurijon galskih konjanika I 23.

Afrĭcus, jugozapadni vjetar (koji puše od Afrike).

Agedincum *(Sens)*, grad senonski u Champagni VI 44; VII 10; glavni stan Labijenov 57, 59, 62 (E_2).

Alesia (sada selo *Alise Sainte-Reine)*, tvrđava mandubijska, gornjemu tijeku Ararovu na zapadu; Cezar je podsjedne i uze VII 68—89 (F_3).

Allobrŏges, galsko pleme u pokrajini (provincia) rimskoj između Rone, Isere, Genevskoga jezera i Alapa u današnjoj Savoji i Dauphini I 11 i drugdje; njihov glavni grad *Vienna (Vienne)* VII 9. Godine 121. pr. K. pobijedio ih je i pokorio K. Fabije Maksim. Za Katilinine urote dođoše njihovi poslanici u Rim, da mole za pomoć protiv činovničkoga pritiska. Budući da im se nije pomoglo, premda su često dokazali svoju vjernost, pobuniše se (61.), te se je htjelo velike muke, dok ih je pretor Pompilije umirio (F_4 G_3 G_4).

Alpēs, Alpe I 10.

Ambarri, maleno pleme galsko između Saône i Rone, srodnici i štićenici heduanski I 11 i 14 (F_3).

Ambiāni, belgijsko pleme na donjoj Samari *(Somme)* s glavnim gradom Samarobrivom *(Amiens)* II 4; predaju se Rimljanima nakon kratkog boja II 15; saveznici belovački VIII 7 (D_1 E_1).

Ambibarii, keltsko pleme u Normandiji VII 75 (C_2).

Ambiliāti, maleno keltsko pleme na lijevoj obali donjega Ligera III 9 (C_3).

Ambiŏrix, *ĭgis*, knez eburonski, pored Vercingetoriga najopasniji protivnik gospodstva rimskoga u Galiji V 24; odmeće se na poticaj Induciomarov V 26; g. 54. uništi 15 kohorata V 27—37; nagovori Nervljane, da se odmetnu i s njima uzalud juriša na zimovnik K. Cicerona

[1]) Slova i brojevi na kraju člančića označuju četverokute na karti Galije *(Gallia)*, u kojima se nalaze imena mjesta, plemena i rijeka. Neka se upamti za tumačenje keltskih mjesnih imena, da je *brīga* = brdo, *brīva* = most, *dūnum* = brežuljak, *dūrum* = grad, *nemētūm* = svetinja.

V 39—48; združi se s Treveranima VI 2; uteče potjeri rimskoj VI 30 i 43; nemilo opustošen njegov kraj VIII 24 i 25. Cezar ga nije mogao nikako dobiti u svoje ruke, jer je regbi bio umakao preko Rajne.

Ambivarēti, štićenici heduanski, između Ligera i Elavera VII 75 i 90 (E_3).

Ambivarīti, belgijsko pleme na lijevoj obali donje Moze između Menapljana i Eburonaca IV 9 (F_1).

Anartes, *ium*, daćko pleme na Tisi VI 25.

Ancalītes, britansko pleme Tamesi na jugu V 21 (C_1).

Andes, *ium (Anjou)*, galsko pleme donjemu Ligeru na sjeveru naprema Ambilijaćanima II 35; III 7; pridruže se Vercingetorigu VII 4 i 75; Rimljani potuku njihova vođu Dumnaka VIII 26—29 (C_3).

Andocumborius, odličan Remac, poslan kao poslanik k Cezaru II 3.

C. **Antistius Regīnus,** legat Cezarov VI 1; VII 83 i 90.

M. **Antonius,** prije kvesture i poslije nje Cezarov (VIII 50) legat u Galiji, potonji triumvir; brani položaj rimski pred Alesijom VII 81; često se spominje u osmoj knjizi.

Apollo, kao bog zdravlja štovan od Gala VI 17.

Aprīlis, *e: Kalendae* I 6; *Idus* I 7.

Aquilēia, (Akvileja ili Oglaj Trstu na zapadu), prebivalište Cezarovih legija i ključ Italije na sjeveroistoku I 10.

Aquitāni, veliko pleme u jugozapadnoj Galiji, pocijepano na više ogranaka I 1; III 21; *Piso Aquitānus* IV 12 (C_4 C_5 D_4 D_5).

Aquitānia, (sada *Guyenne)*, jugozapadni dio Francuske između Pireneja, Garumne, atlantskog oceana i rimske pokrajine *(Provincia Romana)* I 1; treće ratne godine pokorena od P. Krasa; Cezar je pohodi VIII 46 (C_4 C_5 D_4 D_5).

Arar, *āris (Saône)*, znatna rijeka keltske Galije u krajevima Heduanaca i Sekvanaca, istječe iz Vogeza, k njoj pritječe *Dūbis (Doubs)* i utječe kod *Lugduna (Lyon)* u Ronu I 12 (F_3 F_4).

Arduenna, *silva (les Ardennes)*, gore između Šelde i Rajne V 3; VI 29 (F_1 G_1).

Arecomĭci, v. *Volcae.*

Aremorĭcae, *civitates*, primorska plemena između Ligera i Sekvane u današnjoj Bretanji i Normandiji V 53; VII 75 i VIII 31 (B_2 C_2 D_2).

Ariovistus, knez svepski, kojega je stolica regbi bila na gornjoj Rajni u današnjemu Badenu. Pozvan od Sekvanaca i Arvernjana u pomoć, provali u Galiju (61. pr. K.), pobijedi Gale kod Magetobrige (I 31), ali ga Cezar prve godine ratovanja nadbije kod Vesonciona; kao mrtav spominje se V 29.

M. **Aristius,** vojnički tribun u Kavilonu *(Cavillōnum)* VII 42 i 43.

C. **Arpinēius,** rimski vitez, poslan k Ambiorigu V 27 i 28.

Arverni *(Auvergne)*, jako pleme u keltskoj Galiji na oba brijega gornjega Elavera, Cevenama na sjeveru. Rimljani ih svladaju 121. pr. K., ali ostanu samostalni I 45; bore se s Heduancima o prvenstvo I 31; ustaju se pod Vercingetorigom VII 4; potiču i Heduance, da se odmetnu VII 37 i 38; glavni im grad Gergovija; pokoravaju se VII 89 i 90 (E_4).

Q. **Atius** *Vārus*, konjanički časnik VIII 28.

Atrebătes *(Artois)*, belgijsko pleme s glavnim gradom Nemetocenom *(Arras)* između Šelde i Samare *(Somme)*, saveznici nervijski II 16 i 23; Cezar im postavlja za kralja Komija IV 21; pod Alesijom VII 75; u savezu s Belovačanima VIII 7 (E_1).

Q. **Atrius,** zapovjednik nad 10 kohorata i 500 konjanika u Britaniji V 9 i 10.

Atuatŭca, branik usred zemlje eburonske VI 32; Sugambrani navaljuju na nj VI 35 (F_1).

Atuatŭci, germansko pleme u belgijskoj Galiji između Šelde i Moze II 4, 16; bore se protiv Cezara II 29—33; Eburonci plaćali im danak V 27; ustaju na Rimljane V 38, 39, 56; VI 2, 33; njihov je grad (oppidum) II 29 po svoj prilici ležao na brdu zvanom *Falhize* naprema gradu *Hug*-u na lijevoj obali Mozinoj te nije isto što i Atuatuka (F_1).

Aulerci, veliko galsko pleme podijeljeno u četiri ogranka:

1. **Aulerci Brannovīces** *(Brionnais)* između Ligera i Arara, štićenici heduanski VII 75 (F_3 F_4).
2. **Aulerci Cenomāni,** donjemu Ligeru na sjeveru VII 75 (C_2 D_2).
3. **Aulerci Diablintes,** na obje obale Meduane *(Mayenne)*, saveznici venetski III 9 (C_2 D_2).
4. **Aulerci Eburovīces,** Dijablinćanima na sjeveroistoku u Normandiji III 17; VII 75 (D_2).

L. **Aurunculēius** *Cotta*, legat Cezarov II 11; bije se protiv Menapljana IV 22 i 38; pade u boju protiv Ambioriga V 37.

Ausci *(Auch)*, pleme u Akvitaniji, Tolosi na zapadu III 27 (D_5).

Avaricensis VII 47.

Avārĭcum *(Bourges)*, utvrđeni glavni grad bituriški, srednjemu Ligeru na jugu; Cezar ga podsjedne i uze VII 13—32 (E_3).

Axŏna *(Aisne)*, rijeka u belgijskoj Galiji, utječe u Isaru *(Oise)*, pritok Sekvanin *(Seine)*. Ondje poraženi Belgijanci II 5—11 (E_2 F_2).

Bacēnis *silva* (Harc i dio tirinške šume), rastavljaše Svebe od Heruštana VI 10 (H_1 I_1).

Bacŭlus, prezime, v. *Sextius.*

L. **Cornelius Balbus,** prijatelj Cezaru i njegovu legatu Hirciju VIII praef.

Baleāres, stanovnici balearskih otoka Malorke i Menorke (naprema istočnoj obali hispanskoj), na glasu kao vrsni praćari II 7.

T. **Balventius,** hrabri centurion, teško ranjen V 35.

Basĭlus, prezime, v. *Minucius.*

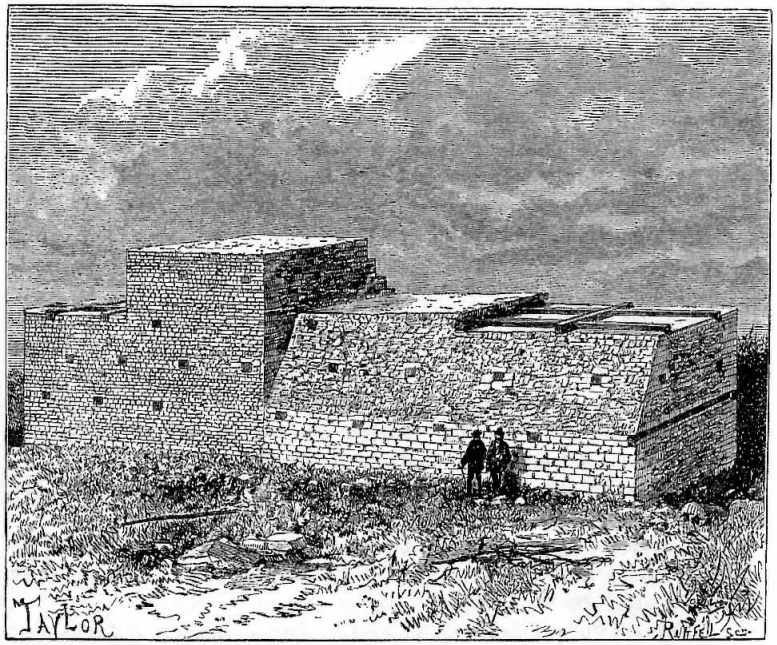

Galski zid mursceint-ski kod Cahors-a u zemlji kadurčkoj. (Lot.)
(Po R. Oehleru, Bilderatlas zu Caesars Büchern de bello Gallico, Leipzig.)

Batāvorum *insula,* batavsko ostrvo, koje napravlja Moza, južni rukav Rajnin Vakal (Waal), sjeverni rukav Rajnin (Leck) i sjeverno more, sada Betau, dio Gelderna IV 10 (F_1).

Belgae, stanovnici sjeverne Galije između Sekvane, Matrone, Rajne i sjevernoga mora, po Cezaru većinom germanskoga roda (isp. *Atuatŭci, Eburōnes, Trevĕri);* bore se nesretno protiv Rimljana u drugoj ratnoj godini. Njihova zemlja Belgija *(Belgium)* u 5. i 7. knjizi (D_1 D_2 E_1 E_2 F_1 F_2 G_1).

Bellovăci *(Beauvais),* belgijsko pleme između Sekvane *(Seine),* Samare *(Somme),* Isare *(Oise),* predaju se Cezaru II 13—15; njihov ustanak VIII 6—22 (D_2 E_2).

Bibracte *(gen. is, acc. abl. e).* Iskopinama se utvrdilo, da je ležao ovaj grad na mjestu, koje se zove *Mont Beuvray.* Glavni grad heduanski između Arara i Ligera I 23. U blizini poraženi Helvećani I 24—26; u njemu skupština Belgijanaca VII 63; zimovnik Cezarov VII 90 (F_3).

Bibrax *(ctis),* grad remski u belgijskoj Galiji, rijeci Aksoni na sjeveru, sada ili *Beaurieux* ili brdo *Vieux-Laon;* uzalud ga Belgijanci podsjedaju II 6, 7 (E_2).

Bibrŏci, primorsko pleme u jugoistočnoj Britaniji V 21 (C_1 D_1).

Bigerriōnes *(Bigorre),* akvitansko pleme u Pirenejima III 27 (C_5 D_5).

Biturīges *(Berry),* galsko pleme srednjemu Ligeru na jugu s gradovima Noviodunom i Avarikom *(Bourges);* drže s Vercingetorigom VII 5; predaju Cezaru Noviodun VII 12 i 13; zapale 20 svojih gradova VII 15; junački brane Avarik VII 15—28; predaju se VIII 3 (D_3 E_3).

Boduognātus, vođ nervijski II 23.

Bōii, keltsko skitalačko pleme; bore se s Helvećanima protiv Cezara I 25; stane se u zemlji heduanskoj između Ligera i Elavera I 28; Vercingetorig podsjeda im glavni grad Gorgobinu uzalud VII 9—12; odmeću se s Heduancima VII 75 (E_3).

Brannovīces, v. *Aulerci* 1.

Bratuspantium, grad u sjevernom dijelu belovačke zemlje između Samare *(Somme)* i Isare *(Oise),* sada *Montdidier* ili *Breteuil* II 13; predaje se Cezaru II 15 (E_2).

Britannia (Engleska i Škotska). Cezar polazi prvi put u Britaniju IV 20—36; drugi put (po tom se ova vojna zove *Britannicum bellum)* V 4—23. Opis zemlje i stanovnika V 12—14. Stanovnici se zovu *Britanni.*

Decimus Junius **Brutus,** admiral Cezarov u ratu protiv Veneta III 11 i 14; bori se godine 52. i na suhu VII 9 i 87; bio je kasnije jedan od Cezarovih ubojica, premda ga je Cezar uvijek milovao; ubijen od M. Antonija g. 43.

Cabūrus, v. *Valerius.*

Cadurci (krajina *Quercy* i grad *Cahors*), galsko pleme, srednjoj Garuni na istoku na obje obale Oltisa (Lot) s tvrđavom Ukselodunom, stićenici arvernski VII 75; junački se brane VIII 32—43 (D_4).

Caeroesi (ili *Caerōsi*), belgijsko pleme oko Luksemburga ili Lütticha II 4 (F_1 G_1).

1. *C. Julius* **Caesar,** namjesnik u transalpinskoj Galiji. (Isp. uvod.)
2. *L.* **Caesar,** srodnik i legat diktatorov, zapovijeda narodnim ustankom pokrajine rimske *(provincia Romana)* VII 65.

Q. **Calēnus,** legat Cezarov VIII 39.

Calětes i **Caleti** *(Calais?),* belgijsko primorsko pleme na desnoj obali

donje Sekvane II 4; navode se među državicama aremoričkim *(civitates Aremoricae)* VII 75; saveznici belovački VIII 7 (D_2).

Camulogĕnus, unatoč velikoj starosti vođa Parižana i njihovih saveznika VII 57; pade junačkom smrti u boju protiv Labijena VII 62.

C. **Canīnius** *Rebĭlus*, legat Cezarov u 7. i 8. knjizi; podsjeda Ukselodun.

Cantăbri *(Biscaya)*, bojničko pleme na sjevernoj obali hispanskoj, saveznici akvitanski III 26 (A_5 B_5).

Cantium (kneževina Kent), jugoistočna zemlja britanska na Kanalu V 13, 14, 22 (D_1).

Carnŭtes *(Orléanais* i *Chartrain)*, jako pleme galsko između Sekvane i Ligera; glavni njihov grad *Cenăbum*, koji se kasnije zvao *civitas Aurelianorum* (današnji Orléans) II 35; V 25; često u 6., 7. i 8. knjizi (D_2 E_2 E_3).

Carvīlius, jedan od četvorice kraljeva kentskih V 22.

Cassi, britansko pleme Temsi na sjeveru; predaju se Cezaru V 21 (C_1).

L. **Cassius** *Longīnus*, kao konzul 107. pr. K. na genevskom jezeru nadbijen i pogubljen I 7 i 12; odatle *bellum Cassiānum* I 13.

Cassivellaunus, knez britanski, vrhovni vojvoda protiv Cezara g. 54.

Castĭcus, odličan Sekvanac I 3.

Catamantaloedes, knez sekvanski, otac Kastikov I 3.

Caturīges *(Chorges)*, alpinsko pleme u rimskoj pokrajini Galiji (dolina gornje Druencije, koja se sada zove *Durance;* kušaju zapriječiti put Cezaru I 10 (G_4).

Catuvolcus, uz Ambioriga kralj eburonski; uništi s njim 15 rimskih kohorata V 27—37; otruje se u očajanju VI 31.

Cavarillus, vođ heduanski, zarobljen od Cezara VII 67.

Cavarīnus, knez senonski, prijatelj rimski, prognan V 54; kreće s Cezarom VI 5.

Cebenna mons *(les Cevennes)*, gorje na međi između rimske provincije i Arvernjana; Cezar prelazi preko njega zimi VII 8; još se spominje VII 56 (E_4 F_4).

Celtae, u užem značenju stanovnici srednje Galije I 1; u širem značenju onaj jaki narod, koji se je jednoć bio raširio po Galiji, Germaniji, Britaniji i još u historičko doba iselio u Hispaniju i Italiju, u 3. vijeku provalio u Grčku i dopr'o do Delfa, u 2. vijeku prekrilio Malu Aziju i nastanio se u potonjoj Galaciji.

Celtillus, odlični Arvernjanin, otac Vercingetorigov VII 4.

Cenăbensis, VII 11 i 28.

Cenăbum, glavni grad karnutski; pokolj Rimljana u njemu VII 3; Cezar se osvećuje njegovim stanovnicima VII 11; rimski zimovnik VIII 5 i 6 (E_3).

Cenimagni, britansko pleme Trinovanćanima na sjeveru V 21 (C_1).

Cenomāni, v. *Aulerci* 2.

1 **Ceutrŏnes,** alpinsko pleme Alobrožanima na istoku I 10 (G_4).

2. **Ceutrŏnes** *(Courtray)*, belgijsko pleme na lijevoj obali Šeldinoj između Morinaca i Menapljana, štićenici nervijski, napadaju oko Ciceronov V 39 (E_1 F_1).

Cherusci, germansko pleme na obje obale gornje Vezere VI 10 (H_1 I_1).

Chorus, sjeverozapadni vjetar V 7.

Q. Tullius **Cicero,** brat glasovitome govorniku, legat Cezarov u 5., 6., 7. i 8. knjizi (od godine 54.—51.); pogubljen kao i njegov brat g. 43.

Cimbri, germanski narod na sjeverozapadnoj obali Jitlanda, spominju se ponajvećma zajedno s Teutonima; provaljuju u Galiju i Italiju I 33; Marij ih nadbije 101. pr. K. kod Vercela I 40; Belgijanci ih se odbrane II 4; strašno pustoše Galiju VII 77; ostavljaju svoju prtljagu sa 6000 ljudi na zaštitu na Rajni II 29.

1. **Cingetŏrix,** *īgis*, knez treverski, prijatelj rimski, zet Induciomarov, ali ipak njegov protivnik V 3 i 4; 56 i 57; samovladar VI 8.

2. **Cingetŏrix,** britanski poglavica u Kentu V 22.

Cisalpīna, v. *Gallia.*

Cisrhenāni *Germāni*, koji nastavahu na lijevoj obali Rajne VI 2 (G_1 G_2).

Cita, v. *Fufius.*

Ap. **Claudius** *Pulcher*, konzul godine 54. pr. K. V 1.

P. **Clōdius** *Pulcher*, brat naprijed spomenutoga Klaudija, poznati neprijatelj Ciceronov, pogubljen od Milona u siječnju 52. VII 1.

Cocosātes, primorsko pleme u Akvitaniji, Garuni na jugu III 27 (C_4).

Commius, knez, koga Cezar postavi Atrebaćanima IV 21; vjerno služi u 4., 5., 6. i 7. ratnoj godini; zatim žestoki protivnik rimski i vođa vojske, koja priticaše u pomoć Galima pod Alesijom VII 75 i 76; uzalud se kuša umoriti ga VIII 23; živi od grabeža, pošto se njegova državica predala Rimljanima VIII 47; predaje se M. Antoniju VIII 48.

Conconnetodumnus, vođa karnutski VII 3.

Condrūsi (kraj *Condroz*), germansko-belgijsko pleme na desnoj obali Mozinoj blizu Lütticha, stićenici treverski II 4; IV 6; VI 32 (F_1 G_1).

Confluens *Mŏsae et Rheni*, t. j. stjecanje Moze s Waalom, rukavom Rajninim IV 15.

P. **Considius,** vođa konjaništva Cezarova I 21 i 22.

Convictolitāvis, odlični Heduanac, koji posredovanjem Cezarovim nadjača svoga suparnika Kota u borbi za najvišu čast VII 33; odmeće se od Rimljana VII 55.

Coriosolītes *(Corseult)*, primorsko pleme u Bretanji, predaju se P. Krasu

II. 34; prelaze na stranu venetsku III 7, 11; šalju pomoć pod Alesiju VII 75 (B_2).

Corrĕus, voda belovački, neprijatelj rimski VIII 7; zaglavi VIII 19; Belovačani svaljuju svu krivicu na njega, što su se odmetnuli VIII 21.

Cotta, v. *Aurunculēius.*

Cotuātus, Karnućanin napada Cenab VII 3.

Cotus, odličan Heduanac VII 32; odriče se časti na poticaj Cezarov VII 33; kao zapovjednik konjaništva heduanskoga zarobljen od Cezara VII 67.

1. *M. Licinius* **Crassus,** triumvir s Cezarom i Pompejem I 21; konzul g. 70. i 55. pr. K. IV 1; VIII 53; pade u boju protiv Parta kod Kara 53. pr. K.

2. njegov imenjak stariji sin, kvestor Cezarov g. 55. i 54. V 24, 46 i 47; VI 6.

3. *P. Licinius* **Crassus,** mlađi sin triumvirov, legat Cezarov g. 58—56; odlučuje bitku kod Vesonciona I 52; pokorova primorske državice II 34; isto tako Akvitance III 20—27; prati g. 54. oca na vojni protiv Parta i zaglavi u tom ratu.

Crētes, stanovnici otoka Krete (Kandije), strijelci u vojsci Cezarovoj II 7.

Critognātus, odlični Arvernjanin, govori govor u Alesiji savjetujući, da se poubijaju nesposobni za boj i njihovim se mesom hrane VII 77.

C. Scribōnius **Cūrio,** pučki tribun VIII 52; isprva pristaša Pompejev; Cezar isplativši njegove velike dugove pridobije ga za se; služio mu je u Africi i zaglavio u boju protiv Jube kralja numidskoga.

Dāci, tračko pleme u istočnoj Ugarskoj, Erdelju, Bukovini i Rumunjskoj VI 25.

Danuvius, gornji Dunav VI 25 (H_2 I_2 K_2).

Decetia *(Decize),* grad heduanski na desnoj obali Ligera VII 33 (E_3).

Deviciācus, belgijski i britanski kralj II 4.

Diablintes, v. *Aulerci* 3.

Dīs *pater,* bog podzemnoga svijeta, praotac galski VI 18.

Diviciācus, odlični Heduanac, brat Dumnorigov, rimski prijatelj; podupire Cezara osobito u borbi protiv Helvećana, Arioviста i Belgijanaca (1. i 2. knjiga).

Divĭco, voda helvetski I 13; 14.

L. **Domitius** *Ahenobarbus,* konzul g. 54. pr. K. V 1.

Domnotaurus, v. *Valerius.*

Drappes, *ētis,* srčani Senonac, hoće da provali u provinciju rimsku VIII 30; zakloni se u tvrđavu Ukselodun VIII 32; potučen i zarobljen VIII 36; glađu skonča sebi život VIII 44.

Dūbis *(Doubs),* pritok Arara (Saône), izvire iz Jure, optječe grad Vesoncion I 38 (F_3 G_3).

Dumnācus, voda andski, podsjeda Lemon VIII 26; Fabije ga dva puta potuče VIII 27—29; prognan iz svoje zemlje VIII 31.

Dumnŏrix, *ĭgis,* Heduanac, neprijatelj rimski, brat Diviciakov i zet Orgetorigov I 3; Lisko ga tuži radi njegovih pletaka I 18; pomilovan od Cezara I 20; opire se drugi put V 6; na zapovijed Cezarovu smaknut V 7.

Rimski vojnici pale germansko selo.
(Relief na stupu Marka Aurelija u Rimu. Po R. Oehleru, Bilderatlas zu Caesar.)

Duratius, prijatelj rimski, voda piktonski; Dumnak ga podsjedne u Lemonu VIII 26; Fabije ga oslobodi VIII 27.

Durocortŏrum (*Reims* u Champagni), glavni grad remski, rijeci Aksoni na jugu VI 44 (F_2).

Dūrus, v. *Laberius.*

Eburōnes, germansko pleme u belgijskoj Galiji na obje strane srednje Moze sve do Rajne (između Lütticha i Aachena) II 4; štićenici treverski IV 6; pod Ambiorigom i Katuvolkom unište 15 rimskih kohorata V 26—37; uzalud napadaju na oko Ciceronov V 39—48; Cezar ih lukavo pobijedi V 49—51; Rimljani im dva puta nemilo

pustoše zemlju VI 29 s. i VIII 24 s.; Sugambrani ih oplijene VI 35 (F_1 G_1).

Eburovīces, v. *Aulerci* 4.

Elăver *(Allier)*, pritok gornjega Ligera na lijevoj obali, izvire iz Cevenna VII 34, 35, 53 (E_3 E_4).

Eleutĕti, pleme u keltskoj Galiji srednjoj Garuni na sjeveru, štićenici arvernski VII 75 (D_4).

Elusātes *(Eauze)*, akvitansko pleme srednjoj Garuni na jugu III 27 (C_5 D_5).

Epasnactus, Arvernjanin, predaje Lukterija Cezaru VIII 44.

1. **Eporēdŏrix,** *īgis*, mladi odlični Heduanac VII 39; odpade od Cezara VII 55; zapovjednik pod Alesijom VII 76; njegov brat po nalogu Vercingetorigovu polazi protiv Alobrožana VII 64.

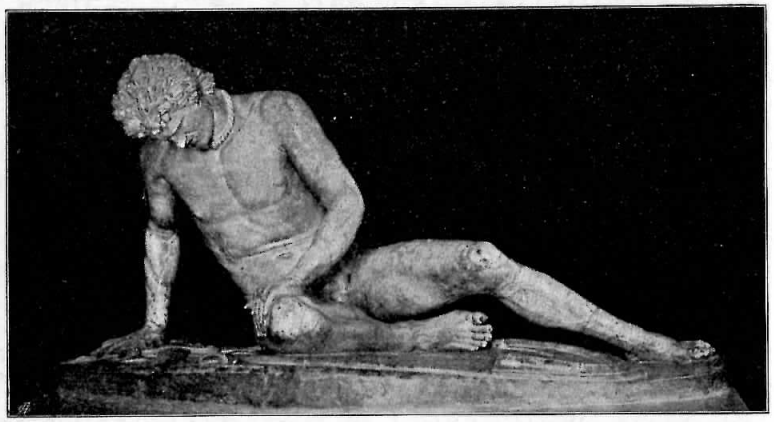

Gal na umoru. Mramorni kip u Rimu. (Po fotografiji.)

2. **Eporēdŏrix,** stariji odlični Heduanac, vođa protiv Sekvanaca, zarobljen od Cezara VII 67.

Eratosthĕnes, učeni Grk iz Kirene, umr'o 192. pr. K. kao knjižničar u Aleksandriji VI 24.

Esuvii *(Essey)*, keltsko pleme u Normandiji između Leksovljana i Diablinćana, predaju se P. Krasu II 34; združe se s Venetima III 7; rimski zimovnik V 24; učestvuju u vojsci, što je pritiscala u pomoć k Alesiji VII 75 (C_2 D_2).

C. **Fabius,** legat Cezarov, ističe se u 5., 6., 7. i naročito u 8. godini vojevanja. Za građanskoga rata bori se na strani Cezarovoj u Hispaniji.

L. **Fabius,** centurion u osmoj legiji, pope se na zidove Gergovije VII 47; tu zaglavi VII 50.

Q. **Fabius** *Maxĭmus Allobrogĭcus*, pobijedi g. 121. pr. K. na utoku Isere u Rodan udružene Alobrožane, Arvernjane i Rutene I 45.

Flaccus, v. *Valerius.*

C. **Fufius** *Cita*, rimski vitez, ubijen u Cenabu VII 3.

Gabăli (kraj Gévaudan), keltsko pleme u Cevennima, štićenici arvernski VII 7; bore se protiv Helvijaca 64 i protiv Cezara pod Alesijom 75 (E_4).

A. **Gabīnius,** konzul g. 58 pr. K. I 6.

Galba, kralj svesionski i vrhovni vojvoda belgijski protiv Cezara II 4; njegova se djeca daju Cezaru u taostvo II 13.

Servius (Sulpicius) **Galba,** legat Cezarov, bije se s alpinskim plemenima III 1—6; propade kod natjecanja za konzulat VIII 50.

Gallia se dijeli u Cezarovo doba na tri dijela:

1. *Gallia citerior* I 24; 54 i t. d.; *Cisalpīna* VI 1 ili *togāta* VIII 24; 52; između Alapa i Apenina (gornja Italija); ovdje je bilo naseljenih Gala već od g. 400. pr. K. (H_4 I_4);
2. *Gallia provincia (Provence)*, jugoistočni dio Francuske I 19, 28 i t. d.; kasnije *Gallia Narbonnensis* (D_5 E_5 F_4 G_4).
3. *Gallia ulterior* I 7 i 10; II 2 ili *Transalpīna* VII 1 i 6 sastoji se od Akvitanije (između Garune, oceana i Pireneja), keltske ili srednje Galije (između Garune, Sekvane, Marne i Rajne) i belgijske Galije na sjeveru do donje Rajne i oceana (B_2—H_2).

Galli, druga su im zajednička imena *Κέλται* i *Γαλάται.*

M. Trebius **Gallus** III 7 i 8.

Garunna *(Garonne)*, rijeka međašnjica između Akvitanije i keltske Galije, izvire u Pirenejima i utječe kod *Bordeaux*-a u ocean I 1 (C_4 D_4 D_5).

Garunni, akvitansko pleme u Pirenejima oko izvora Garune III 27 (D_5).

Gates *(Gaure)*, akvitansko pleme na lijevoj obali Garuninoj na sjeverozapadu od Tolose *(Toulouse)* III 27 (D_4).

Geidumni, belgijsko pleme u kutu između Sambre *(Sabis)* i Moze, štićenici nervijski V 39 (F_1).

Genăva, znači isto što latinski *Ostia* i njemački G(e)münd, to jest grad na ušću (Genf), naime grad alobroški, gdje istječe Rodan iz genevskoga jezera I 6, 7 (G_3).

Gergovia (*plateau de Gergoie* Klermontu na jugu), glavni grad arvernski, Elaveru (Allier) na zapadu VII 4. Tu poražen Cezar VII 36—53 (E_4).

Germānia, zemlja između Rajne, Dunava, Visle i oceana IV 4 i drugdje; njezini se stanovnici zovu *Germāni* te se dijele na Germane s onu

stranu Rajne (*Transrhenāni* V 2) i na Germane sovu stranu (*Cisrhenāni* VI 2). Ovi se posljednji doseliše u Galiju.

Germanĭcum, *bellum* IV 16.

Gobannitio, stric i protivnik Vercingetorigov VII 4.

Gorgobĭna, grad bojski u zemlji heduanskoj između Ligera i Elavera, podsjednut od Vercingetoriga VII 9; oslobođen od Cezara VII 12 (E_3).

Graeci VI 24; *Graecae litterae* I 29; V 48 i VI 14.

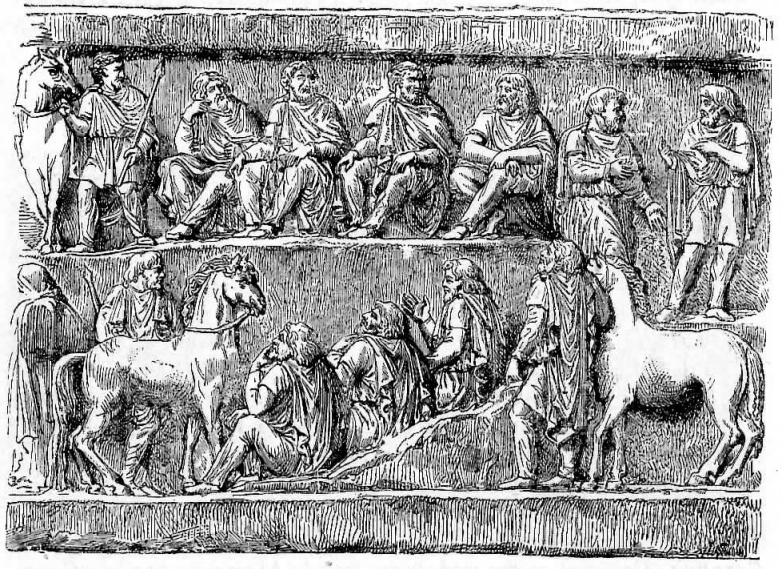

Bojno vijeće germanskih knezova.
(Relief na stupu Marka Aurelija u Rimu. Po R. Oehleru. Bilderatlas zu Caesar.)

Graiŏcĕli, brđani u grajskim Alpama (mali sv. Bernard), njihov grad *Ocĕlum* (Oulx) na granici rimske provincije *(provincia Romana)* I 10 (G_4).

Grudii, belgijsko pleme Eburoncima na zapadu, štićenici nervijski V 39 (F_1).

Gutuater, pogubljen od Cezara VIII 38; *gutuater* (govornik) je oznaka najviše svećeničke časti; Hircije drži riječ *gutuater* za ime vlastito.

Harūdes, germansko pleme Bodenskome jezeru na sjeveru, prelaze Rajnu I 31; pustoše zemlju heduansku I 37; bore se kod Vesonciona protiv Cezara I 51 (H_3).

Haedui (tako su govorili i pisali Rimljani u Cezarovo doba; u keltskom se je jeziku, koji ne zna za slovo „h", ovo pleme zvalo *Aedui*, pa su u kasnije doba poprimili i Rimljani taj izgovor i način pisanja), jako galsko pleme između Ligera i Arara. U borbi su se o prvenstvo s Arvernjanima i Sekvancima gledali osloniti na Rimljane, ali je i među njima bila jaka narodna stranka. Premda im je Cezar uvijek bio na ruku, nijesu ga ipak nigda posve podupirali. G. 52. nakon duljega oklijevanja odmetnu se, ali ih Cezar ipak poštedi. Spominju se više puta u knjizi 1., 2., 5., 6., 7. (E_3 F_3).

U njihovoj su zemlji bili gradovi *Bibracte, Cavillōnum, Decetia, Noviodūnum, Matisco.* Spominju se kao njihovi štićenici Ambarani, Ambivarećani, Bojani, Aulerčani Branovičani i Segusijavljani. Neko su vrijeme utjecali i na Belovačane, Senonce i Biturižane.

O njihovu ustavu I 16 i VII 33.

Helvētĭcum *proelium* VII 9.

Helvētius 3. *ager* I 2; *civitas* I 12; *legati* I 14.

Helvētii, hrabro pleme keltsko između Bodenskoga i Genevskoga jezera, Jure i Rajne (u zapadnoj i sjevernoj Švajcarskoj), razdijeljeno na četiri kotara; isele se I 5; potučeni na Araru I 12; ametom razbijeni kod Bibrakta I 24—26. Vraćaju se na postojbinu I 28; prigodom galskoga ustanka g. 52. pr. K. opremaju 8000 monaka VII 75 (G_3 H_3).

Helvii, pleme u pokrajini rimskoj Galiji između Cevenna i Rodana VII 7 i 64; poraženi od Gabala i Arvernjana VII 65 (F_4).

Hercynia *silva,* zajedničko ime svima gorama južne Njemačke od izvora Dunava do granica Dacije, t. j. od Crne šume sve do Karpata VI 24, 25—28 (G_2 H_2 I_2 K_2).

Hibernia (Irska), otok u oceanu, Britaniji na zapadu V 13.

Hispāni *equites.* konjaničke pomoćne čete Cezarove, odbijaju navalu eburonsku V 26.

Hispānia (Španjolska, l'*Espagne*), pirenejski poluotok I 1; s njega se dobavlja lijes za gradnju brodova V 1; isto tako konji VII 55. Pogrješno kaže Cezar, da Britanija na jugu dopire do Hispanije V 13. — Hispanija s ovu stranu Ebra *(Hispania citerior)* šalje Akvitancima pomoćnih četa protiv Rimljana III 23.

Iccius, odlični Remac, poslanik kod Cezara II 3; branič Bibrakta II 6 i 7.

Illyrĭcum (Istra, Dalmacija i Hercegovina), zemlja na jadranskom moru, Italiji na istoku, koja je potpadala pod Cezarovu upravnu pokrajinu II 35; III 7; V 1. Njezini razbojnički stanovnici *Illyrii* VIII 24.

Indutiomārus, knez treverski, neprijatelj rimski, potiče Nervljane na ustanak godine 54. (5. knjiga), ubijen od Labijena V 58.

Italia, Italija; pod njom se razumijeva u knjizi Cezarovoj o galskom ratu samo gornja Italija *(Gallia cisalpina)*.

Itius *(portus)*, sada *port de Boulogne*, u kraju morinskome na Kanalu naprema Britaniji; odatle se prevozi Cezar u Britaniju V 2 i 5 (D_1).

Jānuārius 3. *pridie Kalendas Januārias* VIII 2.

Q. **Junius,** Hispanac, poslan k Ambiorigu V 27 i 28.

Jūppĭter VI 17.

mons **Jūra,** međašna gora između Helvećana i Sekvanaca, Rajne i Rodana, još i danas zvana Jura I 2, 6 i 8 (F_3 G_3).

Q. **Laberius** *Dūrus*, vojnički tribun, pogubljen od Britanaca V 15.

T. (Atius) **Labiēnus,** legat Cezarov sa činom pretorskim (I 21), učestvuje u ratovanju kroz svih osam godina. Brani područje Rodanovo od Helvećana I 10 i zapovijeda prednjim četama protiv njih I 21, 22; progoni sa tri legije potučene Belgijance na Aksoni II 11; poslavši u pomoć desetu legiju odlučuje pobjedu u bitki s Nervljanima II 26. Pokorava Morince IV 38; diže vojnu na Eburonce, da im zemlju opustoši VI 33. U sedmoj godini vojevanja polazi sa četiri legije na Parižane, zauzimlje Luteciju i sretno udešava uzmak VII 35, 56—62; pod Alesijom odlučuje pobjedu VII 86, 87. Bijé se više puta samovlasno s Treveranima III 11; V 53, 56, 57, 58; VI 5, 7, 8; VIII 25, 45; Cezar ga podupire, kad se natječe za konzulat VIII 52, ipak napastovan od drugih odmeće se od njega i bori se u građanskom ratu na strani Pompejevoj protiv Cezara; zaglavi u bici kod Munde g. 45.

Latobrīgi, germansko pleme na desnoj obali Rajne u južnome dijelu današnje velike vojvodine Badena, susjedi i saveznici helvetski I 5, 28 i 29 (H_2 H_3).

lacus **Lemannus** (*lac Léman*, Genevsko jezero), između galske rimske pokrajine i zemlje helvetske I 2, 8 i III 1. Ako Cezar kaže, da Genevsko jezero utječe u rijeku Rodan, mjesto da veli, da Rodan istječe iz njega, to se osniva na shvatanju, koje se razilazi od našega; isto shvatanje VII 57 (G_3).

Lemōnum *(Poitiers)*, grad piktonski u keltskoj Galiji, donjemu Ligeru na jugu; podsjedan od Dumnaka VIII 26; oslobođen od Rimljana VIII 27 (D_3).

Lemovīces (kraj *Limousin*, grad *Limoges*), pleme u keltskoj Galiji, Arvernjanima na zapadu; pridruže se Vercingetorigu VII 4, 75; vođa njihov Sedulije zaglavi pod Alesijom VII 88; zimovnik dviju legija VIII 46 (D_4).

L. (Cornelius) **Lentulus,** konzul g. 49. i protivnik Cezarov VIII 50.

Lepontii, keltsko pleme u lepontskim Alpama, koje su tako po njima prozvane, u okolini sv. Gotharda; tamo izvire Rajna IV 10 (H_3 H_4).

Leuci *(Toul)*, pleme u keltskoj Galiji na obje obale gornje Moze i Mosele (južna Lotaringija); namiču Cezaru žito I 40 (F_2 G_2).

Levăci *(Léau)*, belgijsko pleme između Šelde i Sombre, štićenici nervijski V 39 (F_1).

Lexovii *(Lisieux)*, primorsko pleme u Normandiji na ušću Sekvaninu, saveznici venetski III 9 i 11; pobiju svoje vijećnike, koji su držali za Rimljane III 17; Sabin ih nadbije svojom hitrinom III 19; Cezarov zimovnik III 29; šalju čete u pomoć Alesiji VII 75 (C_2 D_2).

Liger, *ĕris (Loire)*, glavna rijeka u keltskoj Galiji, izvire u Cevennama, k njoj pritječe *Elaver (Allier)* i izlijeva se u ocean III 9; VIII 27 i često u 7. knjizi (C_3—F_4).

Lingŏnes *(Langres)*, pleme u keltskoj Galiji sklono Rimljanima, nastavaše oko izvora Sekvane, Matrone, Moze i Arara I 26, 40. U njihovim krajevima dvije legije zimuju VI 44; VII 9 (F_3).

Liscus, odlični Heduanac, vergobret I 16, 17 i 18.

Litaviccus, odlični Heduanac, snuje kako da se odmetnu Heduanci od Rima VII 37 i 38; uteče u Gergoviju VII 40; Heduanci ga prime te ih nagovara na odmetnuće VII 54, 55, 67.

Q. **Lucānius,** hrabri centurion, zaglavi V 35.

Lucterius, Kadurčanin, koji drži stranu Vercingetorigovu VII 5, 7 i 8; skloni se s Drapetom u tvrdi grad Ukselodun VIII 32; potučen od Kaninija VIII 35; predan Cezaru od Epasnakta VIII 44.

Lugotŏrix, *ĭgis*, odlični vođa britanski, uhvaćen od Rimljana V 22.

Lūna, mjesec, koga su Germani častili kao boga VI 21.

Lutēcia (Paris), grad Parižana na otoku Sekvani; u njemu skupština galska VI 3; Labijen kuša ga uzeti VII 57; Gali ga zapale VII 58 (E_2).

Magetobrīga, grad u keltskoj Galiji, možda na lijevome brijegu Arara, Vesoncionu na sjeverozapadu, gdje je Ariovist potukao Heduance I 31 (F_3).

L. **Manlius,** namjesnik u Galiji zvanoj *ulterior*, potučen godine 78. za rata sa Sertorijem III 20.

Mandūbii, keltsko pleme između Heduanaca i Lingonaca; glavni grad Alesija *(Alise)*, Dijonu na zapadu VII 68, 71; prognani od Vercingetoriga VII 78 (F_3).

Mandubracius, knez trinovantski u Britaniji, prijatelj rimski V 20, 22.

1. *C. (Claudius)* **Marcellus,** konzul g. 50. pr. K. VIII 48, 55.
2. *C. (Claudius)* **Marcellus,** konzul 49. pr. K. VIII 50.

3. *M. (Claudius)* **Marcellus,** konzul 51. pr. K. VIII 53.

Marcomăni, germansko pleme na obje obale Majne (kasnije u Češkoj), saveznici Ariovistovi I 51 (H_2 I_2).

C. **Marius,** glasoviti pobjednik Cimbara i Teutona I 40.

Mars, bog rata, štovan od Gala VI 17.

Matisco *(Mâcon)*, grad heduanski na desnoj obali donjega Arara, zimovnik rimski VII 90 (F_3).

Mātrŏna *(Marne)*, rijeka u keltskoj Galiji, izvire u zemlji lingonskoj i utječe kraj Lutecije (Pariza) u Sekvanu I 1 (E_2 F_2).

Maxĭmus, v. *Fabius.*

Mediomatrĭci (*Metz* u Lotaringiji), pleme u keltskoj Galiji na obje obale Mozele IV 10; šalju pomoćne čete, da oslobode Alesiju VII 75 (F_2 G_2).

Meldi (između *Meaux*-a i *Melun*-a), keltsko pleme na obje obale donje Matrone; tamo su građeni brodovi za drugu britansku vojnu V 5 (E_2).

Menăpii *(Gemappe)*, belgijsko primorsko pleme između Moze i Šelde, batavskome otoku na jugu, u gustim šumama i močvarama; saveznici belgijski II 4; venetski III 9; Cezar ih uzalud napada III 28; Tenkterani ih nadmudre IV 4; druga bezuspješna vojna rimska IV 22 i 38; saveznici nervijski VI 2; prijatelji Ambiorigovi VI 5; Cezar opet uzalud polazi na njih VI 5; pokoravaju se VI 6; Komije ih straži VI 6 (F_1).

Mercūrius, tako Cezar zove glavnoga boga galskoga VI 17.

M. (Valerius) **Messāla,** konzul g. 61. pr. K. I 2 i 35.

Metiosēdum (kasnije *Melodūnum*, sada *Melun*), grad senonski na otoku Sekvaninu, Parizu na jugu; Labijen ga uze VII 58, 60 i 61 (E_2).

M. **Metius,** glavni prijatelj Ariovistov, kojega Cezar posla k njemu kao poslanika I 47, 53.

Minerva, boginja, što je Gali čašćahu VI 17.

L. **Minucius** *Basĭlus*, zapovjednik konjaništva Cezarova, progoni Ambioriga VI 29 i 30; zimovnik kod Remljana VII 90.

Mŏna (*Anglesey* ili *Mon?*), otok između Britanije i Irske V 13.

Morĭni, belgijsko primorsko pleme između Šelde i Samare (Somme) u Pikardiji, Flandriji i Artois-u; u njihovu kraju *portus Itius;* saveznici belgijski II 4; venetski III 9; menapijski III 28; pokoravaju se IV 22; odmeću se i za to su kažnjeni IV 37 i 38; šalju Galima pomoć u Alesiju VII 75; Komiju dodijeljeni VII 76 (E_1).

Moritasgus, knez senonski V 54.

Mŏsa *(la Meuse)*, rijeka u keltskoj i belgijskoj Galiji, izvire kod Lingonaca u Vogezima, teče kroz Ardene, prima Sambru *(Sabis)*, sjedinjuje se s južnim rukavom Rajninim Vakalom (Waal) i izlijeva se u sjeverno more IV 9, 10 i t. d. (F_1 F_2).

L. **Munātius** *Plancus*, legat Cezarov V 24 i 25.

Nammēius, odlični Helvećanin, poslan k Cezaru da moli za prolaz kroz rimsku pokrajinu I 7.

Namnētes *(Nantes)*, pleme u keltskoj Galiji, Ligerovu ušću na sjeveru, saveznici venetski III 9 (B_3 C_3).

Nantuātes (Wallis), keltsko alpinsko pleme Genevskome jezeru na jugu III 1, 6; Cezar pogrješno drži, da kroz njihovu zemlju teče gornja Rajna IV 10 (G_3).

Narbo *(Narbonne)*, grad arekomičkih Volčana u galskoj rimskoj pokrajini blizu galskoga zaliva *(sinus Gallĭcus)* III 20; VII 7; VIII 46 (E_5).

Nasŭa, poglavica svepski, brat Cimberijev I 37.

Nemētes (Speyer), germansko pleme na lijevoj obali Rajne između Vangionaca i Tribočana, saveznici Ariovistovi I 51; tamo započinje hercinska šuma VI 25 (G_2 H_2).

Nemetocenna *(Arras)*, glavni grad atrebatski, Samari na sjeveru; zimovnik Cezarov VIII 46 i 52 (E_1).

Nervĭcum *proelium* III 5.

Nervii (Hennegau i *Namur*), belgijsko pleme između Šelde i Sambre *(Sabis);* bore se zajedno s Belgijancima protiv Cezara II 4; njihovi običaji II 15; krvava bitka na Sambri II 19—27; predaju se Cezaru, pošto su gotovo bili uništeni II 28; saveznici Ambiorigovi V 38 s.; Cezar ih brzo pobijedi V 48 s.; predaju se drugi put VI 3; šalju samo 6000 momaka u pomoć Alesiji (isp. pomoć helvetsku pod riječju *Helvetii*) VII 75 (E_1).

Nitiobrŏges, keltsko pleme na desnome brijegu Garune na obje obale Oltisa *(Lot)* rijeke, susjedi Kadurčanima i saveznici Vercingetorigu VII 7, 31, 46 i 75 (D_4).

Norēia (Neumarkt u Štarsjekoj), gdje Cimbri i Bojani nadbiše Rimljane g. 113. pr. K. I 5.

Norĭca, Noričanka, žena iz Norika (sestra kralja Vokciona i žena Ariovistova I 53).

Norĭcus *ager*, kasnije *Norĭcum*, između Recije i Panonije, kraljevstvo Vokcionovo I 5.

1. **Noviodūnum** *(Soissons)*, grad svesionski u belgijskoj Galiji na desnome brijegu Aksonina *(Aisne);* predaje se Cezaru II 12 (E_2).

2. **Noviodūnum** *(Nouan)*, grad bituriški, Ligeru na jugu, između Cenaba *(Orléans)* i Avarika *(Bourges);* uzet od Cezara VII 12 i 14 (E_3).

3. **Noviodūnum** *(Nevers)*, grad heduanski na desnoj obali Ligerovoj blizu ušća Elaverova; od Heduanaca oplijenjen i zapaljen VII 55 (E_3).

Numĭdae, stanovnici Numidije, koja je bila dio današnje Algerije; služe pješke kao lako oružani pomoćnici u Cezarovoj vojsci II 7, 10 i 24.

Oceănus, označuje sada atlantsko more I 1; II 34; III 7 i t. d.; sad samo dio njegov, sjeverno more IV 10; VI 31 i 33.
Očělum *(Oulx)*, grajocelski grad na međi u cisalpinskoj Galiji I 10 (G_4).
Octodūrus (*Martigny* ili *Martinach* u kantonu Wallisu), varoš veragranska u peninskim Alpama (veliki sv. Bernard); zimovnik rimski III 1; zapaljen od njih III 6 (G_3).
Ollovĭco, kralj nitiobroški VII 31.
Orcynia *silva* VI 24 (G_2—K_2).
Orgetŏrix, *īgis*, odličan Helvećanin; njegove političke spletke i smrt I 2—4; njegova djeca dopanu ruku rimskih I 26.
Osismi, keltsko primorsko pleme u najzapadnijem dijelu Bretanje (kraj *Guemené*); predaju se P. Krasu II 34; saveznici venetski III 9; Vercingetorigovi VII 75 (A_2 B_2).

Pădus (Po), rijeka u cisalpinskoj Galiji, izvire u primorskim Alpama i utječe u jadransko more V 24 (G_4 H_4 I_4).
Paemāni *(Famene)*, belgijsko pleme, Mozi na istoku, kod Lütticha II 4 (F_1).
Parisii (Paris), keltsko pleme na obje obale Sekvanine između Eburovičana i Melda, glavni grad njihov *Lutēcia;* u njemu skupština galska VI 3; saveznici Vercingetorigovi VII 4; potučeni od Labijena VII 62; šalju pomoć pod Alesiju VII 75 (D_2 E_2).
Parthĭcum *bellum* VIII 54 i 55.
L. (Aemilius) **Paulus,** konzul g. 50. pr. K. VIII 48.
Q. **Pedius,** unuk i legat Cezarov II 2 i 11.
Petrocorii (kraj *Périgord* i grad *Périgueux*), keltsko pleme, Garuni na sjeveru VII 75 (D_4).
M. **Petrōnius,** centurion u 8. legiji, pade kod Gergovije VII 50.
L. **Petrosidius,** orlonoša Cezarov, zaglavi V 37.
Pictŏnes (kraj *Poitou*), keltsko pleme između Ligera (Loire) i Karantona *(la Charente)*, opremaju Cezaru brodovlje III 11; saveznici arvernski VII 4 i 75; njihov glavni grad *Lemōnum (Poitiers)* podsjednut od Anda VIII 26; oslobođen od Rimljana VIII 27 (C_3).
Pirustae, razbojničko pleme u Iliriku V 1.
1. *L. (Calpurnius)* **Pīso,** legat Kasijev, djed Cezarovu tastu, god. 107. pobijeđen od Tigurinaca i pogubljen I 12.
2. njegov imenjak unuk i tast Cezarov, konzul g. 58. pr. K. I 6 i 12.
M. (Pupius) **Pīso,** konzul 61. pr. K. I 2 i 35.
Piso *Aquitānus*, smaknut od Tenkterana IV 12.
Plancus, v. *Munātius.*
Pleumoxii, belgijsko pleme u kutu između Aksone, Sabisa i Moze, štićenici nervijski V 39 (F_1 F_2).

1. *Cn.* **Pompēius** *Magnus*, triumvir s Cezarom i Krasom; konzul 55. pr. K. IV 1; prokonzul VI 1; *consul sine collega* 52. pr. K. VII 6; njegove pletke u Rimu protiv Cezara VIII 52—55.
2. *Cn.* **Pompēius,** kao tumač Titurijev poslan k Ambiorigu V 36.
L. Valerius **Praeconīnus,** legat u Galiji, 78. pr. K. potučen u ratu sa Sertorijem i ubijen III 20.
Procillus, v. *Valerius.*
Ptianii, akvitansko pleme između Terbeljana i Bigerionaca III 27 (C_5).
T. **Pulio,** hrabri centurion, natječe se sa svojim kolegom L. Vorenom V 44.
Pyrēnaei *montes*, Pireneji, gore na međi između Francuske i Hispanije I 1.

Quadrātus, v. *Volusēnus.*

Raurăci (njihov glavni grad potonja *Augusta Rauracōrum*, a sada Basel), pleme u keltskoj Galiji, Helvećanima na sjeverozapadu; nastavahu zemlju, koja otprilike odgovara staroj biskupiji Baselu; saveznici helvetski I 5 i 29; ondje počinje hercinska šuma VI 25; saveznici arvernski VII 75 (G_3).
Rēbĭlus, v. *Canīnius.*
Redŏnes (Rennes), pleme u Bretanji, pripadaše k aremoričkim državicama II 34; VII 75 (B_2 C_2).
Regīnus, v. *Antistius.*
Rēmi, pleme sklono Rimljanima u belgijskoj Galiji na obje obale rijeke Aksone *(Aisne)*, s glavnim gradom Durokortorom *(Reims)* II 3; podsjednuti u Bibraktu II 6; oslobođeni od Cezara II 7; zaštitnici karnutski VI 4; konjaništvo im potučeno od Belovačana VIII 12 (F_2).
Rhēnus (Rajna), rijeka na međi između Galije i Germanije I 1; izvire u lepontskim Alpama i istječe u sjeverno more IV 10; Cezar je prelazi kao prvi Rimljanin s vojskom IV 16—19 kod Neuwieda, a VI 9 na sjeveru odatle kod Andernacha, dakle između Bonna i Koblenza (H_3 G_1).
Rhodănus (Rhone), izvire u švajcarskim Alpama, teče kroz Genevsko jezero, prima kod Lugduna *(Lyon)* Arar *(Saône)* i izlijeva se u galski zaliv *(golfe du Lion)* I 1, 2 i t. d. (G_3 F_3 F_5).
Rōma, I 31; VI 12; VII 90.
Romānus 3. i **Romāni,** često.
L. **Roscius,** kvestor Cezarov, zapovijeda legijom V 24 i VII 53; zaglavi kod Mutine 43. pr. K.
Rūfus, v. *Sulpicius.*
Rutēni (grad *Rodez*), galsko pleme, gornjoj Garuni na istoku, 121. pr. K.

Galska božanstva na žrtveniku reimskom.
(Po Revue archaéol. XL [1880] tabl. XI.)

potučeni od Rimljana I 45; jedan dio pripadao provinciji rimskoj *(Rutēni provinciales)* VII 7; drugi dio na sjeveru drži s Arvernjanima I 45; VII 7; 64 i 75; rimski zimovnik VII 90 (E_4 i E_5).

M. Sempronius **Rūtĭlus,** konjanički prefekt Cezarov, dodijeljen Labijenu VII 90.

Sabīnus, v. *Titurius.*

Sabis *(Sambre),* rijeka u belgijskoj Galiji, izlijeva se s lijeve ruke u Mozu; tamo bitka s Nervljanima II 16—28; zaklonište Ambiorigovo VI 33 (E_1 F_1).

Samarobrīva, most na Samari isp. Innsbruck (Amiens), glavni grad ambijanski na lijevoj obali Samarinoj *(Somme);* u njemu sabor galski V 24; uzet od M. Krasa V 47; rimski zimovnik V 53 (E_2).

Santŏni (krajina *Saintonge* i grad *Saintes*), pleme u keltskoj Galiji, donjoj Garuni na sjeveru, na obje obale Karantona *(la Charente);* Helvećani hoće da se presele k njima I 10 i 11; opremaju Cezaru brodovlje III 11; još se spominju VII 75 (C_4).

Sedulius, srebrni novac lemovički (gal. Sedulis).
(Po R. Oehleru, Bilderatlas zu Caesar.)

Scaldis, Šelda VI 33 (E_1).

Sedulius, knez lemovički, pade pod Alesijom VII 88.

Sedūni (Sitten), alpinsko pleme u kantonu Wallisu III 1, 2 i 7 (G_3).

Sedusii, germansko pleme, susjedi Markomanima, možda između Majne i Nekara; saveznici Ariovistovi I 51 (H_2).

Segni, germansko pleme u belgijskoj Galiji, Mozi na istoku, između Eburonaca i Treverana; šalju poslanike k Cezaru VI 32 (G_1).

Segontiāci, pleme u južnoj Britaniji naprema otoku Vektisu (Wight); predaju se Cezaru V 21 (C_1).

Segŏvax, jedan od četiri kralja Kenta V 22.

Segusiāvi (krajevi *Lyonnais* i *Forez*), pleme u keltskoj Galiji na obje obale gornjega Ligera, susjedi alobroški I 10; susjedi pokrajini rimskoj VII 64; štićenici heduanski VII 75 (E_4 F_4).

Semprōnius, v. *Rutĭlus.*

Sĕnŏnes *(Sens),* veliko pleme u keltskoj Galiji između Ligera i Matrone na obje obale Sekvanine u Champagni i Bourgogni, glavni grad *Agendincum;* štićenici heduanski VI 4; prijatelji rimski II 2; protjeraju kralja, što im ga Cezar postavi V 54; saveznici karnutski VI 2; pokoravaju se VI 4; poglavica im Akon pogubljen VI 44; saveznici arvernski VII 4; izgube *Vellaunodūnum* VII 11; saveznici Parižanima VII 34; Labijen uze im *Metiosēdum* VII 58; šalju pomoć u Alesiju VII 75 (E_2).

Sēquăna *(Seine),* rijeka u keltskoj Galiji, izvire u Vogezima, dijeli u donjemu tijeku Gale od Belgijanaca I 1; na otoku Sekvaninu diže se Lutecia VII 57 i *Metiosēdum* VII 58 (D_2 E_2 F_2).

Sēquăni, jako pleme u keltskoj Galiji između Arara *(Saône)* i Jure na obje obale Dubisa *(Doubs),* glavno im mjesto Vesoncion *(Besançon);* puštaju Helvećanima da prođu kroz njihovu zemlju I 9; bore se s Heduancima o gospodstvo I 31; robuju Ariovistu I 31 i 32; opremaju Cezaru žito I 40; rimski zimovnik I 54 i VII 90; još se spominju VII 75. Njihova zemlja *ager Sequanus* I 31 (F_2 G_2).

Q. **Sertōrius** III 23; pristaša Marijev, bori se 8 godina u Hispaniji protiv Suline vlade; Pompej ratuje s njim te je g. 72. pr. K. smaknut.

P. **Sextius** *Bacŭlus,* hrabri centurion Cezarov, teško ranjen u bitki s Nervljanima II 25; svjetuje Galbu da provali III 5: u boju sa Sugambranima opet teško ranjen VI 38.

T. **Sextius,** legat Cezarov, skuplja čete VI 1; zapovjednik malenoga okola pod Gergovijom VII 49 i 51; zimovnik kod Biturižana VII 9; VIII 11.

Sibuzātes *(Sibusātes), (Saubusse),* akvitansko primorsko pleme između Tarbeljana i Kokosaćana, Aturovu *(Adour)* ušću na sjeveru III 27 (C_4 C_5).

M. (Jūnius) **Silānus,** legat Cezarov VI 1.

T. **Silius,** viši časnik Cezarov, poslan k Venetima III 7 i 8.

Sōl, bog sunca, koga Germani čašćahu VI 21.

Sotiātes (varoš *Sôs*), međašno akvitansko pleme na lijevoj obali Garuninoj; junački se opiru P. Krasu III 20 s. (C_4 D_4).

Suēba, Svepkinja (žena Ariovistova) I 53.

Suēbi, veliko i bojničko pleme u Germaniji između Dunava i Labe, sastoji se od više ogranaka; prelaze pod Ariovistom Rajnu; kasnije se stotina novih općina spustilo k Rajni I 37; biju se kod Vesonciona protiv Cezara I 51; njihovi običaji IV 1—3; progone Usipete i Tenkterane IV 4; prva vojna Cezarova na njih IV 18 s.; druga VI 9, 10, 29 (J_1 J_2).

Suessiōnes *(Soissons)*, belgijsko pleme na obje obale Aksonine *(Aisne)*, glavni im grad *Noviodūnum;* srodnici Remcima II 3; bore se s Cezarom II 4; predaju se II 12; dodijeljeni Remcima VIII 6 (E_2).

Sugambri, germansko pleme između Siega i Lippe; primaju konjaništvo tenktersko IV 16; bježe ispred Rimljana IV 18; pustoše zemlju eburonsku VI 35; napadaju Rimljane u Atuatuci *(Atuatŭca)* VI 37—40; uzmiču s plijenom preko Rajne VI 41 (G_1 H_1).

L. (Cornelius) **Sulla,** diktator i protivnik Marijev I 21.

P. **Sulpicius** *Rūfus*, legat Cezarov IV 22; VII 90.

Sūrus, hrabri i odlični Heduanac, zarobljen od Labijena VIII 45.

Tamĕsis *(the Thames)*, rijeka u Britaniji V 11; Cezar je prebrodi V 18 (C_1 D_1).

Tarbelli *(Tarbes)*, akvitansko pleme u zapadnim Pirenejima na obje obale donjega Atura *(Adour)* III 27 (C_5).

Tarusātes *(Tartas)*, akvitansko pleme, Tarbeljanima na sjeveroistoku III 23 i 27 (C_5 D_5).

Tasgetius knez karnutski sklon Rimljanima, koji ga pogubiše V 25 i 29.

Taximagŭlus, jedan od četvorice kralja Kenta V 22.

Tectosăges, v. *Volcae.*

Tenctĕri, germansko pleme između Lippe i Ruhra, Usipetima na jugu; prelaze Rajnu IV 4; razbiju konjaništvo Cezarovo IV 12; ametom potučeni IV 14 i 15; V 55; dio ih uteče k Sugambranima IV 16; VI 35 (G_1).

Tergestini, stanovnici grada Tergeste (Trst) u Istri, napadnuti od Ilira VIII 24.

T. **Terrasidius,** vojnički tribun ili prefekt Cezarov, poslan k Esuvijcima III 7 i 8.

Teutomătus, kralj nitiobroški VII 31 i 46.

Teutŏni, germansko pleme na istočnom moru, uvijek se spominju zajedno s Cimbrima I 33; suzbijeni od Belgijanaca II 4; od njih potječu Atuatučani *(Atuatŭci)* II 29; pustoše Galiju VII 77; pobijeđeni od Marija g. 102. pr. K. kod mjesta, koje se zvalo *Aquae Sextiae* I 40.

Tigurīni i *pagus Tigurīnus (Uechtland* i *Waadtland)*, jedna od četiriju općina helvetskih između Genevskoga jezera i Neuenburškoga; Tigurinci potuku rimsku vojsku pod Kasijem g. 107. pr. K. na Genevskom jezeru, a Cezar njih napade i razbije na Araru, Trévoux-u na sjeveru I 12 (G_3).

Q. **Titurius** *Sabīnus*, legat Cezarov, bori se protiv Belgijanaca II 5, 9 i 10; protiv Veneljana III 11, 17—19; protiv Menapljana IV 22 i 38; pobijeđen od Ambioriga i pogubljen V 26—37; VI 1, 32, 37.

Tolōsa *(Toulouse)*, glavni grad Volčana tektosaških *(Volcae Tectosăges)* u galskoj rimskoj pokrajini na desnome brijegu Garune III 20; stanovnici *Tolōsātes* I 10 i VII 7 (D_5).

Transalpīna *(Gallia)* VII 1 i 6 (B_2—H_3).

Transrhēnāni *(Germani)* IV 16; V 2 i VI 5.

M. **Trebius** *Gallus*, vojnički tribun ili prefekt Cezarov, poslan ka Koriosolićanima III 7 i 8.

1. *C.* **Trebōnius,** rimski vitez, provali kroz Sugambrane i sretno umače VI 40.

2. *C.* **Trebōnius,** kao pučki tribun bijaše predložio g. 55., da se prepuste Cezaru galske pokrajine za daljih 5 godina, zatim je bio od g. 54. legat Cezarov; bori se protiv Britanaca V 17; opustoši okolinu eburonsku VI 33; ostavljen u Velaunodunu rukuje predajom VII 11; bije se pod Alesijom VII 81; ističe se osobito u 8. godini ratovanja; zapovijeda dvjema legijama u zimovniku VIII 6; dolazi u pomoć Cezaru sa tri legije protiv Belovačana VIII 11; polazi na koncu godine k Belgijancima u zimovnike VIII 46 i 56. Premda je u građanskom ratu na strani Cezarovoj, ipak se pridruži urotnicima protiv Cezara; g. 43., kad je bio namjesnikom u Aziji, pogubi ga Dolabela.

Trevĕri (Trier), veliko germansko pleme u keltskoj Galiji, na obje obale donje Mozele sve do Rajne; spočetka prijatelji rimski I 37; II 24; zatim neprijatelji V 2; vođa im Induciomar V 3, 47, 53 i 58; u savezu s Ambiorigom VI 2; potučeni od Labijena VI 7—8; ne učestvuju općem ustanku galskome VII 63; Labijen ih straži VIII 45; poraženi u konjaničkoj bici VIII 45; Cezar pregleda svoju vojsku u njihovoj zemlji VIII 52 (G_1 G_2).

Tribŏci (Strasburg), germansko pleme u keltskoj Galiji između Vogeza i Rajne; saveznici Ariovistovi kod Vesonciona I 51; još se spominju IV 10 (G_2).

Trinovantes (kneževina Essex i Suffolk), primorsko pleme u Britaniji, Tamesi na sjeveru; predaju se Cezaru V 20; Cezar ih štiti protiv Kasivelauna V 21 i 22 (C_1 D_1).

Troucillus, v. *Valerius.*

Tulingi, germansko pleme Bodenskomu jezeru na zapadu u južnome Badenu, susjedi i saveznici helvetski I 5, 25, 28 i 29 (G_3 H_3).

Tullius, v. *Cicero.*

Tullus, v. *Volcātius.*

Turŏni (kraj *Touraine* i grad *Tours*), keltsko pleme na obje obale donjega Ligera; kod njih zimovnik rimski II 35 i VIII 46; saveznici arvernski VII 4 i 75 (D_3).

Ubii, germansko pleme na desnoj obali Rajne, između Lahna i Majna (glavni grad bio današnji Keln), uvijek prijatelji rimski; mole Cezara za pomoć protiv Sueba IV 16; izdaju mu sve ratne osnove njihove IV 19 i VI 10; šalju Rimljanima pomoćnih četa VII 65 (G_1 H_1 H_2).

Ulterior portus ili **superior** (*Ambleteuse*, *Boulogne*-i na sjeveru), luka, u kojoj se je ukrcalo konjaništvo Cezarovo, kad je prvi put polazio u Britaniju IV 23 i 28.

Usipětes, germansko pleme, Lippi na sjeveru, prelaze združeni s Tenkteranima Rajnu u četvrtoj godini ratovanja te ih Cezar ametom potuče; 4. knjiga, v. *Tenctěri* (G_1 H_1).

Uxellodūnum, tvrdi grad Kaduržana na brdu zvanom *Puy d'Issolu* na desnome brijegu *Dordogne* (po drugima *Luzech* na rijeci Oltisu *(Lot)*, *Cahors*-u na zapadu); podsjednu ga Rimljani VIII 32—37; Cezar prisili podsjednute građane na predaju VIII 40—43; nemilo postupa sa pobijeđenicima VIII 44 (D_4).

Vacălus (Waal), južni rukav Rajnin, koji pritječe u Mozu kraj Workuma IV 10 (F_1).

1. *C.* **Valĕrius** *Cabūrus*, odličan Gal, kojemu propretor G. Valerije Flako 83. pr. K. podijeli građansko pravo I 47; VII 65; njegova dva sina:
2. *C.* **Valerius** *Procillus*, poslan od Cezara k Ariovistu I 47; Ariovist ga okuje u gvožđe I 47; oslobođen od Cezara poslije pobjede I 53 i
3. *C.* **Valerius** *Domnataurus*, *princeps civitatis* Helviorum, pade u bici s Arvernjanima VII 65.
4. *C.* **Valerius** *Flaccus*, propretor u Galiji 83. pr. K. I 47.
5. *C.* **Valerius** *Troucillus*, odličan čovjek iz galske pokrajine i pouzdanik Cezarov, koji mu služi kao tumač I 19.
6. *L.* **Valerius,** v. *Praeconīnus.*

Valetiācus, vergobret heduanski 53. pr. K. i brat Kotov VII 32.

Vangiŏnes, germansko pleme na lijevoj obali Rajninoj u okolici Wormsa; saveznici Ariovistovi I 51 (G_2 H_2).

Vārus, v. *Atius.*

P. **Vatīnius,** 59. pr. K. kao tribun radio u prilog Cezaru, zatim njegov legat VIII 46; bori se i u građanskom ratu na strani Cezarovoj, postane g. 45. namjesnik u Iliriji.

Q. **Velānius,** viši časnik Cezarov, poslan k Venetima III 7; oni ga zadrže III 8.

Velliocasses *(Rouen)*, belgijsko pleme na desnoj obali donje Sekvane, saveznici belgijski II 4; arvernski VII 75; belovački VIII 7 (D_2).

Vellaunodūnum (Ladon ili Montargis?), grad senonski između Agedinka i Cenaba; podsjednut od Cezara i uzet VII 11 i 14 (E_3).

Vellavii (kraj *Velay*), pleme u keltskoj Galiji između Elavera *(Allier)* i Cevenna, štićenici arvernski VII 75 (E_4).

Venelli (sjeverozapadna Normandija na Kanalu), pripadaju k aremoričkim državicama; predaju se P. Krasu II 34; odmeću se k Venetima III 11; Sabin ih hitrinom nadbije III 17—19; saveznici Vercingetorigovi VII 75 (C_2).

Venĕti (grad *Vannes*), najjača državica aremorička *(civitas Aremorĭca)*, Bretanji na jugu; predaju se Rimljanima II 34; odmeću se III 7—9; pobijeđeni u pomorskoj bici III 14—15; Cezar postupa nemilo s njima III 16; saveznici Vercingetorigovi VII 75; zemlja njihova *Venetia* III 9; rat njihov s Rimljanima *Veneticum bellum* III 18 i IV 21 (B_3).

Verăgri (Wallis), alpinsko pleme u keltskoj Galiji, Genevskome jezeru na jugoistoku, kod velikoga sv. Bernarda; Rimljani zimuju u njihovoj varoši Oktoduru *(Octodūrus)* III 1; njihov ustanak i odlazak Rimljana III 2—6 (G_3 G_4).

Verbigĕnus *pagus* (Bern?), jedna od četiri helvetske općine; njezini žitelji pokušaju uteći I 27; Cezar ih kazni I 28 (G_4 ili H_3).

Vercassivellaunus, odlični Arvernjanin, sestrić Vercingetorigov, jedan od četvorice vođa, što su zapovijedali vojskom, što je priticala u pomoć Galima pod Alesijom VII 76, 83; on vodi odio vojske, što je imala obići Rimljane i ljuto ih pritijesni VII 85; zarobljen VII 88.

Vercingĕtŏrix, *ōgis*, knez arvernski i vođa općega galskoga ustanka VII 4—89; Cezar ga u triumfalnoj povorci vodi u Rimu, a zatim pogubi.

Vercingetorig, zlatni novac arvernski.

(Po R. Oehleru, Bilderatlas zu Caesar.)

Vertĭco, *ōnis*, Nervljanin u okolu Ciceronovu V 45 i 49.

Vertiscus, sijedi vođa remski, zaglavi VIII 12.

Verucloetius, poslanik helvetski I 7.

Vesontio *(Besançon)*, glavni grad sekvanski na desnoj obali Dubisa *(Doubs)*, podsjednut od Cezara I 38; tu obuze strava rimsku vojsku I 39; u blizini poražen Ariovist I 51—53 (F_3).

Vienna *(Vienne)*, glavni grad alobroški na lijevoj obali Rodanovoj, Lugdunu (Lyon) na jugu VII 9 (F_4).

Viridomārus, Heduanac, koga je Cezar podigao do najvećega dostojanstva, takmi se s Eporedorigom VII 38, 39; otpade od Cezara VII 55; zapovjednik pod Alesijom VII 76.

Viridŏvix, *ĭcis*, vođa venelski, pobijeđen od Sabina III 17—18.

Viromandui (krajina *Vermandois* i grad *Vermand*), belgijsko pleme između Šelde i Isare *(Oise)* na obje obale gornje Samare *(Somme)*,

njihov glavni grad današnji *St. Quentin* u Pikardiji, susjedi i saveznici nervijski II 4, 16 i 23 (E_2).

Vocātes (Bazas?), akvitansko pleme na lijevoj obali donje Garune, Burdigali *(Bordeaux)* na jugu; bore se hrabro protiv P. Krasa III 23—26; predaju se III 27 (C_4).

Voccio, kralj norički I 53.

Vocontii (*Dauphiné* i *Provence*), pleme u galskoj rimskoj pokrajini na lijevoj obali Rodanovoj, između Isare *(Isère)* i Druencije *(Durance)* I 10 (F_4).

Volcae, najznamenitije keltsko pleme u pokrajini Galiji između Pireneja i Rodana, cijepa se na dva ogranka:

1. **Volcae Tectosăges** na jugu s glavnim gradom Tolosom *(Toulouse);* dio ih se iseli u Germaniju VI 24 (D_5 E_5).
2. **Volcae Arecomĭci** na sjeveru sve do donjega Rodana s gradovima Nemausom *(Nîmes)* i Narbonom *(Narbonne)* VII 7 i 64 (E_5 F_4 F_5).

C. **Vocātius** *Tullus*, čuva sa 12 kohorata od česti već porušeni most na Rajni VI 29.

C. **Volusēnus** *Quadratus*, vojnički tribun i zapovjednik Cezarova konjaništva, svjetuje Galbu da provali III 5; izviđa po moru obalu britansku IV 21; dolazi s konjaništvom u Ciceronov oko VI 41; gleda pogubiti Komija VIII 23; Komije ga teško rani VIII 48; bori se i u građanskom ratu na Cezarovoj strani.

L. **Vorēnus,** hrabri centurion, natječe se u junaštvu sa T. Pulionom V 44.

mons **Vosĕgus** (Vogezi, Wasgenwald, *les Vosges*) u Elsasu; u njima izvire Moza IV 10 (G_2 G_3).

Vulcānus, bog ognja, štovan od Germana VI 21.

Römischer Legionssoldat
nach einer Statue des Museums in Mainz.

DODATAK:
Rimsko vojništvo
u Cezarovu galskom ratu

od

Ernesta Kalinke.

G. Julije Cezar bio je konzul godine 59. pr. Kr. Iza navršene službene godine pođe kao namjesnik (proconsul) u galsku pokrajinu s onu stranu Alapa, koja mu je bila određena zajedno s ovostranskom Galijom i Ilirikom. Tada mu je bilo nešto preko četrdeset godina.

Namjesnik je imao ujedinjenu u svojoj ruci cijelu upravnu vlast (imperium) nad svojom pokrajinom, s kojom je bilo združeno i vrhovno zapovjedništvo nad svim četama, što bi u njoj bile. Kao što bi namjesnik prije svoga polaska iz Rima prinio propisanu žrtvu Jupiteru kapitolinskom i zavjete mu zavjetovao za slučaj pobjede, tako bi i senat odredio, da se slavi slava zahvalnica, kad bi namjesniku za rukom pošao kakav veći pothvat. Tu je vjersku svetkovinu (supplicatio) senat prvi put za Cezara produljio na 15 dana. Istom bi nakon odsudne pobjede zapao vrhovnom vojvodi naslov imperator, kojim bi ga vojnici pozdravljali uz klicanje, kad bi ulazio u oko. Cezar je dobio taj naslov još godine 61., kad je kao propretor upravljao pokrajinom Hispanijom onostranskom te pokorio Lusitance.

Pod neposrednom je vlašću namjesnikovam bio kvestor. Iz broja kvestora, što bi ih svake godine narodna skupština odabrala, ždrijebom bi se po jedan odredio za svaku pokrajinu. Posao je kvestorov bio uprava blagajnice, a u poslu mu pomagahu niži činovnici i robovi. On primaše poslani novac iz Rima i pokrajinske danke, te mu se je bilo naročito starati za redovnu isplatu novca. Kad bi se u Rim povratio, bilo mu je dati račun za svaku. I u vojničkom je pogledu bio kvestor prvi do vojskovođe.

I. Kako je bila uređena i oružana vojska.

Dva su bila najznatnija sastavna dijela vojske: legije (jezgra rimske vojske s teškim oružjem) i pomoćne čete (auxilia) (vojnici nerimskog podrijetla različito naoružani).

A. Legije.

1. Sastav i dioba legije. Legije su sastavljali jedino rimski građani. One se nijesu više u Cezarovo doba raspuštale svake godine i novima zamjenjivale, već su postale stalni vojnički zborovi, koji su se brojevima označivali. Jedanaest legija, kojima je Cezar u zadnje vrijeme galskoga rata raspolagao, bile su obilježene brojevima V—XV. Nekoje su od tih bile unovačene istom u tijeku galskoga rata, pa su se za razliku od njih zvale legiones veteranae one legije, što su ih sastavljali već prokušani ratnici. Te su se veteranske legije upotrebljavale osobito, kad je trebalo izvršiti kakav teži zadatak. Cezar je imao samo 4 legije na početku galskog rata (VII—X). Deseta je legija bila kao tjelesna njegova pukovnija.

Svaki bi se nestadak momčadi, što bi poglavito nastao zbog gubitaka u boju ili radi otpusta vojnika, koji bi svoje godine doslužili, nadoknadio iznova pokupljenim novacima. Novaci bi se podijelili ili po već ustrojenim legijama (supplementum) ili bi se od njih sastavljale nove legije. Svaki je građanin rimski bio obavezan na vojničku službu od sedamnaeste godine do navršene 46. (iuniores). Ali su u istinu vojsku već od Marija popunjali samo građani bez ikakvog imutka. Oni su se sami nametali u vojničku službu, jer im je ona obećavala oskrbu i kakav dobitak. Časnici bi, koji su rukovali novačenjem, (di-lectus isprvice dioba novaka po legijama) zakletvom zakleli (sacramento rogare) novake. Zakletva bi se na tu ruku ovršila, da bi se jedan momak na ime svih zakleo: pro re publica se esse facturos nec recessuros nisi praecepto consulis post completa stipendia, a na to bi ostali nadodali svaki pojedince sprijeda stupajući: idem in me (pertinet). U vrijeme je velike potrebe i pogibelji dostajalo, da se svi novaci skupa u jedan glas zakunu (coniurare). Zakletva je ova na zastavu vezala novake za sve vrijeme službe, koja je tada po svoj prilici trajala 16 godina.

Kao što se naše pješačke pukovnije dijele na batalijune, satnije i vodove, tako su se otprilike dijelile i Cezarove legije. Svaka se je legija dijelila na 10 kohorata (cohors legionaria), svaka kohorta na tri manipula, a svaki manipul na dvije centurije (ordines). Ako je bilo u Cezarovoj legiji poprečno oko 3600 ljudi, dolazilo bi na kohortu jedno 360, na manipul 120, a na ordo, unatoč starome njegovu imenu centuria, samo 60 ljudi. Kohorta je bila taktična

jedinica: u kohortama se vrstala vojska u bojni red, pa su se često slale i u pomoć pojedine kohorte. Stoga se katkad navodila snaga vojske po kohortama. Manipul je bio najmanji samostalni odio. Ordo se sam po sebi nije pomaljao nikad, pa stoga nije ni imao svojega bojnoga znaka, već sačinjavaše samo upravnu (administrativnu) jedinicu.

U uskom su bili odnošaju sa legijama evocati. To bijahu legijski vojnici, koji su godine svoje doslužili, pa su iznova na poziv vojskovođin stupili u vojsku. U tome su bili povlašteni, da ih nijesu upotrebljavali za nikakovu drugu službu van za boj. Suviše su i veću platu dobivali. Regbi da su imali na putu i konja na raspolaganje. Između tih starih vojnika (evocati) uzimali su se obično speculatores, pojedince razaslane ordonanse.

Legionaš je Cezarov primao osim potpune oskrbe valjada i godišnju platu od 150 dinara iliti otprilike 160 kruna. Ali je on od toga morao sam namaknuti oružje i odijelo. Koji bi se junački ponio, dobio bi osim toga nagradu i dio plijena.

2. Legijski časnici. Vrhovni je zapovjednik bio namjesnik. Poda nj potpadahu legati i tribuni, koji se mogu isporediti sa časnicima u modernoj vojsci, i centurioni (centuriones), vođe najmanjih odjela, zvanih ordines, koji su se uzimali između samih legionaša.

Legati su, generali (isprva, kao što ih samo ime odaje, poslanici i zastupnici senata), pripadali senatorskome staležu te bi ih imenovao senat na prijedlog namjesnikov. Njima se bilo bez pogovora pokoravati naredbama namjesnikovim. Pod Cezarom su oni bili redovni zapovjednici legija te im je bilo rukovati i novačenjem. Cezar je osobito vrsnijim legatima povjeravao i još veće zadatke.

Ako se je kojemu od njih povjerila vrhovna zapovijed, tad se je zvao legatus pro praetore. Cezar je imao s privolom senata od g. 56. deset legata u Galiji. Ali su se često mijenjali, pa mi doznajemo iz izvještaja Cezarovih o galskom ratu za imena 21 njegova legata.

Svaka je legija imala šest vojničkih tribuna (tribuni militum). Cezar je sam imenovao svoje tribune (tisućnike) između mladih vitezova rimskih, koji su ga na vojnama pratili (s. 239) te bijahu

stekli lično se s njim družeći najpotrebitije znanje u vojništvu. On bi im prepustio obično samo upravne poslove, kao popisivanje momčadi, dijeljenje novaca, nadziranje vježbi i straža, kadšto također uhođenje i oskrbljivanje.

Svakom je centurijom (ordo) zapovijedao po jedan centurion (stotinik), koji se također kadikad zove ordo. Potom je bilo u legiji 60 centuriona. Oni nijesu bili u činu jedan drugomu jednaki. Cezar je razlikovao centurione inferiores od onih, što su se zvali superiores. U svakom se manipulu označuje jedan centurion kao prior, a drugi kao posterior. Najstariji su u časti bili šestorica centuriona prve kohorte, koji se zovu centuriones primorum ordinum ili ukratko primi ordines. Prvi je između tih bio centurio qui primum pilum ducit, centurio primi pili, primus pilus, ili primipīlus tako prozvan, jer se je u svakoj kohorti prvi manipul po činu od davnine zvao pīlus. Najviši je cilj svakoga centuriona bio, da se popne do toga mjesta, do kojega je najdalje mogao doprijeti legijski vojnik. Budući da su jedino lične zasluge utjecale na imenovanje centuriona i na više njihovo pomaknuće u toj časti, većina je centuriona bila odlikavana prema svojemu činu odličjima (insignia). Ta su odličja bila: narukvice; grivne od dragocjene kovine (torquis), koje su služile kao ogrlice ili su visjele o kakovoj vratnoj verižici: štitići od kovine (phalĕrae), koje su nosili na prsima na isprepletenim kožnim ostrišcima. Nekoje bi pače odlikovali počasnim vijencem (corona), v. sl. 1. Centurionima se bijaše osobito brinuti, da se uzdrži stega, pa su stoga u ruci nosili lozov prut (vitis), kojim su mogli vojnike i biti (sl. 1 i 10). Dobivali su mnogo veću novčanu platu negoli prosti vojnici.

Sl. 1. Centurion.

3. Bojni znakovi (signa). Bojni su znakovi obilježje jedinstva

nekog vojničkoga zbora. Stoga ih drže za svete, pa je najveća sramota izgubiti bojni znak. Njihova se praktična poraba sastoji u tom, da nadaleko pokazuju vojnicima svojega vojnoga odjela svaki taktični kret, što ga imaju izvršiti osobito prije boja i za vrijeme boja, kao n. p. kada imaju krenuti (signa ferre), kada se ustaviti (s. constituere), kada se okrenuti (s. convertere), kada se

Sl. 2. Orlonoša.

Sl. 3. Znakonoša.

skupiti (s. conferre), kada li navaliti (s. inferre). Kopljača je svakog bojnog znaka imala pri dnu gvozden šiljak, da se lakše može zabiti u zemlju, a nešto malo poviše upravnu ručicu, da se lakše može izvući. Stjegonoše su u časti bili odmah iza centuriona te su bili oslobođeni kao i centurioni od nižih posala, kao od rabote oko opkopa.

Od Marijeva je vremena bojni znak legije srebrni orao, koji stoji na drvenoj kopljači raskriljenih uvis krila i zabija svoje pandže o sijevnulu munju gromovnu. Ko ga je nosio, zvao se orlonoša

(aquilifer) (sl. 2 i 20). U okolu je stajao legijski orao, kao i svi bojni znakovi, pokraj vojskovođina šatora, a na nj je pazio centurio primipīlus. Ovaj bi ga predao orlonoši prije nego bi se na put krenulo ili se boj zametnuo. Orlonoša ga je morao držati kod prve kohorte pod zaštitom pomenutoga centuriona.

Kohorta nije imala svoga vlastitog bojnog znaka, ali ga je imao svaki manipul. To je bilo prosto koplje, obloženo svakojakim nakitom, kao životinjskim likovima, polumjesecima, kovnim štitićima (phalĕrae), počasnim vijencima. Kovni se štitići i počasni vijenci imaju držati za odličje cijeloga manipula. Znakonoša (signifer) bi prevukao preko kacige životinjsku kožu (sl. 3 i 20). Njegovo je mjesto bilo sprijeda u prvoj vrsti manipula te je vrijedio i za boja kao stalna točka bojnoga reda. Kamo bi se on pomakao, tamo bi krenuo cijeli vojni odio.

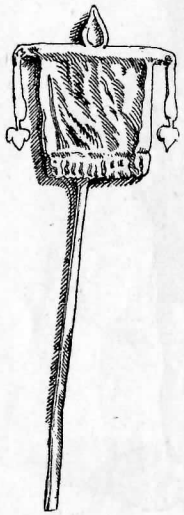

Sl. 4. Vexillum.

Vexillum se je zvao bojni znak, kojemu je navrh kopljače bio razapet o prečanicu četverouglasti komad sukna (sl. 4 i 5). Takove su se zastavice davale vojničkim odjelima, koji bi se slučajno sastavili za kakav osobit pothvat, kao znak privremene njihove zajednice. Crvena bi se zastava (vexillum) istakla na vojvodinu šatoru, kad bi trijebe bilo, da vojnici pograbe oružje.

Najprije bi se trubom (tuba) davao znak, da se sve čete skupe i krenu, da navale i uzmaknu. Truba je bila upravna, duga sviraljka. Svaki je manipul imao po jednog svirača, koji bi rogom (cornu) savitim u okrug ponavljao znak trublje (sl. 5) i tim potakao da se makne bojni znak, kako se je trubom zapovijedalo.

4. Odijelo i oružje legionaša. Odijelo je i oružje vojnika i časnika bilo u glavnome isto, samo se razlikovalo u vrijednosti i opremi pojedinih komada. Na mesu su nosili, kao i kod kuće, tuniku (tunica), vunenu košulju kratkih rukava, koja je jedva dosezala do koljena, a oko bokova je bila opasana. Povrh oružja ili mješte njega prebacili bi kadikad ogrtač (sagum, sagulum), četverouglasti komad sukna, koji bi sapeli na desnome ramenu zaponcem od

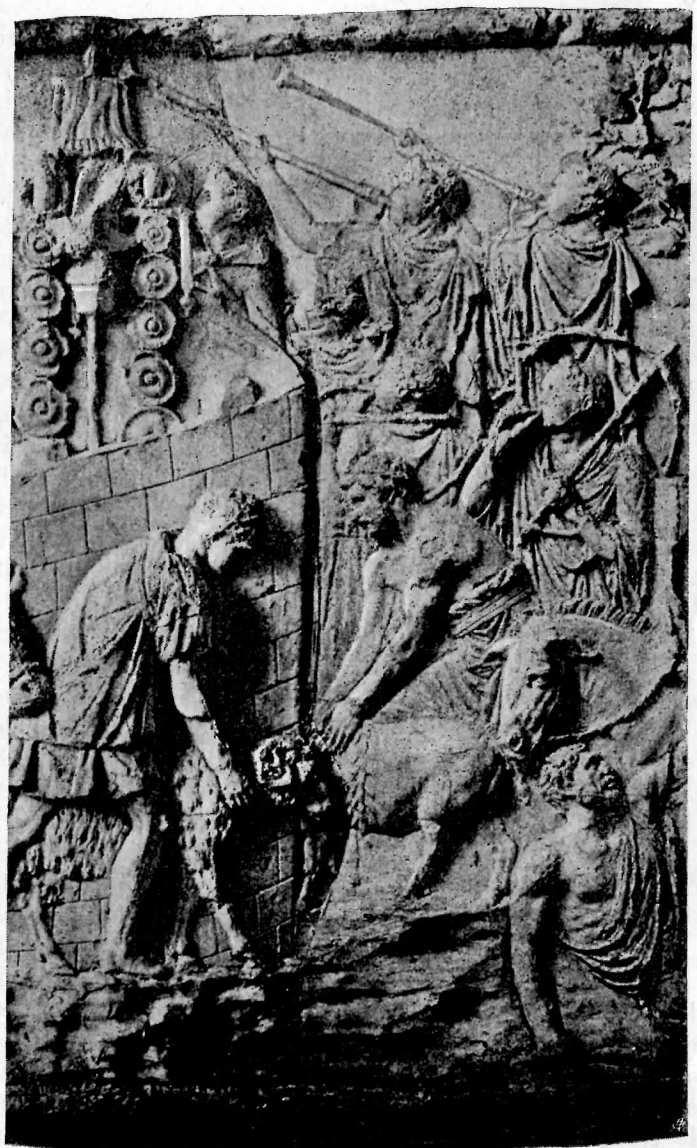

Sl. 5. Trubači i svirači u rog; legijski orao, bojni znakovi manipula, vexillum (zastavica).

kovine (sl. 7). Ogrtač je vojskovođin bio skerletan i zlatnim vezom izvezen. Na noge bi obuli sandale potkovane klincima (sl. 8) ili crevlje nalik na niske čizme, iz kojih bi obično virili prsti (sl. 3 i 7).

U legiji su bili jedino teško oružani vojnici (milites gravis armaturae, v. sl. 6 i 29). Oružje im bijaše za obranu: oklop, kaciga, štit, a najznatnije oružje za navalu (tela): mač i koplje za metanje. Ipak časnici, a često ni stjegonoše ni svirači, ne bi nosili ni štita ni koplja. Oklop se je (lorīca, od lorum remen) upotrebljavao u različitom obliku. Pa kad je sastavljen bio i od kožnih ostrižaka, bila je u nj umetnuta dajbudi jedna gvozdena ploča za zaštitu prsiju. Nekoji su nosili verižan oklop, napravljen od gvozdenih verižica ili ljuskav oklop (sl. 1 i 2), kožan prsluk prikrit kovnim ljuskama. Po srijedi je oklop pasao kožan pas, obložen kovinom, o kojemu je sprijeda visjelo više remenja za obranu trbuha. Kaciga se legionaša zvala galea, a čini se, da je bila kao gvozdena kapa, kožom postavljena. Ostraga je imala branik na zaštitu zatiljka, a sprijeda često jagodične zaliske (poličje) (sl. 9). Češće bi se na nju nadjela kita od perja (perjanica) ili od konjske dlake. Perjanica je

Sl. 6. Legionaš.

stala na kacizi centuriona poprijeko (sl. 10). Na putu bi vojnik objesio kacigu o vrvci niz desnu stranu prsiju (sl. 20) te bi je istom natakao na glavu, kad bi se spremao na boj. Štit je (scutum) imao otprilike oblik šuplja raspolovljena valjka te je imao u visinu $^1/_4$ *m* a u priječniku $^3/_4$ *m* (s. 6). Sastavljen je bio od daščica prevučenih kožom, a obod mu je bio na vrhu i na dnu okovan. U sredini je imao iznutra ručicu, a izvana gvozdenu ispupčinu kao kvrgu (kvrgaš) te je tako bila zaštićena ruka, koja ga je držala za držak. U boju je vojnik držao štit lijevom rukom, a na putu ga je nosio ponajvećma u navlaci preko lijevog ramena. Cezar ne spominje golijenaka (nazuvci), ali se čini, da su i njih imali potpuno oružani centurioni (sl. 1 i 10).

Sl. 7. Vojnik u ogrtaču.

Mač (gladius) je bio od gvožđa i dug preko $^1/_2$ *m*. Imao dva oštrica, posve zaoštren rt i drven držak. Bio je upravan te je više služio, da se njim bode negoli siječe. Zadijevao se u drvene korice (vagīna), okovane kovinom i prevučene kožom. Korice su visjele niz desno bedro o kajasu (balteus), koji je išao preko lijevog ramena. Samo je onaj, koji štita nije imao, mogao nositi mač na

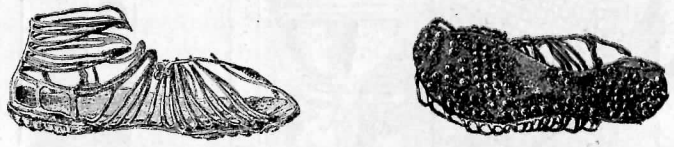

Sl. 8. Sandale klincima potkovane.

lijevoj strani (sl. 2 i 3). Koplje (pilum) je za metanje bilo dugo 1·5 *m*, a i više, te je težilo otprilike 1 *kg*. Sastavljeno je bilo od dva tvrdo spojena dijela: od kopljenog drvenog držala i od gvoz-

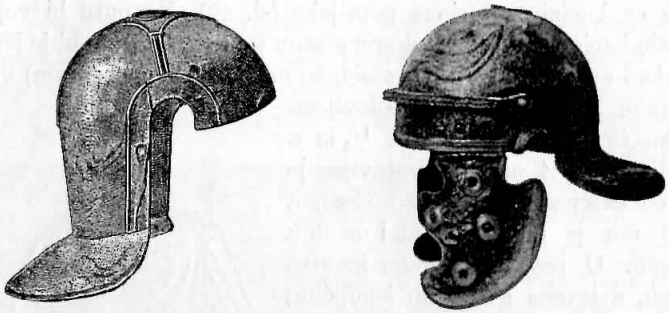

Sl. 9. Kacige.

denog gornjeg dijela. Gvozdeni se dio završivao rtom, koji je bio od čelika, dok je bio ostali dio od gvožđa. Stoga bi se gvožđe savilo, kad bi se koplje u što zabilo, jer bi zamašajna snaga još djelovala na dugi, slobodni dio koplja. Na taj bi se način postigla dvostruka svrha; koplje bi se naime samo s mukom izvuklo, a neprijatelj ga ne bi mogao namah upotrijebiti ni za što (sl. 12). Kopljem se je moglo metnuti dobrih 30 *m*, pa bi na tu daljinu još ono štit probilo. Mač nije bio od prijeke potrebe Cezarovu legionašu, pa je stoga mogao biti i bez njega (sl. 2, 3 i 7).

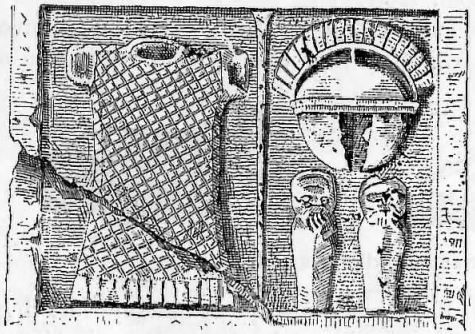

Sl. 10. Komadi odore centurionove (Oklop, lozov prut, kaciga, golijenke.

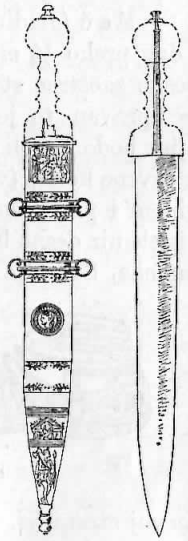

Sl. 11. Mač i korice.

5. Prtljaga i oskrba. Vojniku je bilo nositi osim svoga teškog oružja još i prtljagu (sarcinae), te mu je tako cijelo breme bilo teško do 20 *kg*. Prtljaga je obuhvatala žito za tri dana, kadikad pače za 17 dana (= 2 nundinske sedmice), suviše svakojako posuđe, kao kuhinjsko (ražanj, gvozden lonac, čašu), pa sjekiru, lopatu, opkopno kolje (valli), a od česti pilu i uža. Vojnik bi, da olakša breme, privezao prtljažni svežanj na gornji, širi kraj motke, koju bi nosio na lijevome ramenu (sl. 20). Tu su motku za nošenje, što ju je Marije iznašao, prozvali dosjetljivi vojnici mulus Marianus. Tako je mogao vojnik lako i brzo skinuti sa sebe breme prije bitke, eda bude posve prost i lagan (expeditus).

Osim obične vojničke prtljage (sarcinae) bila je još druga kud i kamo veća (impedimenta), koja obuhvataše sastavne dijelove šatora, živež, žrvnje, plijen i časničku prtljagu; bojne sprave, pričuvno oružje i odijelo. Za njezin su prijenos služila kola, tegleća i tovarna marva (iumenta), osobito mazge (muli), a rjeđe konji, koji se tada također zovu impedimenta. Ljudi, koji su se za sve to brinuli, bili su sami robovi te se zvahu mazgari (muliones) i vozači (calones). Oni su od česti posluživali i časnike.

Postarali bi se još prije, nego bi se krenulo na vojnu, da se dopremi na bojište živež, naročito žito (pšenica), a samo prigodno marva za klanje. Svakih bi se 17 dana, t. j. svakih dviju nundinskih sedmica, razdijelilo žito po svoj prilici na pojedine vojne odjele (naime na centurije), a to bi se tada za njima dovelo na kolima ili na tovarnoj marvi. Od toga bi svaki momak dobio redovno od tri do tri dana svoj obrok, koji je obilat bio te je iznosio dajbudi 1 *kg* žita na dan. Žito bi vojnik samlio na žrvnju te bi od njega kruh pekao ili vario puru.

Prtljažnom bi se vozu osim toga pridali bolesnici i ranjenici, u koliko ih ne bi mogli smjestiti u prijateljskim mjestima, napokon zarobljenici. Ovih su se gledali svakako brzo osloboditi ili vrativši ih za obilato uzdarje njihovim plemenima ili rasprodavši ih preko

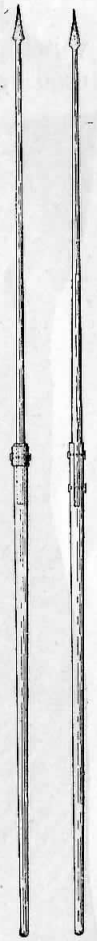

Sl. 12. Koplje za metanje

trgovaca, koji su vojsku pratili, u roblje ili povedavši ih s ostalim plijenom u Rim.

B. Dijelovi vojske izvan legije.

1. Auxilia (pomoćne čete ili pomoćnici). U Cezarovoj je vojsci bilo također ratnika, koji ne bijahu građani rimski (auxilia), nego većinom momci, koje bi unovačili u rimskim pokrajinama

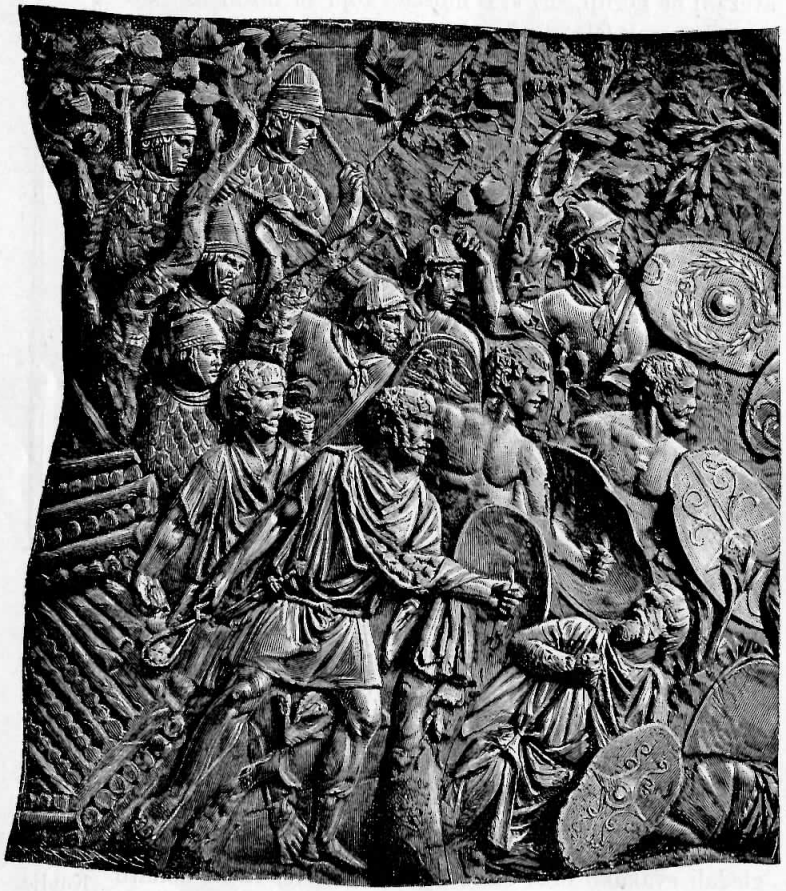

Sl. 13. Praćari u borbi.

ili bi ih opremili knezovi i narodi sprijateljeni s Rimljanima. Oni se kadšto zovu alarii, jer su u prvašnje vrijeme imali slični odjeli svoje mjesto na krilima legija. U užem se smislu razumijevaju pod auxilia samo pješačke čete. Ove su bile malim dijelom na rimsku naoružane i uređene. Većinom bijahu lako oružani vojnici (milites levis armaturae), a najznatniji su između njih bili strijelci (sagittarii) i praćari (funditores). Praća se sastojala od naprosto savijenoga kožnog remena, u kojega se prijevoj stavljalo strjelivo. Praćari bi sipali iz praća (sl. 13) na neprijatelja kamenje ili olovno zrnje zaoštreno poput žira (glandes, sl. 14). Pomoćne su se čete

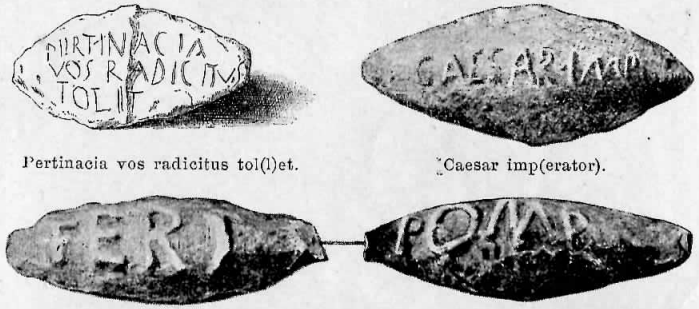

Pertinacia vos radicitus tol(l)et. Caesar imp(erator).

Feri Pomp(eium)!

Sl. 14. Praćarsko olovno zrnje. (glandes).

dijelile na kohorte, a Cezar im je postavljao za zapovjednike (praefecti) većinom vitezove rimske.

2. Konjaništvo. Cezar je uzimao svoje konjaništvo od Gala, Germana i Hispanaca. Za galskoga je rata raspolagao sa 4000—5000 konjanika, kojima je također običavao postavljati za vođe (praefecti equitum) mlade vitezove rimske. Čete su se konjaničke, kojima bi oni zapovijedali, dijelile na turme (turmae) od jedno 30 ljudi, a ove opet regbi na tri dekurije (decuriae), svaka s dekurionom (decurio) na čelu.

Od oružja konjaničkog spominje Cezar masivnu gvozdenu kacigu (cassis, sl. 9) i lagano koplje (tragula), koje je određeno bilo za hitanje, ali se je moglo upotrijebiti i za udaranje izbliza. Niže je težišta njegova pričvršćen bio na kopljači remen za pritezanje (ammentum) dug 10 *cm* (isp. sl. 7), koji bi za gađanja pružemim

Sl. 15. Konjaništvo.

Sl. 16. Naves longae.

Sl. 17. Navis longa cum turri.

kažiprstom pritezali, eda dalje, sigurnije i jače pogode. S pomoću remena za pritezanje mogli su takovo koplje baciti 80 *m* daleko. Sedlo, stremen i potkovu nijesu upotrebljavali u Cezarovo vrijeme, ali regbi da su bili u porabi pokrovci i ostruge.

Kod svakog je pothvata Cezar dodavao svojim pješačkim četama konjaništva. Konjanici su redovno stali na krilima te su

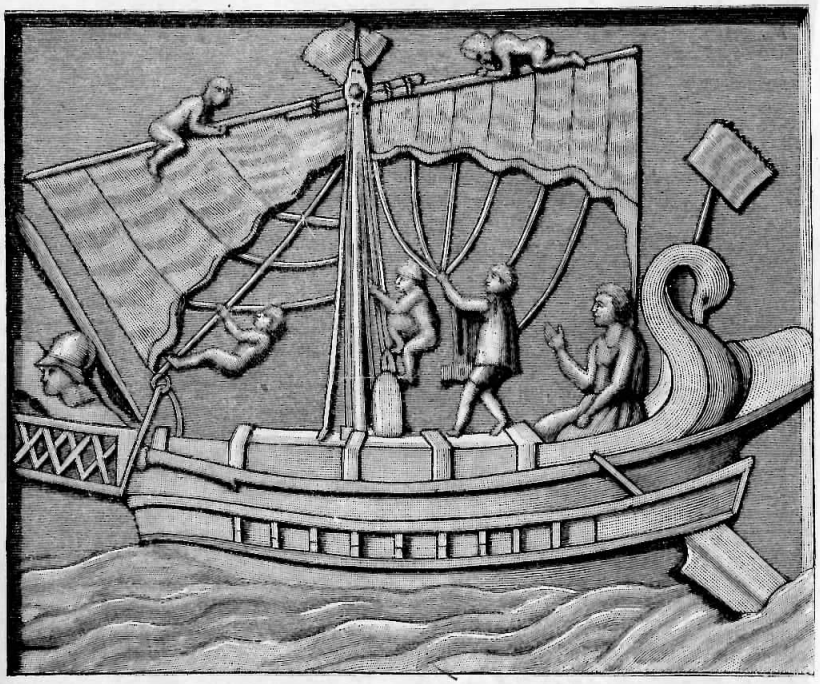

Sl. 18. Brod na jedro.

poslije pobjede išli za neprijateljem u potjeru i svakoga nemilice sjekli. Kadikad bi se konjanici i sami upotrijebili. Tako su jedino konjanički odjeli bili patrole (exploratores), koje su se bavile naročito izviđanjem.

3. Brodovlje. Na vesla su bili brodovi koliko bojni, koji se radi duljine njihove zovu dugi (naves longae, sl. 17), toliko teretni i prijevozni (n. onerariae, vectoriae), pa i lagani brzi brodovi (n.

Sl. 19. Brod na jedro sa krmilom i sidrom.

actuariae). Samo je malo brodova imalo jedra. Brodom se je na krmi (puppis, sl. 16) krmilo s pomoću dvaju velikih vesala poput lopata. Svaki je brod na jedro imao katarku (mālus) i na njoj dobro privezan prekrstač (antemna), o koji bi jedro (velum) razapeli (sl. 18 i 19). Gvozdena bi sidra (ancorae, sl. 19) konopima privezali za brod (funes). Cijela se oprema jednog broda zvaše armamenta. Nijesu li brodovi trebovali, izvukli bi ih na suho (subducere) te bi ih katkad opkopom zaštitili protiv neprijateljskog napadaja (castra navalia); ako li bi bili od potrebe, opet bi ih porinuli u more (deducere).

Bojni su brodovi, koji su bili ponajvećma odozgo daskama pokriveni, imali na provi oštar gvozden kljun (rostrum, sl. 17), kojim su probijali neprijateljske lađe ispod vode. Osim toga su imali drvene tornjiće, hitaće sprave i kvake (copulae), kojima bi zakvačivali neprijateljske brodove, da im kosijerima (falces) raskinu jedra i konope. Bojnom su brodovlju pripadali i čamci (scaphae) i maleni brodovi, kojima su se služili za straženje i izviđanje (navigia speculatoria).

Za mornare bi (gubernator, remiges, nautae) redovno uzimali momke od pomoćnih četa, a za pomorske vojnike momčad od legija. Njima su zapovijedali centurioni i tribuni, a cijelim brodovljem legat kao morovoja.

4. Cohors praetoria (pretorska kohorta). U najbližoj je okolini vojskovođinoj bila u okolu pretorska kohorta. Sastavljena je bila od izabranih četa, poglavito od evokata (evocati), na kojima se osnivala vojnička vrsnoća pretorske kohorte, zatim od časnika i mladih Rimljana senatorskoga ili viteškoga staleža. Ovi su pratili vrhovnog vojvodu s dopustom njegovim na vojnama, eda tako stupe među časnike. Između njih je vojvoda birao tribune i prefekte.

II. Vojska na djelu.

A. Put (marš).

1. Red na putu. Vojska se na putu zove agmen. Dnevni bi put redovno trajao samo oko šest sati (iustum iter), jer se je htjelo mnogo vremena, da se oko razmetne i novi podigne. Na put bi se krenulo sa sunčanim rođajem, a dnevno bi se prevalilo 20—25 *km.*

Kao što bi se jamačno vojska na putovanju i odmarala na pretrge, tako bi nakon više dana putovanja i počivala cijeli dan. Više se nije moglo ni iziskivati od opterećenih vojnika; ipak ima i u tom izuzetaka, naročito za tako zvanih brzih hodova (magna itinera).

Da se vojska na putu osigura protiv nenadna napadaja, naprijed bi išla prednja četa (primum agmen), ispred koje bi još bili preteče (antecursores), a ozad stražnja četa ili zapleće (extremum, novissimum a.). Prednju su četu redovno sastavljali konjanici i lako oružani pješaci, a njihov je glavni posao bio, da zaustave neprijatelja, dok se glavna vojska uvrsta u bojni red. Glavni je dio vojske u takom slučaju na tu ruku bio uređen, da su tri četvrtine naprijed išle, a da ih nije rastavljao ni smetao (legiones expeditae) prtljažni voz, zatim je dolazio cijeli prtljažni voz (impedimenta), a ostatak je vojske završivao tu dugu povorku i bio ujedno kao stražnja četa (zapleće). Ovakov se raspored na putu mogao nazvati paene quadratum agmen, budući da su za agmen quadratum nedostajala samo dva odjela vojske, koji bi zaštićivali s bokova prtljagu.

Kad se na putu nije bilo bojati napadaja, iza svake legije vozila se i njezina prtljaga. Ali ako se je očekivala bitka za puta, vojska bi se prije polaska uvrstala u bojni red (v. s. 249) te bi taj poredak čuvala na putovanju. Naravno je, da je to mogao biti samo kratak put na otvorenu zemljištu. Vojnička bi bremena (sarcinae) tom prilikom povećala još tešku prtljagu (impedimenta), budući da su vojnici uvijek imali biti spravni na boj (expediti). Ako bi se namjeravalo povratiti se iza boja u oko, sva bi se prtljaga pod vojničkom stražom ostavljala u okolu, inače bi se sasvim napose slala dalje.

Na povratku bi se naprijed poslala prtljaga s odjelom vojnika. Glavni bi se dio vojske vraćao iza prtljažnog voza te je tako mogao iznova zapodjeti borbu s neprijateljem, koji bi bio iza leđa.

2. Prijelaz preko rijeke. Kad bi bilo vojsci prijeći preko koje rijeke, najlakši je tome način bio, da je pregazi, gdje je bilo najpliće. Tada bi se smjestio u rijeci izviše gaza niz konjanika, da razbija silu tijeka, a drugi niže gaza, da prihvaća vojnike, koje bi zanijela struja niz vodu. Ne bi li pošlo za rukom pronaći gaz ili most, vojnici bi napravili most od lađa (lađeni most) (sl. 20) usi-

Sl. 20. Oružana vojska na putu koračа preko lađenog mosta.

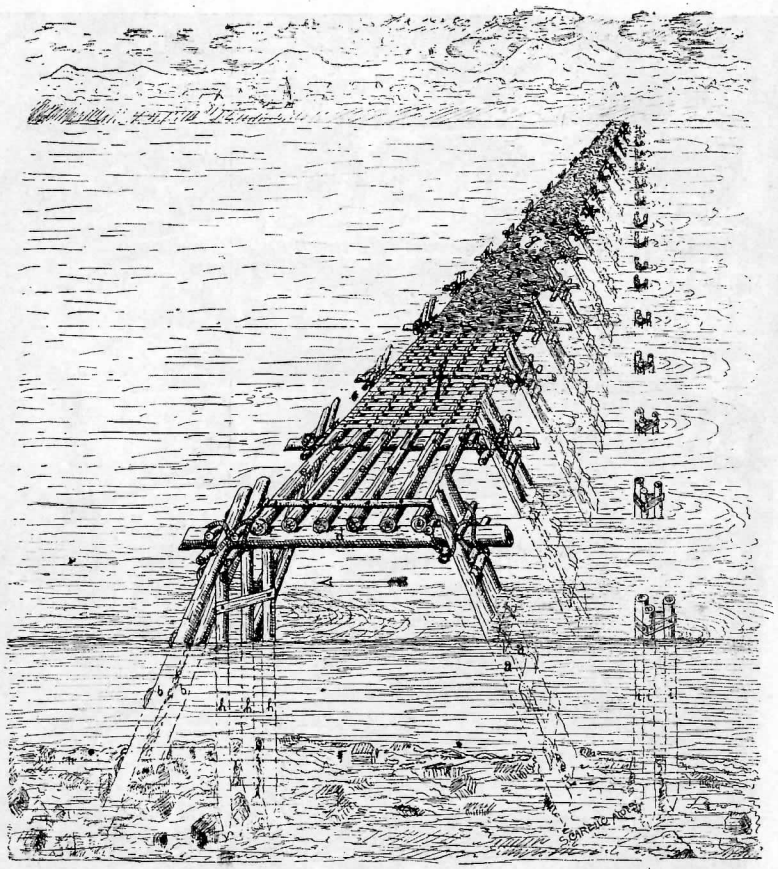

Sl. 21. Most preko Rajne.

a tigna sesquipedalia
b tigna contraria
c fibulae
d trabes bipedales
e derecta materia
f longurii
g crates
h sublicae
i defensores.

drivši povorku lađa od jednog brijega rijeke do drugoga, jednu uz drugu usporedo prema tijeku rijeke. Preko lađa bi poprijeko pružil daske. Drugda bi most sagradili na kocima. Cezar nam točno opisuje (IV, 17) most na Rajni (sl. 21).

B. Oko.

1. Nacrt i utvrđivanje okola (sl. 22, 23, 24). Svaki je Cezarov oko bio, ako je to zemljište dopuštalo, kao pravilan četverokut sa zaobljenim uglovima. Imao je tri znatnija puta: jedan je idući u smjeru duljine (via decumana-praetoria) raspolavljao u širinu oko, a druga su dva okomita na prvom, široki glavni put (via principalis) i tako zvani kvintanski (via quintana), presijecala poprijeko oko. Via decumana-praetoria svršuje se s jedne strane kod pretorskih vrata (porta praetoria), koja su okrenuta prema neprijatelju, a s druge strane kod dekumanskih vrata (porta decumana); via principalis pak kod jednih i drugih glavnih vrata okola (portae principales). Žrtvenik okola (ara) stoji na sredini raskršća, gdje se križa via principalis i via praetoria. Prema žrtveniku je okrenut pretorij (praetorium), mjesto, na kojemu je imao šatore vrhovni vojvoda sa svojom bližnjom pratnjom (v. s. 239). Na desnoj je strani pretorija ili možda tik do desnoga ugla, kuda se je ulazilo u nj, bio

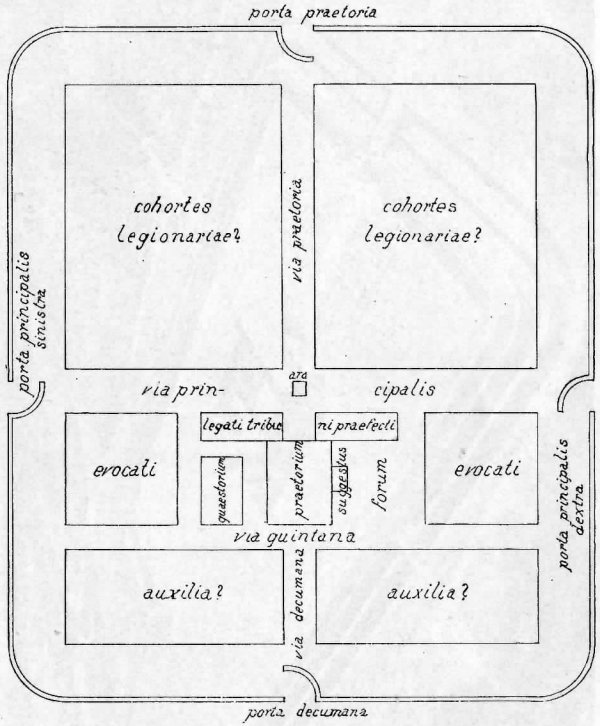

Sl. 22. Nacrt okola.

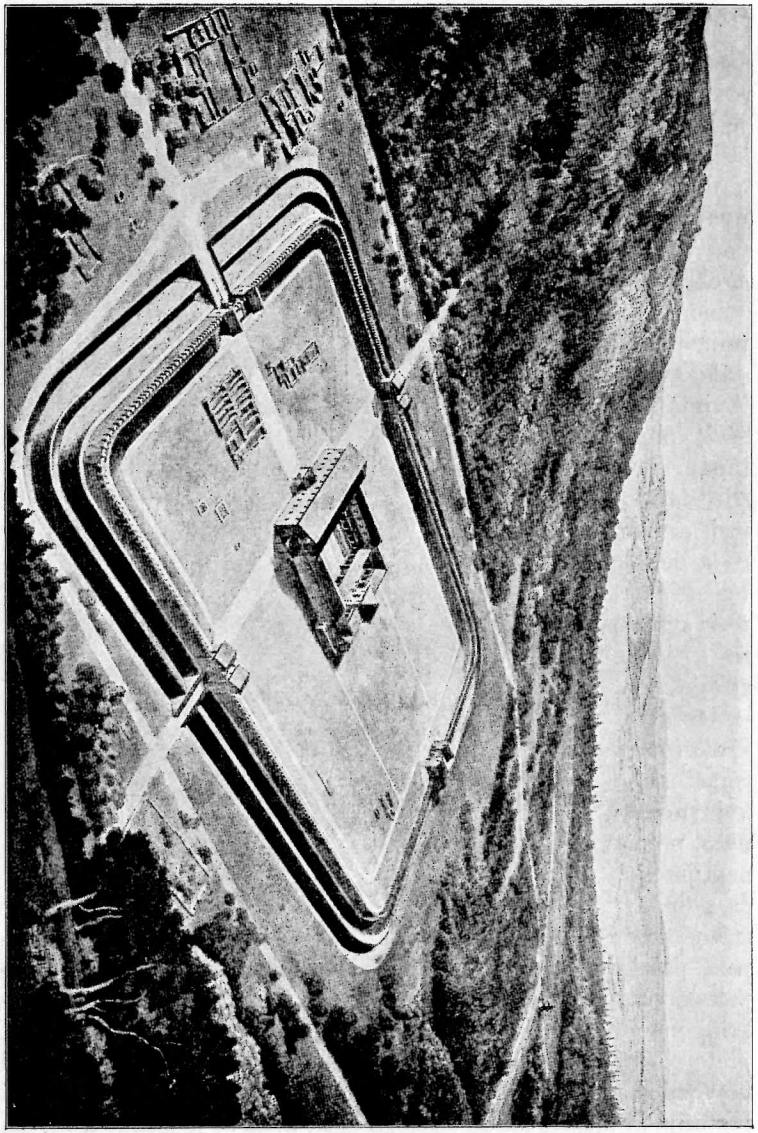

Sl. 23. Saalburg kod Homburga.

suggestus (besjedište), humak nasut od zemlje. S ovoga je vojvoda besjedio okrenut (pro suggestu) licem prema vojnicima sabranim (contio) na zborištu (forum). Po ostalim su raspoloživim prostorijama okola bili podijeljeni šatori za legije, pomoćne čete (auxilia) i konjanike po stalno određenom rasporedu. Jedan se šator računao na 10 momaka, dok je bio svakomu centurionu na raspolaganje po jedan šator, a višim časnicima pače i više ih.

Tabor (oko) je bio okružen jarkom (fossa) i nasutim opkopom (agger, vallum = nasip). Između opkopa i pravoga prostora za taborovanje išao je unaokolo širok put, koji je poglavito služio za vrstanje vojnika. Ovaj je široki prostor ujedno štitio utaborene čete od neprijateljskih strjelica. Jarak je bio poprečno 4 *m* širok, a za polovinu toga dubok. Opkop (nasap) bi se nasuo jednake omjere sa strane okola od zemlje, što bi se iz jarka iskopala. Strme bi se strane opkopa prikrile busenjem, da se ne rone. Na ulazima bi se u tabor zaveo unutra jarak i nasip u obliku kružne trećine. Na taj bi način morao neprijatelj, kad bi prodirao unutra, izvrći svoju desnu nezaštićenu od štita stranu braniteljima, koji su stali na tom nasipu podignutu na obluk (v. također sl. 26).

Premda je sprijeda iskopan jarak oteščavao napadačima penjanje na nasip, ipak su se kadikad preduzimala još i druga osobita sredstva, da se neprijateljima zapriječi penjanje, naročito kad se je imalo ostati u taboru dulje vremena. Da se zaklone braniči na nasipu, podigli bi na izvanjem njegovu rubu pretprsje visoko za čovjeka od opkopnog kolja (valli) vojničkog (vallum) i od jakih, granatih grana isprepletenih (lorīca, izričaj u prenesenom značenju, v. naprijed s. 228). Ono je pretprsje (zove se i pluteus, v. s. 255) imalo na gornjem kraju zupce (pinnae, v. sl. 23, 26 i 33), pa su branitelji mogli između zupčanih razmaka vidjeti napadače i na nje strijele bacati. Osim toga podigli bi na velikim taborskim vratima, uglovima i drugim točkama tornjeve. Oni su bili kadikad još spojeni između sebe prikritim mostovima, a na njihovim bi podovima smjestili braniče i hitaće sprave. U nasip bi zabili račvasta debla (cervi), da zaustave neprijatelja u penjanju. Suviše su mogli zapriječiti pristup k velikim taborskim vratima s pomoću iskopanog jarka i nasutog nasipa ispred njih (sl. 24 i 25). Kod stalnih bi tabora

jarak podvostručili, nasuti opkop zidom opasali, šatore zamijenili kolibama od drveta i opeke (sl. 23).

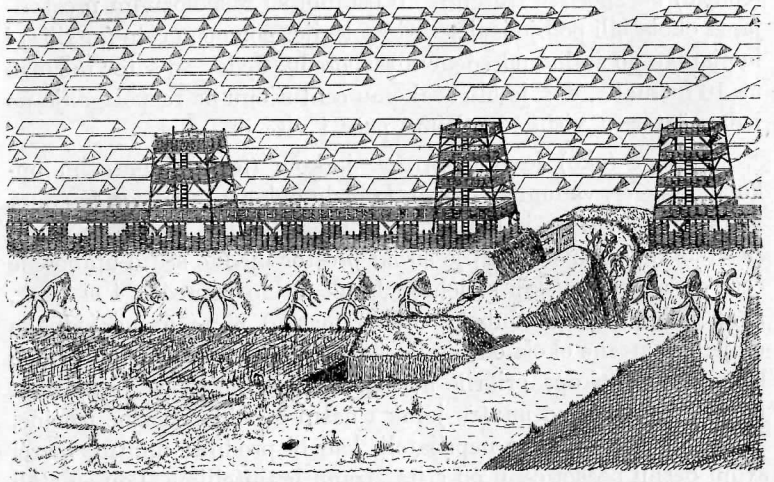

Sl. 24. Oko sa šatorima jako utvrđen.

2. Gradnja okola. Na putovima (marševima) bi vojska gradila s dana na dan oko na mjestu, do kojega bi doprla, pa se je stoga mogao kazati broj prevaljenih dnevnih marševa po broju

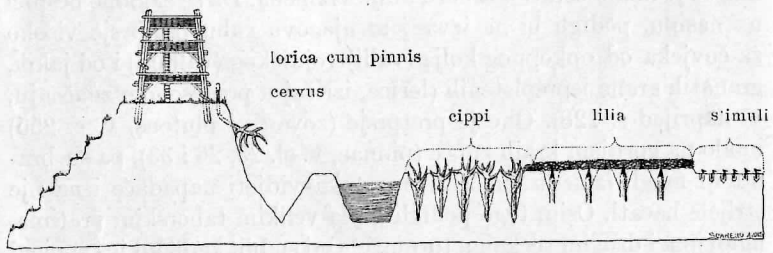

Sl. 25. Utvrđivanje zemljišta pred Alesijom.

sagrađenih okola. Naprijed bi se slala četa izvidnica (exploratores) i centurioni, da izaberu mjesto za oko. Oni su imali paziti, da se oko bude penjao na lakoj uzbrdici, i to na tu ruku, da bude prednji dio, koji je okrenut prema neprijatelju, pri ravnici. Suviše su imali

Sl. 26. Vojnici kod gradnje zida i tabor s prednjim stražarima.

gledati, da bude u blizini vode, piće i drva, ali da ne bude nikakove guste šume, u koju bi se mogao neprijatelj sakriti. Kad bi dakle našli zgodno mjesto, stali bi mjeriti i označivati zastavicama ili kopljima mjesta za časničke šatore i za pojedine vojničke odjele. Kad bi vojnici stigli, morali su, pa da su i umorni bili, utvrditi oko pod nadziranjem centuriona i tribuna. U isto bi doba rasprtili kožne šatore i razapeli ih.

3. Život u okolu. Najznatniji je posao u okolu stražarska služba. Ispred sva četvora taborska vrata stala je po kohorta in statione, koja bi namještala u nekim stalnim razmacima stražane (custodiae, excubitores). Počasne su straže stražile ispred pretorija i šatora časničkih. Osim toga bili su stražari razmješteni po cijelome okolu (isp. sl. 26 na lijevo). Noćnu su stražarsku službu vršile vigiliae, koje bi se preko noći više puta izmjenjivale. Stoga je noć bila razdijeljena u četiri jednaka dijela, koji se također zovu vigiliae. Duljina se je noćnih straža (vigiliae) mijenjala prema godišnjem vremenu.

Ako bi čete dulje vremena boravile u istom okolu, kao n. p. u zimovniku (hiberna), svagdano bi se vježbali vojnici, navlastito u hođenju jednakim korakom (certus gradus), u skakanju, mačevanju, strijeljanju i jahanju. Kadikad bi za neko vrijeme pravili kretnje (manovre) i putovali (marširali) sa cijelom prtljagom. Između drugih posala, koje su morale čete u okolu vršiti, naročito zanatlije (fabri), bilo je popravljenje oštećenog oružja, radnje oko opkopa, čišćenje staza po taboru, gradnja hitaćih sprava, brodova i drumova, građenje utvrda i t. d. (sl. 26).

Izvan okola razapeli bi trgovci (mercatores) svoje šatore. Oni bi pratili vojsku ter joj prodavali svoj trg, a od nje u zamjenu uzimali plijen i zarobljenike.

C. Boj.

1. Bojni red. Kao znak za boj istakla bi se na vojvodinu šatoru crvena zastava (vexillum), a u isto bi vrijeme trube zatrubile. Kohorte bi se tako za boj uvrstale, da su tri manipula svake kohorte stala jedan pokraj drugoga, a obje centurije svakog manipula jedna iza druge. Čelo je manipula imalo najmanje 12 ljudi, a u svakoj je centuriji stalo najviše pet ljudi jedan iza drugoga, stoga

je u cijelom manipulu bilo najviše deset ljudi jedan iza drugoga. Vojnici bi se tako namjestili, da bi imali dovoljno prostora, da rukuju svojim oružjem. Računalo se je, da svaki vojnik zaprema u prvoj vrsti 6 stopa (= preko $1\frac{3}{4}$ *m*) s desna na lijevo, a 6 stopa ostraga iza sebe.

Obični je bojni red legije acies triplex (trostruki bojni red), kod kojega su uvrstane četiri kohorte u prvoj bojnoj vrsti (acies prima), a po tri u drugoj (acies secunda) i u trećoj (acies tertia) (sl. 27). Treća je bojna vrsta (acies tertia) bila kao pričuva (subsidium) i zaštita protiv napadaja s bokova, dok bi prve dvije bile zajedno zaposlene. Kod dvostrukog bojnog reda (acies duplex) stoji u prvoj vrsti (acies prima) pet kohorata, a u drugoj (acies secunda) također pet. Konjaništvo bi se i pomoćne čete (auxilia) različito namještale.

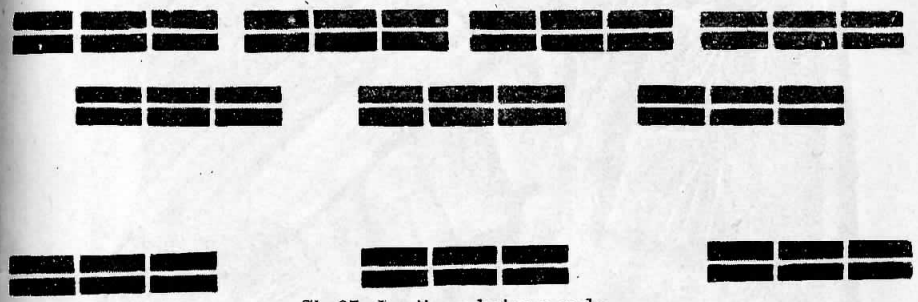

Sl. 27. Legija u bojnom redu.

Ako je bilo vojnicima napredovati pod tučom neprijateljskih strijela, koje bi na njih sipali s višega mjesta, napravili bi od štitova krov u obliku kornjače (testudo). Prva bi vrsta vojnika držala sprijeda svoje štitove usko spojene jedan uz drugi, a druge bi ih vrste iza njih tako držale nad svojim glavama, da se štit svakog pojedinca doticao štita vojnika, koji mu je bio s boka i onoga, što je bio pred njim. Na tu ruku ne bi ni jedna strjelica zgodila vojnike, koji su pod takovim krovom prodirali naprijed (sl. 28). Pojedini bi se odjeli često među se tješnje okupili u raznom obliku uoči pogibli (signis collatis conferti milites), ili da kao klinom (cuneus) lakše probiju neprijateljsku vrstu ili da se bolje zaštite u šupljem kolu (orbis) od pretežnije sile neprijateljske, koja bi ih saletjela sa

više strana. Kasnije su se morali manipuli razmaknuti (manipulos laxare), da se opet poređaju u obični pravilni bojni red.

Sl. 28. Kornjača od štitova (testudo).

2. Napadaj. Rimljani su gledali, da, ako je moguće, navale na neprijatelja sa kakave visine; inače su zemljište držali za nezgodno (locus iniquus). Kad bi se primakle neprijateljske vojske, legije bi se na dani znak zatrčale, a njihovi bi prvi redovi izmetnuli

koplja (pila), netom bi još samo 30 *m* udaljeni bili od neprijatelja. Kad bi vojnici tako hitili svoje jedino oružje za metanje, pograbili bi mačeve. Sad bi došlo do boja izbliza. Ta bi se navala u gomilama pretvorila u same megdane pojedinačke, koji bi se redovno, kao što je naravno, ograničili na prednju vrstu. Druge bi vrste vojnika podupirale prvu bacajući sa svoje strane koplja (pila) i skačući s mačem u ruci onamo, gdje bi praznina nastala.

Sl. 29. Legijski vojnici jurišaju naprijed.

3. Boj oko utvrđena mjesta. Više je puta kušao Cezar bez osobitih priprava da s puta zauzme utvrđena mjesta (exitinere oppugnare). Dok se je strjelicama gledalo otjerati branitelje sa gradskih zidova, morali su vojnici sa svom hitnjom napuniti šikarjem

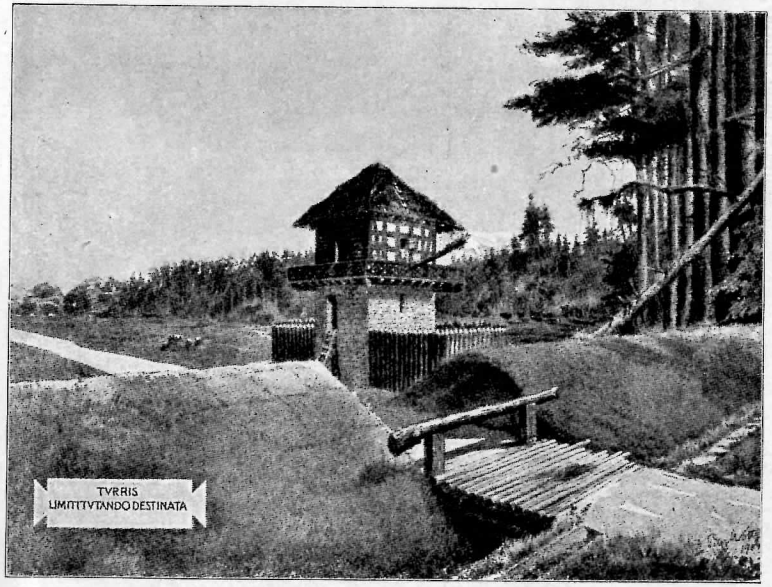

Sl. 30. Branik.

Sl. 31. Castella cum ignibus.

(crates) jarak ispred utvrđena mjesta te prešavši ga popeti se na ljestvama na zidove ili obiti koja gradska vrata. Ali takav nenadan nasrtaj s puta ne bi mu uvijek pošao za rukom.

Cezar bi opkolio (obsidio, obsessio) dobro utvrđene gradove,

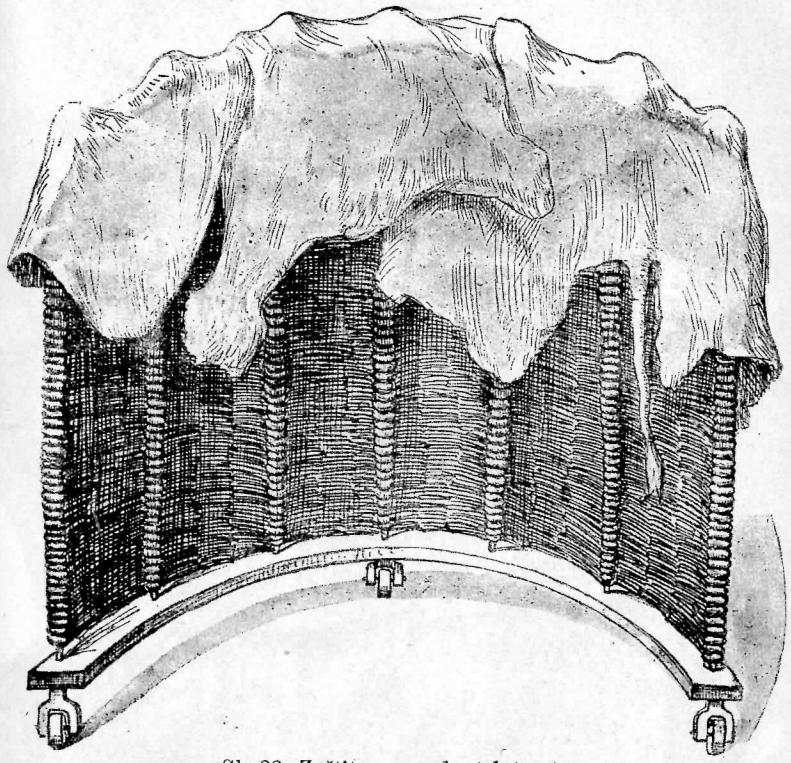

Sl. 32. Zaštitna ograda (pluteus).

među kojih bi se zidove sklonila sila svijeta, ne bi li ih glađu prisilio na predaju (deditio). Za to mu je trebalo prepriječiti dovoženje hrane ka gradu i pridolaženje čilih četa. Da to postigne, opasao bi grad u nekoj daljini jarkom i opkopom (circumvallare), koji bi na uobičajeni način opkopao (v. s. 245) i na više mjesta utvrdio branicima (castella). To su bile četverokutne utvrđene kule (sl. 30 i 31), u kojima bi bila jaka posada. On bi utvrdio zemljište

protiv osobito jaka neprijatelja još i drugim utvrdama (isp. sl. 25).

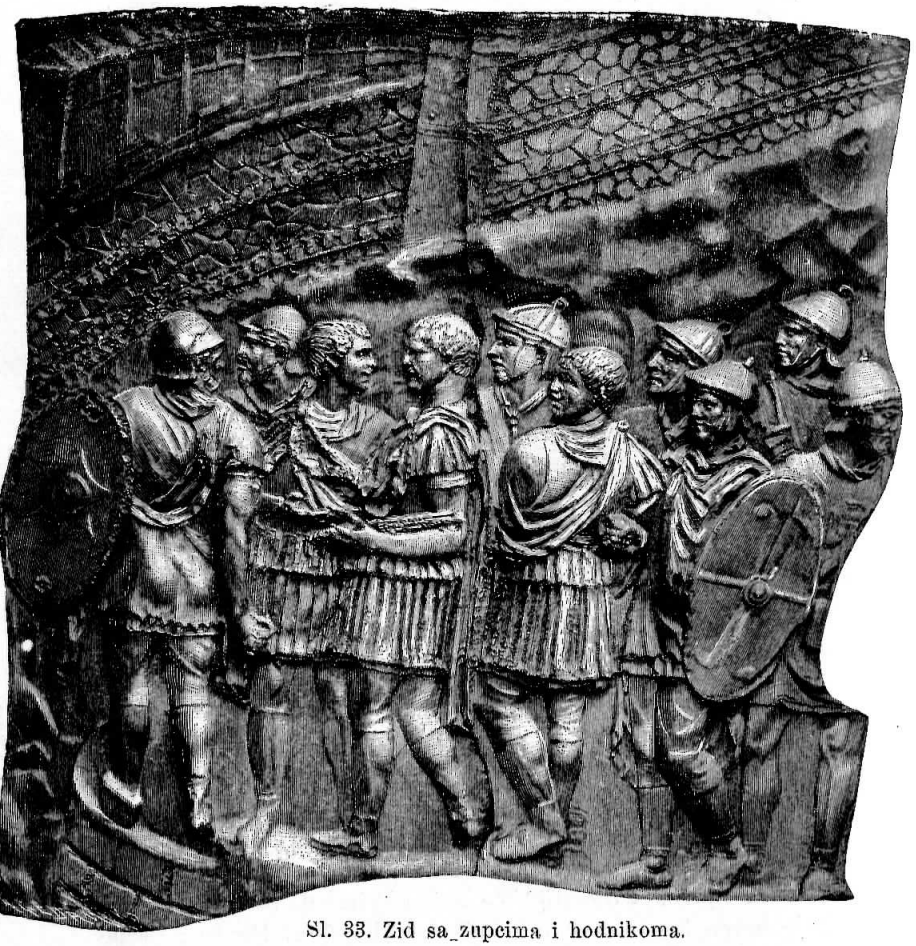

Sl. 33. Zid sa zupcima i hodnikoma.

Ako se je baš radilo o tom, da se uzme koji grad oružanom silom (oppugnatio), podigao bi se prije svega nasip (agger) pravcem prema podnožju gradskoga zida. Nasip bi se nasuo od zemlje,

kamenja i pruća, a grede bi se i debla u nj umetnula, da se ne razaspe. On bi imao u širinu poprečno 20 *m*, a visina mu je zavisila o položaju gradskoga zida, naprema kojega visini bi se upravce nasipao. Po njemu bi micali prema zidu pomične tornjeve sa više podova, u kojima bi smjestili opsadne sprave (v. s. 256s.) i strjelivo, kao što i potrebnu momčad za rukovanje svim tim.

Bilo je različitih sprava, koje su štitile od neprijateljskih strjelica vojnike zabavljene oko podsjedanja, kao na primjer oko nasipanja nasipa, ili zaposlene oko opsadnih sprava. Budući da su bile sve opsadne sprave napravljene od drveta ili pletera, pokrivali

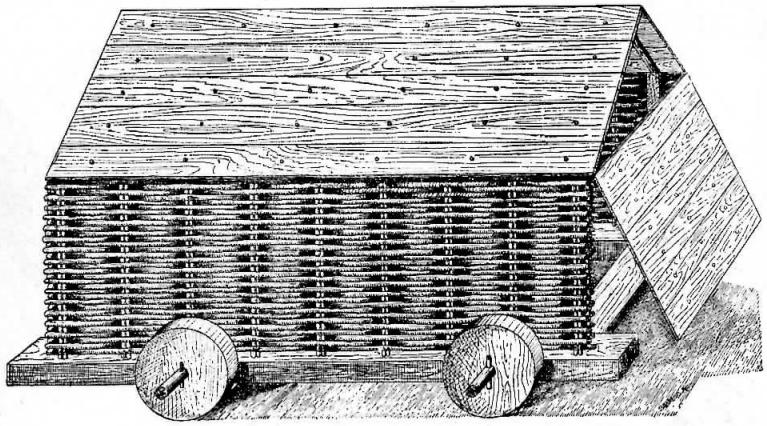

Sl. 34. Daščara (vinea, testudo).

bi ih kožama i mokrim vrećama, da ih obrane od neprijateljskog strjeliva i požara.

Prosta polukružna ograda od drveta ili pletera vrbova zvala se pluteus (sl. 32). Takova se je zaštitna ograda micala na tri točka. Mnogo su sigurnije okrilje pružali zaštitni krovovi (testudines), koji su se kretali na kotačima ili valjcima (sl. 38). Imali su različit oblik i ime. Vineae su bile kao daščare, podignute na 4 ili 6 kolaca, duge 5 *m*, a 2 *m* široke. Odozgo (i na obje strane uzduž) su bile pokrivene daskama i vrbovim pleterom te se pomicahu na točkovima. Namještene bi jedna iza druge u većem broju pravile dug zaštićen hodnik (sl. 33). Na prednjoj se strani mogao načiniti

pokrov od dasaka na obranu (sl. 34). Takove su daščane pokrove kao zaklone mogli i same postaviti na kotače te ih primicati s otvorenom stranom do onoga mjesta gradskoga zida, gdje su htjeli postaviti sprave za prolamanje zida (sl. 35). Duga i tvrdo sagrađena vinea služila je kao koliba za prolamanje, ispod koje bi zaštićeni

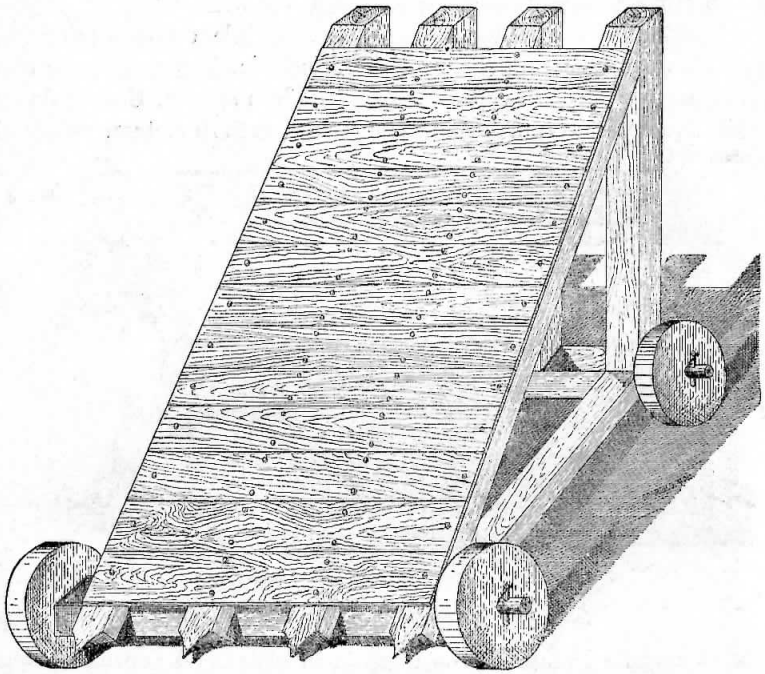

Sl. 35. Zaštitni krov (testudo).

vojnici potkopavali gradski zid ili načinjali tavnike (cuniculi). S pogledom su je na to prozvali vojnici u svojoj dosjetljivosti mišićem (musculus), budući da su se njima sviđali takovi životinjski nazivi (isp. aries, testudo, cuniculi).

Hitaće su sprave (tormenta) Rimljani od Grka poprimili. One su bile po biću svojemu metaljke (lukovi) te su mogle pogoditi na 150 *m*, a i više. Dijelile su se na dva dijela, na laganije hitaće sprave (catapultae, scorpiones, sl. 36) i na tešku hitaću

spravu (ballista), o kojoj nema ni pomena u galskom ratu. Prve su metale gotovo vodorovno strijele (tela, a među njima pilum murale), koje su otprilike bile duge 1 *m*, a baliste su bacale kuglasto kamenje i centu teško i brvna pod kutom od 45° nad horizontom.

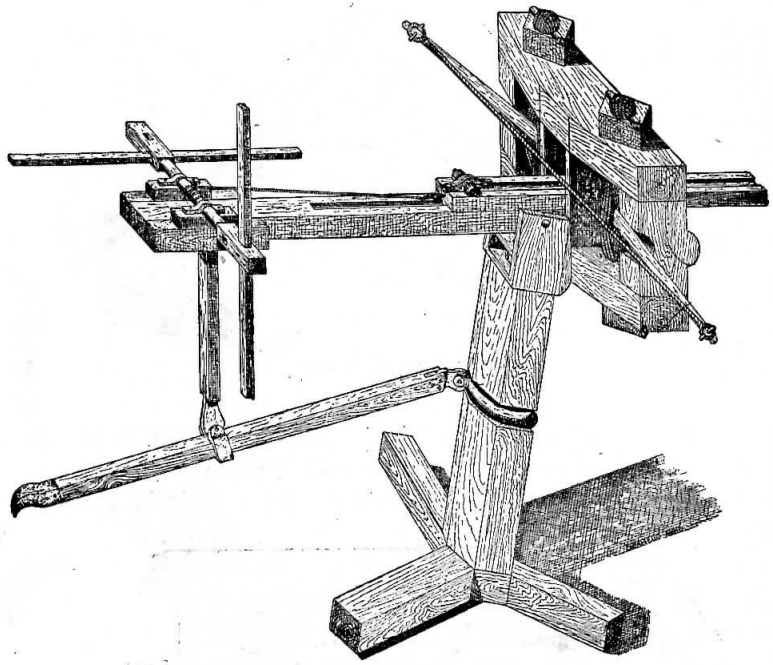

Sl. 36. Katapulta.

Najznatniji je dio katapulte (sl. 36) bio sprava za natezanje sa svoja tri pregratka, koji stoje jedan pored drugoga. Kroz srednji je pregradak išla putanja metnja (hica). U svakom je od pobočnih pregradaka bilo okomito utegnuto po jedno elastično strunjavo uže, u koje je tako utisnut bio po jedan krak luka, da su slobodni krajevi njegovih krakova bili pritisnuti uza spravu za natezanje. Krakove je na krajevima među se spajala jaka tetiva. Na putanji je metnja bila duga, uska daska s izdubenim ležajem za nj. Daska

se je mogla micati tamo amo. Na početku je daske bila namještena kvaka, koja se je kretala oko vodoravne osi. Ova bi kvaka, koja

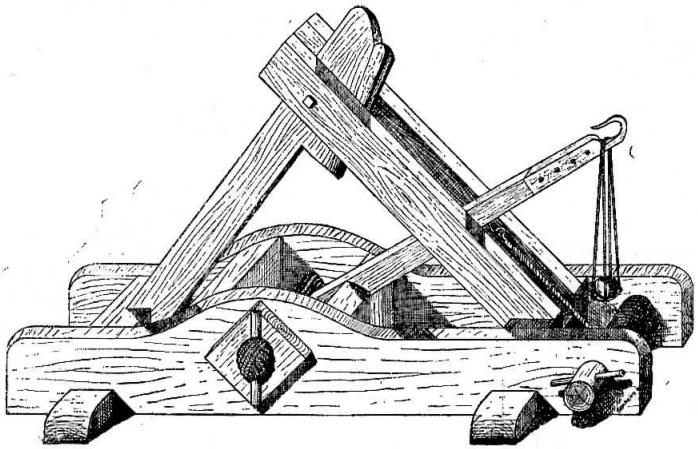

Sl. 37. Funda librilis.

nas sjeća štipavčeva repa pri kraju (odatle scorpio), zakvačila tetivu, kad bi se daska dovoljno naprijed pomakla, i držala je čvrsto sve dotle, dok bi podmetnuta štica izdizala stražnju

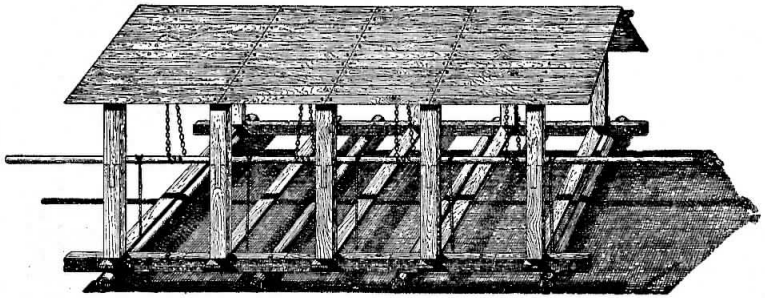

Sl. 38. Zidoder (aries in testudine).

polovinu kvakinu. Ako bi se sada daska, koja je sa spravom za navijanje na početku putanje bila spojena, natrag potezala s

pomoću ove sprave, to bi se i tetiva, koju bi kvaka čvrsto zakvačila, ujedno natrag potezala i do krajnje mjere nategla. Stoga bi se izmetnuo metanj postavljen pred tetivu sa velikom silom, čim bi kvaka otpustila tetivu, poslije nego bi joj se ća odmakla podmetnuta štica.

Drukčija je bila hitaća sprava funda librīlis (sl. 37). Njezin je krak goćovo okomito zapet bio u vodoravno nategnuto strunjavo uže. On (krak) je na vrhu imao kuku, o kojoj je visjela zdjelica sa metnjom, kamenom kuglom, teškom rimsku funtu (libra = 327·5 *g*). Krak bi se dolje pritezao užetom zakvačenim na njemu za verižicu, koje se je navijalo oko vijka. Ako bi se sada zakvačeno uže istrglo iz verižice na kraku, krak bi poletio u svoj mirni obični položaj, gdje bi udario o svoj podupirač, a metanj bi međutim odletio u široku luku.

Zidovi bi se gradski drmali i rušili s pomoću zidodera, jake grede, duge 20—50 *m* (aries), koja je imala na prednjem kraju gvozden nastavak (kadšto u obliku ovnujske glave). Zidoder je visio o vodoravnoj gredi zaštitnog krova zvanog testudo, ili na donjem podu pomičnog tornja. Stotina bi ga ljudi pritezalo konopima natrag, što je moguće dalje. Kad bi ga pustili, poletio bi sa svom silom ka gradskom zidu (sl. 38). Zidnim bi kosijerom (falx muralis) ili kvakom (harpago), dugom motkom sa gvozdenim krajem poput kosijera, kidali gornje kamenje sa zidova. Branitelji bi na gradskom zidu gledali, da zidodere i zidne kosijere k sebi privuku zamkama i da tako osujete oštećivanje zidova.

Sl. 39.
Trajanov stup.

Završnja bilješka.

Trajanov se mramorni stup, s kojega je

ovdje snimljeno više slika (sl. 5, 13, 15, 16, 19, 20, 26, 28, 31 i 33) nalazi na negdašnjem Trajanovu trgu u Rimu (sl. 39). Visok je 100 stopa (oko 30 *m*). Navrh njega je isprva stao kip cara Trajana, a sad se nalazi kip sv. Petra apostola. Carev je grob skrivalo četverouglasto podnožje, na kojemu se kip diže. Stablo nam stupa predstavlja Trajanove dačke ratove u nizu slika, koje se u zavojima vežu između sebe. U unutrašnjosti vode stepenice na zavojicu do vrha, a svijetlo unutra dolazi kroz uske rupe, koje su ponajvećma usječene u slike (v. sl. 5, 16 i 28).

Gdje je što u dodatku.

strana

Namjesnik 221
Kvestor 221
I. Kako je bila uređena i oružana vojska.
A. Legije 222
1. Sastav i dioba legije . 222
2. Legijski časnici . . . 223
3. Bojni znakovi 224
4. Odijelo i oružje legionaša 226
5. Prtljaga i oskrba . . 231
B. Dijelovi vojske izvan legije 232
1. Auxilia 232
2. Konjaništvo 233
3. Brodovlje 237
4. Cohors praetoria . . 239
II. Vojska na djelu
A. Put 239
1. Red na putu 239
2. Prijelaz preko rijeke . 240
B. Oko 243
1. Nacrt i utvrđivanje okola 243
2. Gradnja okola . . . 246
3. Život u okolu . . . 248
C. Boj 248
1. Bojni red 248
2. Napadaj 250
3. Boj oko utvrđena mjesta 251

Azbučno kazalo dodatka.

Acies duplex 249
— triplex 249
agger 245, 254 s.
agmen 239
— extremum 240
— novissimum 240
— paene quadratum 240
— primum 240
— quadratum 240
alarii 233
ammentum 233
ancora 239
antemna 239
aquilifer 225 s., 228
aries 259
armamenta 239
armatura gravis 228
— levis 233
auxilia 232 s., 249
ballista 257
balteus 229
bojni red 248 s.
bolesnici 231
brodovlje 237 s.
calones 231
cassis 233
castella 253 s.
castra 243 s.
— navalia 239
catapultae 256 s.
centuria 222 s.
centuriones 224, 229, 239, 246
cervi 245
cippi 246
circumvallare 253
cohors 222 s., 243
— praetoria 239
coniurare 222

contio 245
copulae 239
cornu 226
corona 224, 226
cuneus 249
cuniculi 256
custodiae 248
časnici 223 s., 226, 228, 239
daščara 255
decurio 233
deducere 239
dilectus 222
evocati 223
excubitores 248
expeditus 231, 240
exploratores 237, 246
fabri 248
falx 239, 259
forum 245
fossa 245
funda 233
— librilis 258
funditores 233
galea 228 s.
gladius 229
glandes 223
golijenke 229
gradus certus 248
gubernator 239
harpago 259
hitaće sprave 256 s.
impedimenta 231, 240
imperator 221
insignia 224
iter iustum 239
itinera magna 240
iumenta 231
jarak 245
kaciga 228 s.
konjaništvo 233 s., 249
koplje 229 s.
laxare manipulos 250
legati 223
legio 222, 239, 249
lilia 246
locus iniquus 250
lorica 228, 245
mač 229
malus 239
manipulus 222 s., 248 s., 250
mercatores 248
most od lađa 240 s.
most preko Rajne 242
muliones 231
mulus Marianus 231
musculus 256
namjesnik 221, 223, 228, 243
napadaj 250 s.
nasip 250
navigium speculatorium 239
navis actuaria 239
— constrata 239
— longa 237, 248
— oneraria 237
— vectoria 237
nauta 239
obsidio, obsessio 253
odijelo 226 s.
ograda 255
oklop 228
oko (tabor) 243 s.
oppugnare ex itinere 251
oppugnatio 254
orao 225
orbis 249
ordo 224
orlonoša 225 s.
oružje 226 s.
oskrba 231
ostruge 237
phalerae 224, 226
pilum 229 s., 251

pilum murale 257
pilus 224
pinnae 245
plata 223, 224
plijen 223, 232, 248
pluteus 255
podsjedanje 253
porta decumana 243
— praetoria 243
— principalis 243
praća 233
praćari 233
praefecti 233, 244
— equitum 233
praetorium 243
pretprsje 245
prijelaz preko rijeke 240 s.
primipilus 224, 226
prtljaga 231, 240
put (marš) 239 s.
quaestor 221
ranjenici 231
remiges 239
rostrum 239
sacramentum 222
sagittarii 233
sagum, sagulum 226 s.
sandale 228
sarcinae 231, 240
scaphae 239
scorpiones 256, 258
scutum 229
sedlo 237
signa 224 s.
signifer 226, 228
služba vojnička 222
speculatores 223
statio 248
stimuli 246
straža 248
stremen 237
strijelci 233
subducere 239
suggestus 245
supplementum 222
supplicatio 221
svirači 226, 248
šator 245
štit 229
tela 228, 257
testudo 255, 259
tormenta 256 s.
torquis 224
tragula 233 s.
Trajanov stup 259
tribuni 223 s., 239, 248
tuba 226
tunica 226
turmae 233
turris 239, 245, 255
vagina 229
vallum 245
vallus 245
velum 239
vexillum 226, 248
via decumana 243
— praetoria 243
— principalis 243
— quintana 243
vigiliae 248
vineae 255
vitis 224
zaklon 256
zarobljenici 231, 248
zidoder 259
znakonoša 226
zupci 245

Freytags Sammlung
griechischer und lateinischer Schulausgaben.

A. Griechische Schriftsteller:

Arrians Anabasis in Auswahl von *Dr. Georg Heidrich.* Zwei Teile. I. Teil: Einleitung und Text. Mit einem Titelbild, 4 Karten und 4 Schlachtplänen. 1911. Preis geb. M. 1.75 = *K* 2.—.
— — II. Teil: Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch. Mit 20 Abbildungen. 1911. Preis geb. M. 1.75 = *K* 2.—.
Demosthenes' Ausgew. Reden. Für den Schulgebr. herausg. von *Dr. K. Wotke.* Mit 1 Karte und 1 Titelb. 5. verbesserte Auflage. 1902. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.70.
Demosthenes' Rede vom Kranze. Mit erklärenden Anmerkungen. Herausg. von *A. Stitz.* Mit 1 Karte und 2 Abbildungen. 1898. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.70.
Euripides' Hippolyt. Für den Schulgebr. herausg. von *O. Allenburg.* 1903. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
— **Hippolytus.** Scholarum in usum edidit *Th. Barthold.* (Metra recensuit *W. Christ.*) 1885. Preis geh. 50 Pf. = 60 *h.*
— **Iphigenia auf Tauris.** Mit erklärenden Anmerkungen. Herausg. von *S. Reiter.* Mit 6 Abbildungen. 1900. Preis geb. M. 1.60 = *K* 2.—.
— **Iphigenia auf Tauris.** Für den Schulgebrauch herausgeg. von *S. Reiter.* Mit 6 Abbildungen. 1902. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.
— **Medea.** Für den Schulgebrauch herausg. von *O. Allenburg.* Mit 4 Abbildungen. 1902. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
Hellas. Griechisches Lesebuch von *Stephan Haupt.* Zwei Teile. I. Teil: Text. Mit 5 Karten. 1910. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.
— — II. Teil: Erklärende Anmerkungen und fortlaufendes Wörterverzeichnis. 1910. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.
Herodoti belli Persici historia (lib. V—IX). Scholarum in usum edidit *A. Holder.* Mit 5 geographischen Karten. 1888. Preis geb. M. 2.10 = *K* 2.40.
— **historiae.** Recensuit *A. Holder.* Volumen I. (lib. I—IV). 1886. Preis geh. M. 2.— = *K.* 2.40.
— **historiarum** lib V. Scholarum in usum edidit *A. Holder.* 1887. Preis geh. 40 Pf. = 50 *h.*
— — lib. VI. Mit 1 Karte. 1890. Preis geb. 70 Pf. = 80 *h.*
— — lib. VII. Mit 2 Karten. 1889. Preis geb. 80 Pf. = *K* 1.—.
— — lib. VIII. Mit 1 Karte. 1889. Preis geb. 80 Pf. = 90 *h.*
— — lib. IX. Mit 1 Karte. 1906. Preis steif brosch. 50 Pf. = 60 *h.*
Auswahl aus Herodot. Von *Fr. Harder.* Mit 1 Bildnisse Herodots und 5 Karten. 2. Abdruck der 1. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.
Herodot. Auswahl für den Schulgebr. Herausg. von *A. Scheindler.* I. Teil: Text. Mit 1 Titelbilde und 5 Karten. 2. Aufl. 1906. Preis geb. M. 1.60 = *K* 2.—.
— — II. Teil: Kommentar, Anhang, Namenverzeichnis. Mit 9 Abbildungen. 2. durchgesehene und vermehrte Auflage. 1908. Preis steif. geh. M. 1.20 = *K* 1.50.
Homeri Hymni, Epigrammata, Batrachomyomachia. Ed. *E. Abel.* 1886. Preis geh. M. 1.80 = *K* 2.20.
— **Ilias.** Scholarum in usum edidit *P. Cauer.* Pars I. Carm. I—XII. Editio maior. 1890. Preis geh. M. 3.— = *K* 3.60.
— — Pars II. Carm. XIII—XXIV. Editio maior. 1891. Preis geh. M. 3.50 = *K* 4.20.
Homers Ilias. Schulausgabe von *P. Cauer.* 2. Aufl. 1902. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.60.
— — Schulausgabe von *P. Cauer.* I. 2. Abdr., 2. Aufl. 1907. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.20.
II. 2. Abdr., 2. Aufl. 1907. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.
— — in verkürzter Ausgabe. Für den Schulgebr. von *A. Th. Christ.* Mit 17 Abbildungen und 2 Karten. 3. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.
Homeri Odyssea. Ed. *P. Cauer.* Pars I. Carm. I—XII. Editio maior. Corollario praefationis criticae aucta. 1894. Preis geh. M. 1.50 = *K* 1.80.
— — Pars II. Carm. XIII—XXIV. 1895. Preis geh. M. 1.— = *K* 1.20.
— — In usum scholarum edidit *J. La Roche.* Pars I. Odysseae I—XII. 1892. Preis geb. M. 1.30 = *K* 1.60.
— — Pars II. Odysseae XIII—XXIV. 1892. Preis geb. M. 1.30 = *K* 1.60.
— **Odysseae epitome.** In usum scholarum edidit *F. Pauly.* Pars I. Odysseae lib. I—XII. 7. Aufl. von *K. Wotke.* 1889. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
— — Pars II. Odysseae lib. XIII—XXIV. 5. Aufl. von *K. Wotke.* 1888. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
Homers Odyssee in verkürzter Ausgabe. Für den Schulgebr. von *A. Th. Christ.* 4. Aufl. Mit 1 Titelbilde, 16 Abbildungen und 1 Karte. 1904. Preis geb. M. 2.20 = *K* 2.50.
— **Odyssee.** Schulausgabe von *P. Cauer.* I. Teil (*α*—*μ*). 4. Aufl. 1905. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.70.
— — II. Teil (*ν*—*ω*). 4. Aufl. 1905. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.70.
— **Odyssee.** Schulausgabe von *P. Cauer.* 4. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.40 = *K* 3.—.
Isokrates' Panegyrikos. Für den Schulgebr. herausg. von *B. Keil.* Mit Titelbild. 1890. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
Kunze, R. Die Germanen in der antiken Literatur. Eine Sammlung der wichtigsten Textstellen. II. Teil. Griechische Literatur. Mit 1 Karte. 1907. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.
Lyriker, Griechische, in Auswahl. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Biese.* I. Teil: Text. 2. vermehrte und verb. Aufl. 2. Abdruck. 1905. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

G. Freytag, G. m. b. H. **in Leipzig.** | **F. Tempsky in Wien.**

894. II. 012. 50.000.

— II. Teil: Einleitung und Erläuterungen. 2. verb. und verm. Aufl. 2. Abdruck. 1906. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

Lysias' ausgewählte Reden. Mit einem Anhang aus Xenophons Hellenika. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Weidner*. 2. Aufl. besorgt von *P. Vogel*. 1905. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

Oracula Sibyllina. Recensuit *A. Rzach*. 1891. Preis geh. M. 12.— = *K* 14.40.

Orphica. Recensuit *E. Abel*. Accedunt Procli hymni, hymni magici, hymnus in Isim, aliaque eiusmodi carmina. 1885. Preis geh. M. 5.— = *K* 6.—.

Platonis Apologia et Crito. Scholarum in usum edidit *J. Král*. Accedunt Phaedonis C. LXIV bis LXVII. 1890. Preis geb. 70 Pf. = 80 *h*.

— **Laches.** Scholarum in usum edidit *J. Král*. Ed. altera. 1902. Preis steif geh. 50 Pf. = 60 *h*.

— **Protagoras.** Scholarum in usum edidit *J. Král*. 1906. Preis geb. 65 Pf. = 80 *h*.

Platons Apologie des Sokrates und Kriton nebst den Schlußkapiteln des Phaidon und der Lobrede des Alkibiades auf Sokrates aus dem Symposion. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Th. Christ*. Mit 1 Titelbilde. 5. vermehrte Aufl. 1908. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

— **Euthyphron.** Für den Schulgebr. herausg. von *A. Th. Christ*. Mit 1 Titelbilde. 5. Aufl. 1906. Preis steif brosch. 60 Pf. = 70 *h*.

— **Gorgias.** Für den Schulgebr. herausg. von *A. Th. Christ*. Mit 1 Titelbilde. 1890. Preis geb. M. 1.25 = *K* 1.50.

— **Laches.** Für den Schulgebr. herausg. von *A. Th. Christ*. 1904. Preis steif brosch. 60 Pf. = 75 *h*.

— **Phaidon.** Für den Schulgebr. herausg. von *A. Th. Christ*. Mit 1 Titelbilde. 2. Aufl. 1910. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **Protagoras.** Für den Schulgebr. herausg. von *A. Th. Christ*. 1910. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

Lesebuch aus Platon und Aristoteles. Für den Schulgebr. herausg. von *Gustav Schneider*. I. Teil: Text. 2. Aufl. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

— II. Teil. Erläuterungen. 1911. Preis b. M 1.80 = *K* 2.—

Plutarchs Perikles. Mit kerklärenden Anmerkungen. Herausg. von *H. Schickinger*. Mit Titelbild und 1 Karte von Griechenland und der Küste von Kleinasien zur Zeit des Perikles. 1898. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

Plutarch. Auswahl von *Hermann Schicki:ger*. Zwei Teile. I. Teil: Einleitung und Text. Mit einer Tafel, 11 Abbildungen und 16 Karten. 1910. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.

— II. Teil: Erklärende Anmerkungen. Mit einem Wörterverzeichnis. 1911. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

Sophoclis Trachiniae. Scholarum in usum edidit *F. Schubert*. 1886. Preis geh. 40 Pf. = 48 *h*.

Sophokles' Aias. Von *F. Schubert-L. Hüter*. 5. Aufl. Mit 11 Abbildungen. 1908. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

— **Antigone.** Von *F. Schubert-L. Hüter*. 7. Aufl. Mit 11 Abbildungen. 1906. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

— **Elektra.** Von *F. Schubert-L. Hüter*. 4. Aufl. Mit 11 Abbildungen. 1905. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

— **Oidipus Tyrannos.** Von *F. Schubert-L. Hüter*. 3. Aufl. Mit 11 Abbildungen. 1907. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

— **Oidipus auf Kolonos.** Für den Schulgebr. herausg. von *F. Schubert*. 2. verbesserte Aufl. Mit 5 Abbildungen. 1897. Preis geb. 90 Pf. = *K* 1.12.

— **Philoktetes.** Von *F. Schubert-L. Hüter*. 3. gänzlich umgearbeitete Aufl. Mit 11 Abbildungen 1908. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

Thukydides. Ausgewählte Abschnitte für den Schulgebr. von *Ch. Harder*. I. Teil: Text. Mit einem Titelbilde und 3 Karten. 2. verb. u. verm. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

— II. Teil: Schülerkommentar. 2. verm. und verb. Aufl. 1907. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

Xenophons Anabasis. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Weidner*. 4. Aufl. von *S. Preuß*. Mit 1 Plane, 17 Abbildungen und 1 Karte. 1905. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

— **Memorabilien.** Für den Schulgebr. herausg. von *A. Weidner*. 2. Aufl. 1894. Preis geb. M. 1.10 = *K* 1.40.

Auswahl aus Xenophon. Enthaltend Abschnitte aus der Anabasis, den Hellenika, der Kyrupädie und den Memorabilien von Prof. *Dr. Karl Prinz*. Zwei Teile. I. Teil: Einleitung und Text Mit 2 Karten und 1 Tafel in Farbendruck sowie 7 Abbildungen. 1908. Preis geb. M. 2.10 = *K* 2.10.

— — II. Teil: Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch. Mit 27 Abbildungen. 1908. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.60.

Auswahl aus Xenophons Anabasis. Für den Schulgebr. bearbeitet von *Dr. C. Bünger*. Mit 1 Karte, 1 Farbendruckbild und 18 Plänen und Abbildungen. 2. veränderte Aufl. 1906. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

Auswahl aus Xenophons Hellenika. Für den Schulgebr. bearbeitet und in geschichtlichen Zusammenhang gebracht von *Dr. C. Bünger*. 2. vermehrte und verbesserte Aufl., 2. Abdruck. Mit 1 Übersichtskarte von Griechenland und der Küste von Kleinasien und 9 Einzelkarten. 1905. Preis geb. M. 1.60 = *K* 2.—.

Auswahl aus Xenophons Memorabilien. Für den Schulgebr. bearbeitet von *Dr. C. Bünger*. Mit 18 Abbildungen. 2. Abdr. der 1. Aufl. 1902. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

Ausgaben für polnische Gymnasien:

Wybór mów Demostenesa. Do użytku szkolnego wydał *K. Wotke*. Do polskich gimnazyów zast. *W. Schmidt*. 2. wydanie. Z mapa Grecyi i rycina tytulowa. 1893. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.40.

Wybór z Dziejów Herodota. Zast. *F. Terlikowski*. 1900. Preis geb. M. 2.20 = *K* 2.20.

Homera Iliada w skróceniu. Wyd. *A. T. Christa*. Do użytku gimnazyów polskich zastósował *K. Fischer*. Z 9 rycinami i 2 ma mapami. 1908. Preis geb. M. 3.60 = *K* 3.60.

— **Odysseja w skróceniu.** Zast. *M. Jezienicki*. Z 1 rycina tytułowa, 13 drzeworytami i 1 mapa. 1908. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.—.

Platona Apolo ia Kriton i cztery ostatnie rozdziały z Fedona. Wyd. *J. Lewicki*. 1903. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.—.

— **Laches.** Ed. *J. Král*. 1902. Preis steif brosch. 50 Pf. = 60 *h*.

— **Protagoras.** Ed. *J. Král*. 1886. Preis geb. 65 Pf. = 80 *h*.

Plutarch. Biografia M. *Porcyusza Katona Starszego*. Do użytku szkolnego wydał. Oraz wstępem i słownikien zaopatrzył. *Dr. Wojciech Krajewski* 1911. Preis geb. K 1.50.

Sofoklesa Ajax. Zast. *F. Majchrowicz*. Z 6 ma illustracyami. 1891. Preis geb. M. 1.12 = *K* 1.12.

— **Antigona.** Zast. *F. Majchrowicz*. Z 7 ma illustracyami. 1889. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.—.

— **Elektra.** Zast. *F. Majchrowicz*. Z 6 ma illustracyami. 1905. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.20.

— **Król Edyp.** Zast. *F. Majchrowicz*. Z 7 ma illustracyami. 1890. Preis geb. M. 1.12 = *K* 1.12.

Ausgaben für italienische Gymnasien:

Demostene. Orazioni scelte. Da *G. Defant*. Con una carta ed un ritratto di Demostene. 1889. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.40.

Iliade di Omero. Da *G. Defant*. 1890. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.—.

Odissea di Omero. Da *L. Leveghi*. 1907. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.—.

Platone. L'Apologia di Socrate, il Critone. Da *C. Cristofolini*. Con l'effigie di Socrate. 1889. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.

— **l'Eutifrone.** Da *C. Cristofolini*. 1891. Preis geb. 80 Pf. = 80 *h*.

Sofocle. Aiace. Da *R. Adami*. Con 6 incisioni. 1891. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.—.

— **Antigone.** Da *R. Adami*. Con 7 incisioni. 1906. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.50.

— **Edipo re.** Da *R. Adami*. Con 7 incisioni. 1890. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.—.

Ausgaben für serbokroatische Gymnasien:

Homerova Ilijada u skraćenu izdanju. Za školsku porabu priredio *A. T. Christ*. Po trećem njemačkom izdanju na hrvatski preveo *Š. Urlić*. Sa 17 slika i 2 karte. 1909. Preis geb. M. 3.50 = *K* 3.50.

Homerova Odiseja u skraćenu izdanju. Za školsku porabu izdao *A. T. Christ*. Po četvrtom njemačkom izdanju preveo na hrvatski *Š. Urlić*. S 1 načeonom slikom, sa 16 slika u dodatku i 1 kartom. 1910. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.—.

B. Lateinische Schriftsteller:

Caecilii de mortibus persecutorum i. vulgo Lactantio tributus. Ed. *S. Brandt*. 1897. Preis geh. 60 Pf. = 72 *h*.

Caesaris de bello civili comm. Ed. *G. Th. Paul*. Editio minor. 2. Abdr. Mit 2 Schlachtenplänen. 1905. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **commentarii de bello civili.** Von Prof. *Dr. W. Th. Paul*. Für den Schulgebr. bearb. von *Dr. G. Ellger*. 2. Aufl. 2. Abdruck. Mit 6 Abbildungen und 10 Kartenskizzen. 1906. Preis geb. M. 1.60 = *K* 2.—.

— **de bello civili commentarius tertius.** Mit erklärenden Anmerkungen. Von *W. Eymer*. Mit 5 Abbildungen und 4 Karten. 1897. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **comm. de bello Gallico.** Von *Ignaz Prammer*. Mit einem Anhang: Das röm. Kriegswesen in Cäsars gall. Kämpfen von *Ernst Kalinka*. Mit 47 Textabbildungen und 18 farbigen Karten und Tafeln. 10., neu bearbeitete Aufl. von *Alfred Kappelmacher*. 1908. Preis geb. M. 2.50 = *K* 2.80.

— **comm. de bello Gallico.** Für den Schulgebr. herausg. von *W. Fries*. Mit 20 Abbildungen und 1 Karte. 3. Abdruck. 1908. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.—.

Ciceronis Cato Maior de senectute. Für den Schulgebr. herausg. von *Th. Schiche*. 2. verbesserte Aufl. 3. Abdruck. 1904. Preis steif brosch. 70 Pf. = 85 *h*.

— **Laelius de amicitia.** Für den Schulgebr. herausg. von *Th. Schiche*. 2. verbesserte Aufl. 3. Abdr. 1905. Preis steif brosch. 70 Pf. = 85 *h*.

— **de officiis libri tres.** Für den Schulgebr. herausg. von *Th. Schiche*. 2. verbesserte Aufl. 1896. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.60.

— **Tusculanarum disputationum libri quinque.** Für den Schulgebr. herausg. von *Th. Schiche*. 2. Aufl. 1907. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.—.

— **orationes selectae.** Ed. *H. Nohl*. Vol. VI.: **Philippicarum libri** I. II. III. Editio maior. 1891. Preis geh. 80 Pf. = 69 *h*.

— **Orator ad Brutum.** Rec. *Th. Stangl*. 1885. Preis steif brosch. 80 Pf. = *K* 1.—.

— **Brutus de claris oratoribus.** Rec. *Th. Stangl*. 1886. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **de oratore libri tres.** Rec. *Th. Stangl*. 1893. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.90.

— **Tusculanarum disputationum lib. I. II. V.** Mit erklärenden Anmerkungen. Herausg. von *E. Gschwind*. Mit 10 Abbildungen. 1897. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.20.

Aus Ciceros philosophischen Schriften. Auswahl für Schulen von *Th. Schiche*. 1903. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.—.

Auswahl aus Ciceros rhetorischen Schriften. Für den Schulgebr. herausg. von *R. Thiele*. 1904. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.20.

Ciceros ausgewählte Briefe. Für den Schulgebr. herausg. von *H. Luthmer*. 2., verbesserte Aufl., bearbeitet von *Karl Busche*. Mit 6 Abbildungen und 1 Karte von Altitalien. 1912. Preis: M. 1.50 = *K* 1.80.

Ciceros Rede für den Dichter Archias. Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 3. Aufl. 1904. Preis steif brosch. 40 Pf. = 50 *h*.

— **Reden gegen L. Catilina und seine Genossen.** Von *H. Nohl*. 3. Abdruck der 3. vermehrten Aufl. Mit 1 Titelbild. 1906. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **Reden für Q. Ligarius und für den König Deiotarus.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 2. Abdruck der 2. Aufl. 1902. Preis kart. 60 Pf. = 70 *h*.

— **Rede für T. Annius Milo.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 2. verbesserte Aufl. Mit 1 Plan des Forum Romanum. 1894. Preis geb. 60 Pf. = 80 *h*.

— **Rede für L. Murena.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 2. verbesserte Aufl. 1899. Preis geb 70 Pf. = 90 *h*.

— **Philippische Reden:** I., II., III., VII. Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. Mit 1 Abbild. 1895. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **Rede für Cn. Plancius.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 1902. Preis steif broschiert 60 Pf. = 75 *h*.

— **Rede über den Oberbefehl des Cn. Pompeius.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 3. Aufl. 1905. Preis steif brosch. 60 Pf. = 70 *h*.

— **Rede für S. Roscius aus Ameria.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 2. verbesserte Aufl. 1897. Preis geb. 80 Pf. = *K* 1.—.

— **Rede für P. Sestius.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 1898. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— **Rede für P. Sulla.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Nohl*. 2. verbesserte Aufl. 1899. Preis geb. 70 Pf. = 90 *h*.

— **Rede gegen Q. Cäcilius und das vierte Buch der Anklageschrift gegen C. Verres.** Für den Schulgebrauch von *H. Nohl*. 3. verbesserte Aufl. Mit 36 Abbildungen. 1907. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

— **Anklageschrift gegen C. Verres. Fünftes Buch.** Für den Schulgebr. von *H. Nohl*. 2. verbesserte Aufl. 1896. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

Stangl, Th. Der sog. Gronovscholiast zu elf Ciceronischen Reden. Überlieferung, Text und Sprache auf Grund einer Neuvergleichung der Leydener Handschrift dargestellt. 1884. Preis geh. M. 2.40 = *K* 2.80.

Cornelii Nepotis vitae. Ed. *G. Andresen*. Für den Schulgebrauch bearb. von Dr. Rudolf Franz. Mit 25 Abbildungen und 6 Karten. 2. Aufl. 1908. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Für den Schulgebr. bearb. von *A. Weidner*. Mit Einleitung, Namenverzeichnis und Anhang versehen von *Joh. Schmidt*. Mit 28 Abbildungen und 3 Karten. 5. Aufl. 1903. Preis gebunden M. 1.50 = *K* 1.80.

Cornelius Nepos und Q. Curtius Rufus. Lat. Lesebuch von *J. Schmidt*. I. Teil: Text. Mit 2 Karten. 5. Aufl. 1907. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.40.

— — II. Teil: Wortkunde. Erklärende Anmerkungen und Wörterverzeichnis. Bearbeitet von *Johann Schmidt*. 4. Aufl., 1905. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.20.

Q. Curti Rufi historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt. Für den Schulgebr. herausg. von *Th. Stangl*. Mit 1 Titelbild, 1 Karte, 1 Mosaikbild und 4 Plänen. 1902. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.60.

Curtius Rufus. Geschichte Alexanders des Großen. Für den Schulgebr. bearb. von *Dr. H. W. Reich*. Mit 1 Titelbild, 17 Textfiguren, einer Karte „Imperium Alexandri Magni" und der „Alexanderschlacht" in Farbendruck. 3. Abdruck der 1. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

Elegiker, Römische (Catull, Tibull, Properz, Ovid) in Auswahl. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Biese*. 2. Aufl. (2. Abdr.) 1907. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

Erasmus v. Rotterdam, 20 Colloquia familiaria. Für den Schulgebr. bearb. von *W. Kersten*. 1903. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

Eutropi breviarium ab urbe condita. Ed. *C. Wagener*. 1884. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.40.

Festi breviarium. Ed. *C. Wagener*. 1886. Preis geh. 50 Pf. = 60 *h*.

Harder. Lateinisches Lesebuch für Realanstalten. I. Teil: Text. Mit sieben Abbildungen und Plänen im Text und zwei Karten. 1911. Preis geb. *M* 2.—.

— II. Teil: Anmerkungen. 1911. Preis geb. *M* 1.20.

Q. Horatius Flaccus. Für den Schulgebr. herausg. v. *O. Keller* und *J. Häußner*. 3. erweiterte Aufl. Mit 2 Abbild. u. 3 Karten. 1907. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

Horati Flacci carmina selecta. Scholarum in usum edidit *M. Petschenig*. Editio altera correctior. 1888. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.70.

Horatius Flaccus, Auswahl von *M. Petschenig*. Mit 2 Karten. 4. Aufl. 1907. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.—.

— — für den Schulgebr. herausg. von *A. Weidner*. 2. Aufl. Mit der Vita Suetonii und dem Monumentum Ancyranum bearbeitet von *Dr. Rudolf Franz*. Mit 12 Abbildungen. 1907. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

Horaz, Satiren und Episteln. Mit Anmerkungen von *L. Mueller*. I. Teil: Satiren. 1891. Preis geh. M. 8.— = *K* 9.60.

— — II. Teil: Episteln. 1893. Preis geh. M. 8.— = *K* 9.60.

Kunze, R. Die Germanen in der antiken Literatur. Eine Sammlung der wichtigsten Textstellen. I. Teil: Römische Literatur. Mit 1 Karte. 1906. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

Livi ab urbe condita libri. Ed. *A. Zingerle*. Pars I. Liber I—V. Editio minor. 1888. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Pars II. Liber VI—X. Editio maior. 1890. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Editio minor. 1890. Preis geh. M. 1.— = *K* 1.20.

— — Pars III. Liber XXI—XXV. Editio minor. Additae sunt duae tabulae geographicae. 1901. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

— — Pars IV. Liber XXVI—XXX. 1883. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Pars V. Liber XXXI—XXXV. Editio maior. 1890. Preis geh. K 1.20 = *K* 1.50.

Livi ab urbe condita libri. Editio minor. 1890. Preis geh. M. 1.— = *K* 1.20.

— — Ed. *A. Zingerle*. Pars VI. Fasc. I: Liber XXXVI—XXXVIII. Editio maior. 1893. Preis: geh. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Pars VI. Fasc. I: Liber XXXVI—XXXVIII. Editio minor. 1893. Preis geh. M. 1.— = *K* 1.20.

— — Pars VI. Fasc. II: Liber XXXIX, XL. Editio maior. Adiectum est senatus consultum de Bacchanalibus. 1894. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Editio minor. 1894. Preis geh. M. 1.— = *K* 1.20.

— — Pars VII. Fasc. I: Lib. XLI. Editio maior. 1899. Preis geh. 50 Pf. = 60 *h*.

— — Pars VII. Fasc. II: Lib. XLII. Editio maior. 1901. Preis geh. M. 1.80 = *K* 2.20.

— — Pars VII. Fasc. III. Lib. XLIII. Editio maior. 1902. Preis geh. 50 Pf. = 60 *h*.

— — Pars VII. Fasc. IV. Lib. XLIV. Editio maior. 1904. Preis geh. M. 1.50 = *K* 1.80.

— — Pars VII. Fasc. V. Liber XLV. Editio maior. 1908. Preis geh. M. 1.80 = *K* 2.—.

— — I. II. XXI. XXII. Adiunctae sunt partes selectae ex libris III, IV, V, VI, VIII, XXVI XXXIX. Unter Mitwirkung von *A. Scheindler* für den Schulgebr. herausg. von *A. Zingerle*. 7. Aufl. 1906. Mit 3 Karten, 2 Schlachtenplänen und 1 Abb. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.20,

— — XXI—XXIV, XXX. Edidit *A. Zingerle*. Für den Schulgebr. bearbeitet von Dr. *P. Albrecht*. Mit 2 Karten und 4 Plänen. 2. Aufl. 1904. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.20.

— Auswahl für den Schulgebr. von *K. Schirmer*. 1. Band: Buch 1 u. 2 und ausgewählte Abschnitte aus B. 3—10 nebst den Periochae von B. 11—15. Mit 1 Karte. 1902. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.20.

— 2. Band: Die Periochae von B. 16—20, B. 21 u. 22 und ausgewählte Abschnitte aus B. 23—30, 38, 39. Mit 2 Karten und 3 Plänen. 1902. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

— ab urbe condita liber XXVI. Mit erklärenden Anmerkungen. Herausg. von *A. Stitz*. Mit 2 Abbildungen und 5 Kartenskizzen. 1895. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

— Liber XLV. Mit Erläuterungen von *F. W. Pflüger*. Mit 4 Kartenskizzen. 1900. Preis geb. M. 1.30 = *K* 1.70.

Nemesii Emeseni libri *περὶ φύσεως ἀνθρώπου* versio latina. E libr. ms. nunc primum edidit et apparatu critico instruxit *C. Holzinger*. 1887. Preis geh. M. 6.— = *K* 7.20.

Ovidi Nasonis carmina. Ediderunt *H. St. Sedlmayer, A. Zingerle, O. Güthling*. Vol. III.: **Fasti. Tristium libri. Ibis. Epistulae ex Ponto. Halieutica. Fragmenta.** Scholarum in usum edidit *O. Güthling*. 1885. Preis geh. M. 2.— = *K* 2.40.

Ovidi Fasti. Scholarum in usum edidit *O. Güthling*. 1884. Preis geh. 75 Pf. = 90 *h*.

— **Heroides.** Edidit *H. St. Sedlmayer*. 1886. Preis geh. 80 Pf. = *K* 1.—.

— Carmina in exilio composita: **Tristium libri. Ibis. Epistulae ex Ponto. Halieutica.** Recensuit *O. Güthling*. Accedunt carminum deperditorum fragmenta. 1884. Preis geh. M. 1.40 = *K* 1.70.

Ovids ausgewählte Gedichte. Für den Schulgebr. herausg. von *H. St. Sedlmayer*. 7. Aufl. Mit 13 Abbildungen. 1907. Preis geb. M. 1.80 = *K* 1.90.

— **Metamorphosen,** herausg. von *A. Zingerle*. Schulausg. bearb. von *K. A. Schwertassek*. 2. Aufl. 1911. Preis geb. M. 1.90 = *K* 2.30.

— **Metamorphosen in Auswahl.** Nach dem Text von *A. Zingerle* zum Schulgebr. herausg. von *K. A. Schwertassek*. 1896. Preis geb. M. 1.15 = *K* 1.40.

Phaedri fabulae Aesopiae. In usum scholarum selectas recognovit *J. M. Stowasser*. 1893. Preis geb. 80 Pf. = 86 *h*.

Plinius. Briefe des jüngeren Plinius in Auswahl. Für den Schulgebr. herausg. und erklärt von *Dr. M. Schuster*. I. Teil: Einleitung und Text. Mit 5 Abbildungen und 3 Karten. 1910. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

— II. Teil: Kommentar. Mit 2 Abbildungen im Text. 1910. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.

Prinz. Lateinisches Lesebuch für Gymnasien und andere Lehranstalten mit Lateinunterricht. Zwei Teile. I. Teil: Bruchstücke aus leichten Prosaikern. Mit 4 Karten und 6 Plänen. 1910. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

— — II. Teil: Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch 1911. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

Quintiliani institutionis oratoriae libri duodecim. Edidit *F. Meister*. Vol. I. Lib. I—VI. 1886. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.50.

— — Vol. II. Liber VII—XII. 1887. Preis geh. M. 1.50 = *K* 1.80.

— Liber X. Edidit *F. Meister*. 1887. Preis steif brosch. 50 Pf. = 60 *h*.

Sallustius bellum Catilinae. Zum Schulgebr. herausg. von *Scheindler*. Dritte Aufl. 1910. Preis geb. 70 Pf. = 85 *h*.

— **bellum Catilinae, bellum Iugurthinum u. Reden u. Briefe aus den Historien.** Zum Schulgebr. herausg. von *A. Scheindler*. 3. Aufl. Mit 2 Karten. 1907. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

Senecae oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores. Edidit *H. J. Müller*. 1888. Preis geh. M. 14.— = *K* 16.80.

Taciti opera quae supersunt. Recensuit *J. Müller*. Vol. I.: **Libros ab excessu divi Augusti continens.** Editio altera emendata. Editio maior. 1902. Preis geh. M. 3.— = *K* 3.60.

— — Editio minor. Editio altera emendata. Mit 3 geogr. Karten. 1903. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.

— Vol. II: **Historias et opera minora continens.** Editio maior. Editio altera emendata. 1906. Preis geh. M. 3.50 = *K* 4.20.

— — Editio minor. Editio altera emendata. 1906. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

Tacitus, Annalen, herausg. von *J. Müller*. Für den Schulgebr. bearb. von *A. Th. Christ*. I. Bd.: (Ab exc. D. Aug. I—VI) Tiberius. 2. berichtigte Aufl. Mit 5 Karten und 13 Abbildungen. 1908. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.

— II. Bd.: (Ab exc. D. Aug. XI—XVI) Claudius und Nero. Mit 6 Karten und 17 Abbildungen. 1896. Preis geb. M. 1.60 = *K* 2.—.

—**Lebensbeschreibung des Iul. Agricola.** Für den Schulgebr. herausg. von *H. Smolka*. Mit 1 Abbildung und 1 Karte. 1902. Preis steif brosch. 60 Pf. = 75 *h*.

Tacitus, Germania. Herausg. von *J. Müller*. Für den Schulgebr. bearb. von *A. Th. Christ*. 2. berichtigte Aufl. 1906. Mit 1 Karte. Preis kart. 70 Pf. = 85 *h*.
— **Die Historien.** Herausg. von *Joh. Müller*. Für den Schulgebr. bearbeitet von *A. Th. Christ*. Mit 3 Karten und 15 Abbildungen. 1903. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.
Taciti de origine situ moribus ac populis Germanorum liber. Recensuit *J. Müller*. Editio maior. Editio altera emendata. 1900. Preis geh. 60 Pf. = 70 *h*.
— — Editio minor. Editio altera emendata. 1900. Preis geh. 40 Pf. = 50 *h*.
Tacitus, Histor. Schriften in Auswahl. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Weidner*. I. Teil: Text. Mit 5 Karten und 25 Abbildungen. 2. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.—.
— — II. Teil: Schülerkommentar. Herausg. von *A. Weidner*. 1897. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.—.
Tacitus, Annalen und Historien in Auswahl. Für den Schulgebr. herausg. von *A. Weidner*. 3. Aufl. Mit 1 Anhang: 3 Briefe des jüngeren Plinius und des Trajan und Monumentum Ancyranum bearbeitet von *R. Lange*. Mit 4 Karten und 24 Abbildungen. 1905. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.20.
— **Der Rednerdialog.** Für den Schulgebrauch herausgegeben von *Dr. H. Rohl*. I. Text. 1911. Preis geb. 75 Pf. = 90 *h*.
Vergili Maronis opera. Scholarum in usum edidit *W. Klouček*. Pars I.: **Bucolica et Georgica.** Editio maior. 1888. Preis geh. M. 1.20 = *K* 1.40.
— — Editio minor. 1888. Preis geh. 70 Pf. = 80 *h*.
— **carmina selecta.** Scholarum in usum ed. *E. Eichler*. Mit 2 Karten. 1903. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.70.
Vergils Aeneis. Für den Schulgebr. herausg. von *W. Klouček*. 3. Aufl. 1905. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.
— **Aeneis nebst ausgew. Stücken d. Bucolica u. Georgica.** Für den Schulgebr. herausg. von *W Klouček*. 7. Aufl. 1908. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—.
— **Aeneis in Auswahl.** Von *J. Sander*. Mit 1 Karte. 1896. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.

Ausgaben für polnische Gymnasien:

Caesaris commentarii de bello Gallico. Wydal *St. Bednarski*. Z mapą Gallii i ryciną tytułową. 1889. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.—.
Cycerona cztery mowy przeciwko L. Katylinie. Zast. *St. Bednarski*. Z ryciną titułowa. 1894. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.—.
— **Mowa za poeta Archiaszem.** Zast. *St. Bednarski*. 1905. Preis kart. 50 Pf. = 50 *h*.
— **Mowa za P. Anniuszem Milonem.** Zast. *St. Bednarski*. S náčrtkem Fora římského. 1903. Preis geb. 80 Pf. = 80 *h*.
— **Mowa o naczelnem dowództwie Gnejusza Pompejusza.** Zast. *St. Bednarski*. 1896. Preis geb. 70 Pf. = 70 *h*.
— **Mowy w obronie Kwintusa Ligaryusza i Króla Dejotara.** Zast. *St. Bednarski*. 1896. Preis geb. 70 Pf. = 70 *h*.
— **Mowa przeciw Kw. Cecyliuszowi i czwarta ksiega skargi przeciw G. Werresowi.** Opr. *J. Jedrzejowski*. Z 39 rycinami. 1905. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.60.
Ciceronis Cato Maior. Zast. *St. Rzepiński*. 1896. Preis geb. 85 Pf. = 85 *h*.
— **pro Sex. Roscio Amerino oratio.** *Ed. Nohl*. 1887. Preis geb. 76 Pf. = 76 *h*.
— **Laelius de amicitia.** Zast. *St. Rzepiński*. 1896. Preis geb. 85 Pf. = 85 *h*.
— **de officiis libri tres.** Zast. *F. Terlikowski*. 1897. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.60.
Cornelii Nepotis vitae. Zast. *K. J. Heck*. Z 21 rycinami i 3 kartami geograficznymi. 1899. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.60.
T. Livii ab urbe condita libri I. II. XXI. XXII. Zast. *Fr. Majchrowicz*. Z wstepem, spisem imion własnych, dodatkiem, 3-ma kartami i 3-ma illustracyami. 1905. Preis geb. M. 2.50 = *K* 2.50.
P. Owidyusza Nasona Pisma Wybrane. Zast. *St. Bednarski*. 1903. Preis geb. M. 2 — = *K* 2.—.
C. Sallustius Crispus. Bellum Catilinae, bellum Iugurthinum. Zast. *F. Konarski*. Z mapka. 1893. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.40.
Tacyta pisma historyczne wybrane. Do użytku polskich gimnazyów zast. *J. Staromiejski*. I. Część: Tekst. Z 2 mapkami, 3 planami i 26 illustracyami. 1898. Preis geb. M. 2.20 = *K* 2.20.
Wybór poezyi P. Wergilego Marona. Wydal *St. Rzepiński*. 1894. Preis geb. M. 1.70 = *K* 1.70.
Rzepiński, Komentarz do wybranych Pieśni Horacego. 1895. Preis geb. M. 2.10 = *K* 2.10.

Ausgaben für italienische Gymnasien:

Caesaris commentarii de bello Gallico. Da *G. Veltach*. Con un' effigii di Cesare, una litografia in colori, 39 tavole illustrative e 11 carte geografiche. 3. Aufl. 1906. Preis geb. M. 2.70 = *K* 2.70.
Le vite di Cornelio Nipote. Da *A. Zernitz*. Con 21 incisione e 3 carte geografiche. 1894. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.60.
Cornelio Nepote e Curzio Rufo Letture Latine di *G. Schmidt-G. Veltach*. Con 2 carte. 1907. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.50.
Frasceologia Cornelio Nepote e Q. Curzio Rufo. Letture Latine di *G. Schmidt-G. Veltach*. 1907. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.40.
Poesie scelte di P. Ovidio. Da *Alb. Casagrande*. 1890. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.—.
L'Eneide di P. Virgilio Marone con alcuni brani scelti dalle Bucoliche e dalle Georgiche. Da *G. de Szombathely*. Seconda edizione migliorata. 1891. Preis geb. M. 3.— = *K* 3.—.

Ausgaben für serbokroatische Gymnasien:

Caesaris commentarii de bello Gallico. Za školsku parabu izdao *J. Prammer* s dodatkom *E. Kalinke*. Po desotom njemačkom izdanju preradenom od *A. Kappelmachera*. Na hrvatski preveo *Š. Urlić*. Sa 47 slika u tekstu i 1 bojadisanom kartom. 1908. Preis geb. M. 2.80 = *K* 2.80.

Cornelii Nepotis vitae. Za školsku porabu priredio *A. Weidner*. S uvodom, imenikom i dodatkom *J. Schmidta*. Po petom njemačkom izdanju preveo na hrvatski *Š. Urlić*. Sa 28 slika u tekstu. 1908. Preis geb. M. 1.80 = *K* 1.80.

Schülerkommentare:

Baran, Schülerkommentar zu Demosthenes' acht Staatsreden. 3. verb. Aufl. 1906. Preis steif brosch. 80 Pf. = *K* 1.—.
Biese, Griechische Lyriker in Auswahl. Für den Schulgebr. Teil II: Einleitung und Erläuterungen. 2. verb. und verm. Aufl. 2. Abdruck. 1906. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.
Bünger, Schülerkommentar zur Auswahl aus Xenophons Hellenika. 2. Aufl. 1908. Preis steif geh. 50 Pf. = 60 *h*.
— Schülerkommentar zur Auswahl aus Xenophons Anabasis. 2. umgearbeitete Aufl. 1906. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.
— Schülerkommentar zur Auswahl aus Xenophons Memorabilien. 1896. Preis geh. 25 Pf. = 30 *h*.
Harder, Schülerkommentar zu Harders Auswahl aus Herodot. 2. Aufl. 1908. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.
— Thukydides. Ausgewählte Abschnitte für den Schulgebr. II. Teil: Schülerkommentar. 2. vermehrte und verbesserte Aufl. 1907. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
— Lateinisches Lesebuch für Realanstalten. II. Teil: Anmerkungen. 1911. Preis geb. *M* 1.20.
Haupt. Hellas. Griechisches Lesebuch. II. Teil: Erklärende Anmerkungen und fortlaufendes Wörterverzeichnis. 1910. Preis geb. M. 2.50 = *K* 3.—
Heidrich, Arrians Anabasis in Auswahl. II. Teil: Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch. Mit 20 Abbildungen. 1911. Preis geb. M. 1.75 = *K* 2.—.
Hüter, Schülerkommentar zu Sophokles Aias. 1903. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
— Schülerkommentar zu Sophokles Antigone. 1905. Preis steif brosch. M. 1.20 = *K* 1.50.
Klaschka, Schülerkommentar zu C. Iulii Caesaris commentarii de bello civili. I. Heft. I. und II. Buch. Mit 2 Abbildungen. 1900. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.60.
— II. Heft. III. Buch. 1900. Preis geb. M. 1.40 = *K* 1.60.
— Schülerkommentar zu Ciceros Cato Maior de senectute. 1900. Preis geb. M. 1.10 = *K* 1.30.
— Schülerkommentar zu Ciceros Laelius de amicitia. 1900. Preis geb. M. 1.10 = *K* 1.30.
Kleemann, Schülerkommentar zu Euripides' Medea. Von *Dr. A. Kleemann*. 1910. Preis geb. 50 Pf. = 60 *h*.
— Schülerkommentar zu Euripides' Iphigeneia auf Tauris. Von *Dr. A. Kleemann*. 1910. Preis geb. 50 Pf. = 60 *h*.
— Schülerkommentar zu Euripides' Hippolytos. Von *Dr. A. Kleemann*. 1910. Preis geb. 50 Pf. = 60 *h*.
Koch, Schülerkommentar zu Homers Odyssee. 1898. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
— Schülerkommentar zu Homers Ilias. I. 1899. Preis geb. 80 Pf., steif brosch. *K* 1.—.
— Schülerkommentar zu Homers Ilias. II. 1899. Preis geb. 70 Pf., steif brosch. 90 *h*.
La Roche, Kommentar zu Homers Odyssee. I. Heft: Gesang I—VI. 1891. Preis geb. M. 1.25 = *K* 1.50.
— — II. Heft: Gesang VII—XII. 1892. Preis geb. 95 Pf. = *K* 1.10.
— — III. Heft: Gesang XIII—XVIII. 1892. Preis geb. 75 Pf. = 90 *h*.
— — IV. Heft: Gesang XIX—XXIV. 1892. Preis geb. 85 Pf. = *K* 1.—.
Luthmer, Schülerkommentar zu den ausgewählten Briefen Ciceros. 1903. Preis kart. 30 Pf. = 40 *h*.
Müller, Schülerkommentar zu Sallusts Schriften. 3. Aufl. 2. Abdruck. 1905. Preis geb. M. 1.25 = *K* 1.50.
Nohl, Schülerkommentar zu Ciceros Reden gegen L. Catilina und seine Genossen. Mit 1 Titelbilde. 2. verb. Aufl. 1902. Preis geb. 80 Pf. = *K* 1.—.
— Schülerkommentar zu Ciceros Reden für den Oberbefehl des Cn. Pompeius, für T. Ligarius und für den König Deiotarus. Mit 4 Abbildungen und einer Karte. 3. Abdruck der 1. Aufl. 1908. Preis geb. 80 Pf. = *K* 1.—.
— Zu Ciceros Reden gegen Q. Caecilius (Divinatio) und für den Dichter Archias. 2. Aufl. 1909. Preis steif brosch. 40 Pf. = 50 h.
— Schülerkommentar zu Ciceros IV. Buche der Anklageschrift gegen C. Verres. Mit 1 Plan von Syrakus. 1898. Preis geb. 70 Pf. = 90 *h*.
— Zu Ciceros Rede für P. Sestius. 1899. Preis geb. 80 Pf. = *K* 1.—.
— Zu Ciceros Rede für Sex. Roscius. 1900. Preis geb. 75 Pf. = 90 *h*.
— Zu Ciceros Rede für L. Murena. 1900. Preis geh. 30 Pf. = 40 *h*.
— Zu Ciceros philippischen Reden I, II, III, VII. 1903. Preis steif brosch. 80 Pf. = *K* 1.—.
— Zu Ciceros Rede für T. Annius Milo. 1905. Preis steif brosch. 60 Pf. = 70 *h*.
— Hilfsheft zu Cicero. 1912. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.
Prinz, Auswahl aus Xenophon. II. Teil: Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch. Mit 27. Abbildungen. 1908. Preis geb. M. 1.60 = *K* 1.60.
— Lateinisches Lesebuch II. Teil: Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch. 1911. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80
Röhl, Schülerkommentar zu Tacitus, Der Rednerdialog. 1911. Preis geb. 75 Pf. = 90 *h*.
— Schülerkommentar zu Curtius Rufus. 1912. Preis geb. 2 *M* = 2 *K* 40 *h*.
Rzepiński, Komentarz do wybranych Pieśni Horacego. 1895. Preis geb. M. 2.10 = *K* 2.10.
Sander, Schülerkommentar zu Vergils Aeneis in Auswahl. 1. Aufl., 2. Abdruck. 1906. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.
Scheindler, Herodot-Auswahl für den Schulgebr. II. Teil: Kommentar, Anhang, Namenverzeichnis. Mit 9 Abbild. 2. durchgesehene und verm. Aufl. 1908. Preis geb. M. 1.— = *K* 1.20.

Schickinger, Auswahl aus Plutarch. II. Teil. Erklärende Anmerkungen. Mit einem Wörterverzeichnisse. 1911. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.
Schmidt, Ad. M. A., Schülerkommentar zu T. Livi ab urbe condita libri I. II. XXI. XXII. und den partes selectae (nach der 4. Aufl. der Ausgabe von *A. Zingerle*). 2. Aufl. 1903. Preis geb. M. 1.80 = *K* 2.—.
Schmidt, Ad. M. A., Schülerkommentar zu Livius Buch I und II. 2. Aufl. 1905. Preis steif brosch. M. 1.— = *K* 1.20.
— Zu T. Livii ab urbe condita lib. XXI. XXII. 2. Aufl. 1905. Preis steif brosch. 80 Pf. = *K* 1.—
Schmidt, J., Kommentar zu den Lebensbeschreibungen des Cornelius Nepos. 2. Aufl. 1901. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.40.
— Schülerkommentar zu Cäsars Denkwürdigkeiten über den Gallischen Krieg. 5. Aufl. 1908. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.
— Kommentar zur Auswahl aus den Schriften Xenophons von *R. v. Lindner*. 1892. Preis geb. 85 Pf. = *K* 1.—.
Schneider, Schülerkommentar zu Platons Apologie des Sokrates und Kriton nebst den Schlußkapiteln des Phaidon und der Lobrede des Alkib. auf Sokrates aus dem Symposion. 2. Aufl. 1906. Preis kart. 80 Pf. = *K* 1.—.
— Schülerkommentar zu Platons Euthyphron. 1902. Preis steif brosch. 50 Pf. = 60 *h*.
— Schülerkommentar zu Platons Phaidon. 1905. Preis steif geh. M. 1.— = *K* 1.20.
— Erläuterungen zum Platon-Lesebuch. 1911. Preis geb. M. 1.80 = K 2.—.
Schuster, M., Kommentar zu Briefe des jüngeren Plinius in Auswahl. Mit 2 Abbild. im Text. 1910. Preis geb. M. 1.20 = *K* 1.50.
Schwertassek, Schülerkommentar zu Heinrich Stephan Sedlmayers ausgewählten Gedichten des P. Ovidius Naso. 3. Aufl. 1906. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.
Thiele, Schülerkommentar zur Auswahl aus Ciceros rhetorischen Schriften. 1905. Preis geb. M. 1.60 = *K* 2.—.
Vogel, P., Schülerkommentar zu Lysias' ausgewählte Reden. 1905. Preis steif brosch. 50 Pf. = 60 *h*.
Weidner, Schülerkommentar zu Tacitus' histor. Schriften in Auswahl. 1897. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.—.
— Schülerkommentar zu Tacitus' Agricola. 1898. Preis geh. 30 Pf. = 40 *h*.
— Schülerkommentar zu Tacitus' Germania. 1898. Preis geh. 30 Pf. = 36 *h*.

Schulwörterbücher:

Gemoll, Griechisch-deutsches Schul- und Handwörterbuch. 1908. Preis geb. in Leinw. M. 8.— = *K* 10.—.
— Schulwörterbuch zu Xenophons Anabasis, Hellenika und Memorabilien. Mit Textabbild., 2 Farbendrucktafeln und 2 Karten. 1901. Preis geb. M. 4.— = *K* 4.80.
Harder, Schulwörterbuch zu Homers Ilias und Odyssee. 2. verbesserte Aufl. Mit 2 Karten und 97 Abbildungen. 1910. Preis geb. M. 4.— = *K* 4.80.
Jurenka, Wörterverzeichnis zu Sedlmayers ausgewählten Gedichten des P. Ovidius Naso. 1902. Preis geb. M. 1.50 = *K* 1.80.
— Schulwörterbuch zu H. St. Sedlmayers ausgewählten Gedichten des P. Ovidius Naso. 3. umgearbeitete und verbesserte Aufl. Mit 52 Abbildungen. 1906. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.
Prammers Schulwörterbuch zu Cäsars bellum Gallicum. Bearbeitet von *A. Polaschek*. 5. Aufl. 1911. Mit 72 Abbildungen. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.
Prammer-Petričević, Skolski rječnik za Cezarov galski rat. Sa 61 slikom i 1 tablikom. 1908. Preis geb. M. 4.— = *K* 4.—.
Scheindler, Wörterverzeichnis zu Homeri Iliadis *A-Δ*. Nach der Reihenfolge der Verse geordnet. 6. Aufl. 1906. Preis steif brosch. 80 Pf. = *K* 1.—.
Schmidt, Wortkunde. Erklärende Anmerkungen und Wörterverzeichnis für Schmidts lateinisches Lesebuch aus Cornelius Nepos und Q. Curtius Rufus. 4. Aufl. 1905. Preis geb. M 1.20 = *K* 1.20.
Stowassers Lateinisch-deutsches Schul- und Handwörterbuch. 3. umgearbeitete Aufl. von *Michael Petschenig*. Einleitung und etymologischer Teil neu bearbeitet von *Franz Skutsch*. 1910. Preis geb. M. 8.— = *K* 10.—.
Tominšek, Ksenofonton Slovar. Dr. K. Prinza, Tzboru iz Ksenofonta 1909. Preis geb. *K* 2.—
Weidners Schulwörterbuch zu Cornelius Nepos. Bearbeitet von *Johann Schmidt*. 2. Aufl. Mit 85 Abbildungen. 1898. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.
Wolff, Schulwörterbuch zur Germania des Tacitus. Mit 33 Abbildungen und 1 Karte. 1886. Preis geb. 80 Pf. = *K* 1.—.

Als **Hilfsbücher** für die Schriftstellerlektüre erschienen:

Cauer, P., Beigaben zu Ilias und Odyssee. 1905. Preis steif brosch. 80 Pf. = *K* 1.—.
Harder, Chr., Homer. Ein Wegweiser zur ersten Einführung in die Ilias und Odyssee. Mit 96 Abbildungen und 3 Karten in Farbendruck. 1904. Preis geb. M. 4.60 = *K* 5.50.
Hula, E., Römische Altertümer. Mit 1 Plane der Stadt Rom und 60 Abbildungen. 1901. Preis geb. M. 2.— = *K* 2.40.
Kalinka, E., Das römische Kriegswesen in Cäsars Gallischen Kämpfen. Mit 39 Abbildungen. 1906. Preis steif brosch. 60 Pf. = 70 *h*.
Mužik, H. und Perschinka, Dr. Fr., Kunst und Leben im Altertum. 1909. Preis geb. M. 4.40 = *K* 5.—.

G. Freytag, G. m. b. H. **in Leipzig.** | **F. Tempsky in Wien.**

do 30.
VI. kujiga gl. 11 — 29. sto 115
Najmajer